

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૨૬૭

કિંમત ૩-૮-૦

ગ્રંથનામ ભાષા

વર્ગિક ૨૪૨૭:૩

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત

ભાભી

અનુવાદકો :

ભોગીલાલ ગાંધી
ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

એન. એમ ડકકરની કંપની

બુક સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૬૨૬૭

મુદ્રક : ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ, પ્રકાશક : નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર
શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની એન. એમ. ઠક્કરની હા.
હવેલી, શાકમાર્કેટ—અમદાવાદ ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

નિવેદન

આ સંગ્રહમાંની પ્રથમ “બાબી” વાર્તા મેં મૂળ બંગાળી શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત “નજનીડ” ઉપરથી અનુવાદિત કરી છે. મારે કહેવું જોઈએ કે આ વાર્તાનું શીર્ષક મેં “પીંખાયેલો માણ” એવું પસંદ કર્યું હતું; પરંતુ પ્રકાશક મિત્રના અતિવિશેષ આગ્રહને વશ થઈ “બાબી” શીર્ષક ચલાવી લેવા હું સંમત થયો છું.

“નજનીડ” વાર્તા વિષે એટલું જ કહું કે શ્રી. ટાગોરની એ એક સર્વોત્તમ વાર્તા છે, અને હમણાં જ એક જાણકાર મિત્રે કહ્યા મુજબ શ્રેષ્ઠ વાર્તાના એક સંગ્રહમાં એને રજાન આપવામાં આવ્યું છે.

તા. ૧૨-૧૦-૪૦ }
અમદાવાદ

લોગીલાલ ગાંધી

*

આ પુસ્તકમાંની “બાબી”ની વાર્તા શ્રી. લોગીલાલ ગાંધી અનુવાદિત છે. તે સિવાયની બાકીની શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ મહાશયકર શાસ્ત્રીએ આજથી વીશ વર્ષ પહેલાં કવિર રામોરનો પરવાનગી મેળવી શ્રી. ધનશંકર હીરાચંદ્ર ત્રિપાઠી મારફત અનુવાદ કરાવો પ્રકટ કરેલી. ત્યારબાદ વર્ષોથી આ પુસ્તક દુર્બ્રાપ્ય હતું. અમે એ શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ પાસેથી આ ગુજરાતી અનુવાદના હક્કો મેળવી તે પ્રકટ કર્યું છે. આવા ઉત્તમ પુસ્તકનો યોગ્ય સત્કાર થશે જ.

પ્રકાશક

અનુક્રમ

					નંબર
૧ બાબી	૫
૨ કલ્યાણી	૮૧
૩ માતાની પ્રાર્થના	૧૦૦
૪ દાલિયા	૧૦૬
૫ મણિ અને જયોતિ	૧૧૬
૬ પત્નીને હમનાર પતિ		૧૩૭
૭ રાજ-મુકુદની સ્પર્ધા		૧૪૭
૮ વઢાલું વતન		૧૮૧
૯ બાલવિધવા		૧૮૬

ભાભી

[૧]

ભૂપતિને કામધંધો કરવાની કંઈ જરૂર નહોતી. એની પાસે દોલત પૂરતી હતી. અને પ્રદેશ ખરબ રહ્યો. પણ દૈવવશાત્ તે કામચલા આણસ તરીકે જન્મ્યો હતો. એટલે તો તેણે એક અંગ્રેજ અખબાર શરૂ કર્યું હતું. એ દિવસથી સમયની દીર્ઘતાને વિષે તેને ફરિયાદ કરવાની રહી નહોતી.

નાનપણથી જ તેને અંગ્રેજીમાં લખવાનો અને બાપણ કરવાનો શોખ હતો. કશું પ્રયોજન ન હોવા છતાં તે અંગ્રેજ અખબારમાં લેખો લખતો, અને કંઈ કહેવાનું ન હોય તો ય સભાસ્થળે એ અક્ષર બોલવાનું તે કદી ચૂકતો નહિ. તેના જેવા હનિકને પોતાની મંડળીમાં સામેલ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ એસુમાર રતુતિપ્રશંસા કરતા, ત્યારે તો પોતાની અંગ્રેજી બાષા ઉપરની શક્તિ વિષેનો ભૂપતિનો વિશ્વાસ સારી પેઠે વધી જતો.

આખરે તેમના વકીલ-સાળા ઉમાપતિએ વકીલાતના ધંધામાં નિરાશ થતાં, અનેવીને કહ્યું, “ભૂપતિ! તમે એકાદ અંગ્રેજ અખબાર કાઢો, તમારી અસાધારણ.....” ઇત્યાદિ.

ભૂપતિ ઉત્સાહમાં આવી ગયો. બીજાનાં છાપાઓમાં લખવામાં કંઈ ગૌરવ નથી. પોતાના જ પત્રમાં સ્વતંત્ર કલમને પૂરેપૂરો વેગ આપી શકાય. સાળાને સાથીદાર બનાવી તદ્દન નાની ઈમરે ભૂપતિ સંપાદકની માદી પર વિરાજ્યો.

નાનપણમાં તંત્રીપદનો નશો ખૂબ જોર પકડે છે. ભૂપતિને ચઢાવનાર લોકો પણ બધા હતા.

આમ ભૂપતિ જે દિવસોમાં છાપામાં ડૂબકી મારી ગયો હતો. તે દિવસોમાં જ તેની બાળવધૂ ચારુલતા ધીરેધીરે યૌવનમાં પમલા માંડી રહી હતી. છાપાના સંપાદક મહાશયને આ જાણ્યો હતો. વાતની ખરાબર ખરાબ પડી નહિ. કિંદી સરકારની સરહદ પરત્વેની નીતિ ક્ષીમેધીમે સંયમના બંધનોને તોડીફોડીને આગળ વધી રહી છે, એ જ તેમના ધ્યાનનો મુખ્ય વિષય હતો.

આ બંધનસંપત્તિ ગૃહમાં ચારુલતાને કંઈ કામ નહોતું. ફળ કે પે નહિ પરિણમનાર ફૂલની જેમ સંપૂર્ણ અહેતુકતામાં ખીલવાનું જ તેના લાંબા, નિષ્ક્રિય રાત્રિવસનું એકમાત્ર કાર્ય હતું. તેને કોઈ કરી અછત નહોતી.

એવો સુયોગ મળતાં પત્ની સ્વામીની સાથે કેવળ ઘેલાં જ કાઢે છે. દામ્પત્યલીલાની આખરી કક્ષા, સંસારની સમસ્ત સરહદોનું ઉલ્લંઘન કરીને સમય-અસમય, તથા વિધિ-નિષેધની પેસે પાર જઈ પહોંચે છે. પણ ચારુલતાને એવો સુયોગ નહોતો. અખ્યારનાં આવરણને બેદીને સ્વામી ઉપર અધિકાર પામવાનો સુયોગ તેને માટે અસાધ્ય બન્યો હતો.

યુવાન પત્ની તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચી જ્યારે એક આત્મીય સ્વજનને તેને ઠપકો આપ્યો, ત્યારે ભૂપતિ એકાએક બાનમાં આવી બોલ્યો, “ખરે જ, ચારુને કોઈક સખીની જરૂર છે. એને ગિયારીને આપો દિવસ કંઈ કરવાનું જ હોતું નથી.”

તેણે પોતાના સાળા ઉમાપતિને કહ્યું. “તમારી પત્નીને અમારે ત્યાં જ રાખો ને? સરખેસરખી હિંમરની કોઈ આ પાસે છે નહિ, એટલે ચારુને સાથે જ બહુ સુનુંસુનું લાગે છે.”

કોઈ બેનપણી નથી એટલા જ કારણસર ચારુ બહુ ઉદાસ રહે છે, એવું માનીને સંપાદક મહાશયે સાળાની પત્ની મંદાકિનીને ઘેર આણી, અને પોતે નિશ્ચિંત બન્યો.

જે સમયે પતિ-પત્ની પ્રણય-ઉન્મેશના પ્રથમ પ્રકાશમાં એક-

ખીજા આમળ અનન્ય ભક્તિપૂર્વક ચિરનૂતન સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. દામ્પત્યનો એ સુવર્ણ અર્ચિત પ્રાતઃકાળ અગ્નિગૃત સ્થિતિમાં ક્યારે વીતી મયો તેની આ બેમાંથી કોઈને ય ખબર પડી નહિ. નવીનતાનો સ્વાદ પામ્યા વિના જ બંને એક ખીજા આમળ પુરાતન પરિચિત બની મયાં !

લખવા વાંચવાનો ચારુલતાને સ્વાભાવિક શોખ હોવાથી તેને દિવસો બહુ ભારે લાગતા નહિ. તેણે પોતે જ પ્રયત્ન કરીને પોતાના અભ્યાસનો બંદોબસ્ત કરી લીધો હતો. જૂપતિનો ફેધઆત બાઈ અમલ જુનિયર ખી. એ. માં બજુતો હતો. ચારુલતા તેની પાસે અભ્યાસ કરતી. પણ તેની પાસેથી આટલી મદદ લેવા માટે અમલની અનેક ધૂનો તેને સહી લેવી પડતી. તેનું હોટલ ખર્ચ અને અંગ્રેજી સાહિત્યનાં પુસ્તકો ખરીદવાનું ખર્ચ ચારુએ જ વેઠવું પડતું. વચમાં વચમાં અમલ મિત્રોને જમવા માટે નોતરી આવતો ત્યારે એ યજ્ઞનો ભાર ગુરુદક્ષિણા રૂપે ગણી ચારુલતા પોતે જ ઉપાડી લેતી. જૂપતિ ચારુલતા ઉપર કશો અધિકાર બોગવતો નહિ. જ્યારે થોડુંએક બજાવનાર આ ફેધઆત બાઈ અમલના અધિકારનો પાર નહોતો. આને કારણે તો ટેટલીક વાર ચારુલતા કૃત્રિમ કોપ અને ઝમડો પણ કરતી. પરંતુ તેમ છતાં આ એક માણસનું મને તે કામ લઈ ને આવતું અને સ્નેહનો ઉપદ્રવ સહન કરવો, તે એને માટે મિલકતલ આવશ્યક બની મયું હતું.

એક દિવસ અમલે કહ્યું, “ બૌદ્ધાન,* અમારી કોલેજના રાબ-વાડીના જમાઇ બાણુ અંતઃપુરની નારીઓએ ખાસ હાથે વણેલા કારપેટના જેડા પહેરીને આવે છે. મારાથી એ સહેવાતું નથી. એક જેડી કારપેટના જેડા મારે જોઈએ નહિ તો કેમે ય આ પગતું રક્ષણ થાય એમ નથી. ”

ચારુ—હારતો બાઈ; હું બેડી બેડી તારાં જૂતાં સીબ્યા કરું,

કેમ ? પૈસા આપું છું. બજારમાંથી ખરીદી લેને; જી.

અમલ—ના, એ ના ચાલે.

ચારુને જોડા સીવતા આવડતા નહોતા. અમલની પાસે એ વાત કબૂલવાની પણ એની ઇચ્છા નહોતી. અમલને તો જોઈએ જ છે ! સંસારમાં આ એક માત્ર મોંએ ચઢી માનનારની માગણી પૂરી ક્યો વિના ચાલે એમ નથી—અમલ કોલેજમાં જતો એ વખતે છૂપી રીતે, મહા મહેનતે કારપેટ સીવવાનું શીખવા લાગી. અને અમલ પોતે જ તેના જૂતાની લત સાવ જૂલી ગયો હતો, એવે સમયે એક દિવસ સાંજે ચારુએ તેને બોલાવ્યો.

ઉનાળાનો દિવસ હતો. અમરાસીમાં આસન પાથરીને અમલને માટે જમવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. ધૂળ પડવાને બંધે પિત્તળના ઢાંકણા વડે થાળા ઢાંકી રાખી હતી. અમલ કોલેજનાં કપડાં બદલી, મોઢું ઘોઘી, ઠીકઠાક બની આવી પહોંચ્યો.

અમલે આસન પર બેસી, ઢાંકણું ઉઘાડ્યું. જોયું તો થાળામાં નવા તૈયાર કરેલા એક જોડી પશમના જોડા મૂકેલા હતા. ચારુલતા મોટેથી હસી પડી.

જોડા મળતાં અમલનો આશા ઝીર વધી પડી. હવે તો ગલપટો જોઈએ. રેશમી રૂમાલ ઉપર ફૂલની કિનાર કરો આપવી પડશે. તેના બહારના ખંડમાં બેસવાની મોટી ખુરશીમાં તેલના ડાઘ પડ્યા હતા, તેને ઢાંકી દેવા માટે એક કવર બનાવવાનું હતું !

દરેક વખત ચારુલતા મુશ્કેલી જાહેર કરી કહ્યો કરતી અને દરેક વખત પાછી પોતે જ અત્યંત પ્રેમ અને મમતાપૂર્વક ઠોડીલા અમલના કોડ પૂરા કરતી. અમલ કદીકે કદીકે પૂછતો: “બોઠાન, ક્યા લગી ક્યું ?”

ચારુલતા જૂઠું બોલતી, ‘હજી તો શરૂ થઈ ક્યું’ અથવા તો કદીકે વળી જવાગ આપતી, ‘એ તો મારા ધ્યાનમાં જ ન હતું.’
પણ અમલ એમ છોડી દે એવો ન હતો. રોજ રોજ ચાલ આપે

અને હઠ કરી માગે. એક બંદીની જેમ અમલ હઠ કરી કરમથી જ કરે અને થોડી ધીંઝામરતો કરે એટલા સારુ તો ચારુ એપરવાઈ વ્યક્ત કરી વિરોધનું વાતાવરણ જમાવતી; અને પછી એક દિવસ એકાએક અમલની ચાચના પૂર્ણ કરી દઈ કૌતુક જોઈ રહેતી.

ધનિકના કુટુંબમાં ચારુને બીજુ તો કંઈ કરવાનું હતું નહિ— કેવળ અમલ જ તેની પાસે કામ કરાવ્યા વિના રહેતો નહિ. આ બધાં નાનાં નાનાં શોખનાં કામોમાં જ તેના હૃદયની તૃપ્તિ અને ચરિતાર્થતા તે અનુભવતી.

જૂપતિના અંતઃપુરમાં જે એક દુકડો જમીન હતી તેને બામ કહું તો અતિશયોક્તિ અણાશે. એ ‘બામ’ની મુખ્ય વનસ્પતિ હતી એક વિલાયતી આમળાનું ઝાડ.

આ જમીનના દુકડાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કરવી તેને માટે ચારુ અને અમલની એક કમિટી બેઠી હતી. અનેએ મળીને કંઈ ફેટલા દિવસ બેસીને ચિત્ર કાઢીને પ્લાન તૈયાર કરીને મહા ઉત્સાહપૂર્વક આ જમીન ઉપર એક બામની કલ્પના તૈયાર કરી રાખી હતી.

અમલ બોલ્યો, “બૌદ્ધાન, આપણા આ બગીચામાં સવારે સવારે રાજકન્યાની જેમ તમારે પોતાને હાથે વૃક્ષોને પાણી સીંચવું પડશે.”

ચારુએ કહ્યું. “અને આ પશ્ચિમના ખૂણામાં એક છાપરી તૈયાર કરાવી લેવી પડશે, એમાં હરણનું બચ્ચું રહેશે.”

અમલે કહ્યું: “અને એક નાનકડી તળાવડી ચે બનાવવી પડશે, જેમાં હંસ ચરશે.”

ચારુ આ સૂચનાથી ઉત્સાહિત બની બોલી, “અને એમાં નીલ-પદ્મ ઊગાડીશું; મને તો ઘણા વખતથી નીલપદ્મ જોવાની ઇચ્છા છે.”

અમલે કહ્યું, “એ તળાવડી ઉપર એક સેતુ બાંધવો પડશે અને ઘાટ ઉપર એક નાનકડી સુંદર હોઠકી રહેશે.”

ચારુ બોલી, “ઘાટ તો બિલકુલ સફેદ આરસનો જ હોવો

જોઈશે.”

અમલે પેનસિલ-કાગળ લઈ લીટી દોરી કંપાસ હાથમાં લઈ ભારે આડંબરપૂર્વક બામનો નકશો તૈયાર કર્યો.

બંને બચ્ચુ મળીને રોજરોજ નવી નવી કલ્પના કરતાં અને તે મુજબ ફેરફાર કરતાં. એમ કરતાં કરતાં પચીસેક નવા નકશા તૈયાર થઈ ગયા !

નકશા તૈયાર થઈ જતાં કેટલું ખરચ આવશે તેનો એસ્ટીમેટ કાઢવામાં બંને પડ્યાં. પહેલાં એવો ખ્યાલ હતો-ચારુ પોતાના માસિક હતામાંથી ધીમે ધીમે બામનું ખર્ચ કાઢી આપશે. બૂપતિ તો ધરમાં શું થાય છે. એની કંઈ દરકાર રાખતો જ ન હતો. બગીચો તૈયાર થઈ જતાં એક દિવસ એને ત્યાં લઈ જઈ આશ્ચર્યમાં કુખાડી દેવાશે. એને જશે, અજ્ઞાદીનના દીવાની મદદથી જાપાનથી એકાદ આખો બગીચો ઊંચકીને અહીં આણવામાં આવ્યો છે !

પરંતુ એસ્ટીમેટ અમે તેટલો એછો કરવા છતાંય ચારુની આવકમાંથી પતે એમ ન હતો. અમલ ફરી નકશો ફેરવવા બેઠો. બોલ્યો, “તો પછી બૌદ્ધાન, આ તલાવડીને બવા દઈએ.”

ચારુ બોલી, “ના, ના, તલાવડી ન હોય તો ના ચાલે. એમાં તો મારા નીલપદ્મ ઊંચશે.”

અમલ બોલ્યો, “તમારા હરણની છાપરીમાં નળિયાનું છાપરું નહિ હોય અને સાદેસાદું ધાસનું હશે તો ચ ચાલશે.”

ચારુ એકદમ ગુસ્સે થઈ બોલી, “તો પછી મારે એવી છાપરીની જરૂર નથી-એ રહેવા દો.”

મોરેશિયસથી લવંગ કર્નાટકનું ચંદન અને સિંહસદેશથી ઇલાયતીનો ચારો મંજાવવાનો પ્રસ્તાવ હતો. અમલે તેને બદલે માણિકતાથી સામાન્ય દેશી અને વિજ્ઞાયતી વેલા-વૃક્ષ મંજાવવાનું સૂચન કરતાં જ ચારુ મોં ચઢાવી બેઠી. બોલી, “તો પછી મારે બાગની જ જરૂર નથી.”

એસ્ટીમેટ ઘટાડવાનો આ કંઈ રસ્તો ન હતો. એસ્ટીમેટ

સાથે સાથે કદપનાને હીન કરવી એ તો ચારુને માટે અશક્ય હતું. અને એથી અમલ જે કંઈ બોલતો તે તેને સ્વિકર થતું નહિ.

અમલ બોલ્યો, “તો પછી બીઠાન, તમે દાદા પાસે બામની વાત મૂકો. જરૂર એ પૈસા આપશે.”

ચારુએ કહ્યું, “ના, એમને કહી દઈએ તો પછી મળી શી રહે? આપણે બે જણે જ બમીયો તો તૈયાર કરવો છે. તેઓ તો સાહેબલોકને ઝોડર આપીને ઇડેન માર્ડન સુદાં તૈયાર કરાવી શકે; પણ એમાં આપણા પ્લાનનું શું?”

આમળાના જાડની છાંયામાં બેસી ચારુ અને અમલ અસાધ્ય કદપનાનું સુખ નિરાંતે લઈ રહ્યાં હતાં. ચારુનો બાબી મન્દાએ મેઢી-એથી બૂમ મારી કહ્યું: “આટલે વખતે બામમાં બેસી તું કરે છે શું?”

ચારુએ કહ્યું, “પાકાં આમળાં બોળું છું.”

લોબી મન્દાએ કહ્યું, “મજે તો થોડાં મારે માટે લાવજે.”

ચારુ હસી. અમલ હસ્યો. તેમના સંકલ્પનો મુખ્ય ભાવ અને તેનું ગૌરવ એ હતું કે, આ વાત તેમની બેની જ વચ્ચે રહે. ત્રીજું કોઈ ન જણે. મન્દામાં બીજા ગમે તે ગુણ હોય, કદપના જેવી કોઈ વસ્તુ જ એનામાં ન હતી. તે આ વાતનો રસમહણુ કરે જ શી રીતે? એથી તો તે આ બે સબ્યોની કમિટીથી તદ્દન વર્જિત હતી.

અસાધ્ય બમીયાનો અંદાજ તો ઘટ્યો નહિ. કદપનાએ પણ કેમે કરી જરાય દાર કબૂલી નહિ. એટલે આમળાવૃક્ષની કમિટી એમ ને એમ થોડા દિવસ લંબાઈ. બામમાં ક્યાં તત્ત્વાવડી થયે, ક્યાં હરણુની છાપરી થવાની, ક્યાં પથ્થરની વેદી જાળી કરવી, અમલે એ બધે ઠેકાણે નિશાનીઓ કરી દીધી.

તેમના આ સંકલ્પિત બામમાં આમળાના વૃક્ષની ચારે બાજુ કેવી રીતે ચણતર કરવું, એની નિશાની અમલ એક નાની કોદાળી લઈ ને કરી રહ્યો હતો. એ વખતે ચારુ જાડની છાંયામાં જ બેઠી બેઠી બોલી, “અમલ જો તું લેખક હોત તો બધું સારું થાત.”

અમલે પૂછ્યું, “શું કામ સારું થાત ?”

ચારુ—તો આપણા આ આગનું વર્ણન તારી પાસે લખાવત. આ તલાવડી, આ હરણની છાપરી, આ આમળાનું વૃક્ષ...અધું એમાં આવત. આપણા બે જણ સિવાય કોઈ એમાં કશું સમજત જ નહિ ! બારે મળ આવત ! અમલ, તું એક વાર લખવાનો પ્રયત્ન કરી જો. જરૂર તને આવડશે.”

અમલ બોલ્યો, “વારુ. જો લખી શકું તો શું આપશો ?”

ચારુએ પૂછ્યું. “બોલ, તારે શું જોઈએ ?”

અમલ બોલ્યો, “મારી મચ્છરદાનીની જૂલ છિપર હું મારે હાથે એક લતા દોરી આપીશ, તે તમારે પૂરેપૂરી રેશમથી બરી આપવી પડશે.”

ચારુ બોલી, “તમારે તો અધું જ છેકનું જોઈએ ! મચ્છરદાનીની જૂલને ય વળી શણગાર !”

મચ્છરદાની જેવી વસ્તુને તદ્દન અદૃશ્ય જેલના જેવી રાખવાની વાત છિપર અમલ કંઈ કંઈ બોલી ગયો. તેણે કહ્યું, “સત્કારમાં પંદર આની લોઢાને સૌન્દર્યનું કશું માન હોતું નથી; કદરૂપતા તેમની આગળ જરા ય દુઃખકર નથી હોતી. એ જ એનું પ્રમાણ છે.”

ચારુએ એ વાત એ ક્ષણે તો મનમાં મનમાં સ્વીકારી લીધી અને અમારી બે જણની યુક્ત કમિટી એ પંદર આની લોઢામાં નથો આવી જતી, એમ માનો તે ખુશી થઈ.

તે બોલી, “વારુ, હું મચ્છરદાનીની જૂલ ગૂંચો આપીશ. તું લખતો ખરો.”

અમલ રહસ્યમય બાવે બોલ્યો, “તમે શું એમ માનો છો કે હું લખી શકતો નથી ?”

ચારુ અતિશય ઉત્તેજનામાં આવી બોલી, “તો જરૂર, તેં કંઈ લખ્યું જ હોવું જોઈએ; લાવ બતાવ મને.”

અમલ—આજે નહિ, ઔઠાન.

ચારુ—ના, આજે જ બતાવવું પડશે. મારા સમ. જા, તારું લખેલું લખ આવ.

ચારુને પોતાનું લખાણ બતાવવામાં અમલને આજ લગી સંકાય થયો હતો. રખેને તેને ન ગમે! એ સંકાય તે કેમે કર્યો દૂર કરી શકતો ન હતો.

આજે તે નોટ લખ આવી, જરા ખાંસી ખાઈ ચઢેરા ઉપર જરા લાલાશ ધારણ કરી વાંચવા લાગ્યો. ચારુ વૃક્ષના થડને ટેકીને ઘાસ ઉપર પમ લાંબાવીને સાંભળતી હતી.

નિમંધનો વિષય હતો : ‘મારી નોટબૂક.’ અમલે લખ્યું હતું— ‘હે મારી શુભ્ર નોટબૂક! મારી કલ્પના હજી લગી તને સ્પર્શી ન હતી. સૂતિકાગૃહમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાંના બાળકની જેમ તું રહસ્યમય છે. એક દિવસે તારા છેલ્લા પાનાની લીટી ઉપર ઉપસંહાર લખીશ; પણ એ દિવસ આજે ક્યાંથી? તારા આ શુભ્ર શિશુપત્ર સમૂહો એક દિવસે સદાને માટે કાલિમાથી અંકિત બની ગયા હશે. એ સમાપ્તિની કથા આજે તો સ્વપ્નમાં ય કલ્પી શકતો નથી.’ વગેરે વગેરે ઘણું લખ્યું હતું.

ચારુ ઝાડ નીચે બેસી સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહી હતી. વાચન પૂરું થતાં થોડી વાર મૂંગી રહીને બોલી, “તને તે કંઈ લખતાં ન આવડે?”

તે દિવસે વૃક્ષ નીચે બેસી અમલે સાહિત્યના માદક રસનું પ્રથમ વાર પાનું ક્યું. સાફી નવી હતી, રસના પણ નવી હતી અને બપોરનો તડકો રહસ્યમય બની પથરાઈ રહ્યો હતો.

ચારુ બોલી, “અમલ, થોડાંક આમળાં વીણીને જવું પડશે; નહિ તો મંદાને શો જવાબ આપીશ?”

મૂઠ મંદાને તેમની વાંચવાની અને ચર્ચાની વાત કહેવાની ઇચ્છા જ થાય એમ ન હતી, એટલે આમળાં વીણીને જ ગયે છૂટકો!

બગીચાનો સંકલ્પ તેમના ખીજ અનેક સંકલ્પોની જેમ સીમા-
હીન કલ્પનાક્ષેત્રમાં ક્યારે યુમાઈ ગયો તેની ખબર ન તો અમલને
કે ન તો ચારુને પડી.

હવે તો અમલનું લેખન જ તેમની ચર્ચાનો અને ડાહી વાતોનો
મુખ્ય વિષય બની ગયો. અમલ આવીને કહેતો, “જૌહાન, એક
અદ્ભુત કલ્પના મારા મનમાં આવી છે.”

ચારુ ઉત્સાહિત થઈ બોલતી, “ચાલ, આપણા દક્ષિણના
વરંડામાં જઈએ. અહીં હમણાં તો મંદા પાન બનાવવા આવશે.”

ચારુ કાશ્મીરી વરંડામાં એક જૂની નેતરની ખુશ્તીમાં આવી
બેસતી અને અમલ રેલીંબના ઊંચા જાળિયા ઉપર બેસી પત્ર લટકતા
મૂકતો.

અમલના લેખનનો વિષય કંઈ છેક સહેલાઈથી જાણી જવાય
એવો ન હતો. એ શોધી કાઢવો બહુ મુશ્કેલ હતો. ગોળા વાળાને એ
જે રીતે બોલતો હતો એ રીતે તો સ્પષ્ટ સમજવું ય કઠિના મનમાં
ન હતું. અમલ પોતે જ વારંવાર બોલતો, “જૌહાન, તમને બરાબર
સમજવી જ શકતો નથી. ”

ચારુ કહેતી. “ના; હું ઘણું તો સમજી ગઈ છું. તું આટલું
તો લખી નાખ, મોડું ન કર.”

એ થોડુંક સમજવું, થોડુંક ન સમજવું ! ઘણી વસ્તુની તો
કલ્પના કરી લઈ, અમલના વ્યક્ત કરવાના આવેગથી ઉત્તેજિત બની
જઈ, ચારુ મનમાં એવું જ કંઈ નિર્માણ કરી લેતી કે એમાંથી એને
એને સુખ મળતું અને તે આવુર અધીર બની ઊઠતી.

ચારુ એ જ સાંજે પૂછતી, “કેટલું લખ્યું ? ”

અમલ જવાબ આપતો, “એટલામાં તે શું લખાય ? ”

ચારુ ખીજે દિવસે સવારે કળિયો કરતી હોય એવા સૂરે પૂછતી,
“કેમ, તેં હજી લખ્યું નથી?”

અમલ જવાબ આપતો, “બેસો, જરા વિચાર કરી લઉં.”

ચારુ ગુસ્સો કરી બોલતી. “તો જ—”

સાંજે એ જ કોષ માઠો રંગ પકડતાં ચારુ જ્યારે વાત અંધ કરવા મથતી, ત્યારે અમલ રમાલ બહાર કાઢવાના બહાને લખેલા કાગળ ખીસામાંથી જરાક જ બહાર કાઢતો.

તરત જ ચારુનું મોન ઊડી જતું. તે બોલી ઊઠતી, “એ, તેં લખ્યું છે ને! પાછો મને હેતરે છે? અતાવ.”

અમલ બોલતો. “હજી પૂરું થયું નથી. હજી થોડુંક લખીને વંચાવીશ.”

ચારુ—ના, હમણાં જ સંબળાવવું પડશે.

અમલ પોતે જ એ વખતે સંબળાવવા માટે તલપાપડ તો હોય જ, પણ ચારુને થોડી વાર ટટળાવ્યા વિના તે સંબળાવતો નહિ. ત્યાર બાદ અમલ કાગળ હાથમાં રાખી પહેલાં તો પાનાં ગોઠવતો અને પછી પેનસિલ વડે એકાદ બે ઠેકાણે જરા સુધારતો હોય એમ કરતો રહેતો. એ બધો વખત ચારુનું દિલ પુલકિત, કૌતુહલપૂર્ણ જલભરપૂર મેઘની જેમ પેલા પત્રસમૂહો બણી ઝૂકી પડતું.

અમલ બેચાર પેરેઆફ-જ્યારે અને જો કાંઈ લખે કે તરત જ-તેણે ચારુને સંબળાવવા પડતા. બાકીનો અણુલખાયેલો ભાગ, ચર્ચા અને કલ્પનામાં બંનેનો વચ્ચે સર્જાતો રહેતો.

આટલા દિવસ તો બંને જણાં આકાશકુસુમ વીણવામાં જ નિમગ્ન હતાં. હવે વાક્યકુસુમના વીણામણમાં પડ્યાં હોઈ બંને જણાં ખીજું બધું ભૂલી ગયાં હતાં.

એક દિવસ જ્યારે અમલ કોલેજમાંથી પાછો ફરતાં તેનું ખીસું ખૂંચ બરેલું હોય એમ લાગ્યું. અમલ ઘરમાં દાખલ થયો ત્યારે તેના બરેલા ખીસા બણી ચારુની દષ્ટિ અંતઃપુરના ઝરખામાં રહ્યા રહ્યા પડી.

અમલ રોજ તો કોલેજથી આવતાં વેંત અંદરના ખંડમાં દાખલ થવામાં વાર લગાડતો નહિ. આજે તે તેના બરેલા ખોસા સાથે બહારના જ ખંડમાં રહ્યા. અંદર આવ્યો નહિ.

ચારુએ અન્તઃપુરના વરંદાને છેડે આવી અનેક વાર તાળી વગાડી, પણ કોઈએ સાંભળ્યું જ નહિ! ચારુ જરા ગુસ્સે થઈ મનમથ દત્તની એક ચોપડી હાથમાં લઈ વરંદામાં આવી વાંચવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

મનમથ દત્ત નવો જ લેખક હતો. તેની લખવાની ઢગ અમલને ધણી મળતી હતી. એટલે તો અમલ કદી તેની પ્રશંસા કરતો નહિ, કદીક કદીક ચારુ પાસે તેના પુસ્તકનું વિકૃત વાંચન કરી તેની મસ્કરી ઉડાવતો. ચારુ અમલ પાસેથી એ ચોપડી પડાવી લઈ અચ્છાપૂર્વક દૂર ફેંકી દેતી.

આજે અમલનો પદરવ ચારુને કાને પડતાં જ તે મનમથ દત્તનું ‘કલકંઠ’ નામનું પુસ્તક મોત્સામે ધરી અત્યંત એકાગ્ર ભાવે વાંચવા લાગી મધ.

અમલ અંદર દાખલ થયો. ચારુએ ધ્યાન જ આપ્યું નહિ. અમલે પૂછ્યું, “કેમ, બૌદ્ધાન, શું વંચાય છે?”

ચારુને નિરુત્તર જોઈ અમલે ખુરશીની પાછળ આવી પુસ્તક જોયું અને બોલ્યો, “મનમથ દત્તની જ વાર્તા!”

ચારુ બોલી, “ઉફ! હેરાન ન કરો. મને વાંચવા દો.”

પીઠ પાછળ ઊભીને અમલ વ્યમપૂર્ણ સ્વરે વાંચવા લાગ્યો—
“હું તૃષ્ણ છું. શુદ્ધ તૃષ્ણ છું; ભાઈ રક્તાગ્નિ રાજવેશધારી અશોક !
હું તૃષ્ણમાત્ર છું. મારે ફૂલ નથી, મારે છાયા નથી, મારું મસ્તક હું
આકાશ બણી ગિંચું કરી શકતો નથી. વર્ષતની ઠોકિલ મારે આગ્રથે
રહીને ફૂટું સ્વરે જમતને મત બનાવતી નથી. તો પણ ભાઈ અશોક,
તમારી એ પુષ્પભરપૂર ઉચ્ચ શાખા ઉપર બેસી તમે મારો ઉપેક્ષા
કરશો મા. તમારે પગ તળે પડેલું હું તૃષ્ણ છું, તો ય મારો તુચ્છકાર

કરશે મા."

અમલે આટલું અંદરથી વાંચ્યું અને પછી મસ્કરી કરતો હોય એમ પોતે આગળ જોડવીને બોલ્યો, "હું કેળાંની લૂમ છું, કાચાં કેળાંની લૂમ છું. બાઈ કેળા ! બાઈ, ધરના છાપરાના વિહારી કેળા ! હું સાચે જ બિલકુલ જ કાચાં કેળાંની લૂમ છું."

ચારુ રમુજને કારણે ગુસ્સો તો કરી શકી નહિ. હસી ભીડી ચોપડી ફેંકી દઈ બોલી, "તું તો બારે દુષ્ટ છે. પોતાના સિવાયનું કોઈનું લખેલું જ તને પસંદ આવતું નથી!"

અમલ બોલ્યો, "તમારી તો જખરી ઉદારતા છે. તમે તો તણખલું ય મળીને પેટમાં ઉતારવા માગો છો!"

ચારુ—“વારુ, મહાશય, મસ્કરી ના કરો. ખીસામાં શું છે? બહાર કાઢો જોઈ.”

અમલ—શું હશે ધારો તો ?

ધણો વખત સુધી ચારુને ખીજવીને અમલે ખીસામાંથી ‘સરોરુહ’ નામનું પ્રખ્યાત માસિક બહાર કાઢ્યું.

ચારુએ જોયું તો એ માસિકમાં અમલનો પેલો ‘નોટબૂક’ નામનો જ નિર્ગંધ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ચારુ એ જોઈને મૂંગી રહી. અમલે તો માન્યું હતું કે તેથી બોહાન ખૂબ જ ખુશી થઈ જશે. પરંતુ એવું કંઈ ચિદ્ર ન બળાતાં તે બોલ્યો. “સરોરુહમાં જેવા તેવા લેખ કંઈ છપાતો નથી!” અમલે બીજું પણ ઘણું બોલી નાંખ્યું ખરી રીતે તો, ચાલી જાય એવું જે કંઈ લખાણ હાથમાં આવતાં સંપાદક છોડે એમ ન હતા. તેમ છતાં અમલે એમ સમજવી દીધું કે, સંપાદક બારે સખત માણસ છે. સો નિર્ગંધમાંથી એકાદ જ પસંદ કરે!”

આ સાંભળી ચારુ ખુશ થવાનો પ્રયત્ન તો કરવા લાગી પણ ખુશ થઈ શકી નહિ. શાથી તેને મનમાં આઘાત થતો હતો તે શોધી કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ કશું સંજત કારણ હાથ આવ્યું નહિ.

અમલનું લખાણ એટલે અમલ અને ચારુ બંનેની જ સંપત્તિ. અમલ લેખક અને ચારુ પાઠક. આ એકાંતિકતા જ તેનો સુખ્ય રસ હતો. આ લખાણ બધાં વાંચકો અને અનેક એની પ્રશંસા કરશે, એથી ચારુને શાંતી જે આટલો બધા યથ રહી હતી, તે પોતે જ બરાબર સમજી શકી નહિ.

પરંતુ લેખકની આકાંક્ષા કંઈ એક જ પાઠકથી બહુ દિવસ તૃપ્ત થતી નથી. અમલે તેનું લખાણ છપાવવાનો આરંભ કર્યો, પ્રશંસા પણ પામ્યો.

વચર્મા વચર્મા પ્રશંસકોના પત્રો પણ આવવા લાગ્યા. અમલ એ પત્રો એની બીઠાનને બતાવતો. ચારુ એથી આનંદ પણ પામતો, દુઃખી પણ થતો. હવે અમલને લેખનમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે એક માત્ર તેનો જ ઉત્સાહ અને હિતચિન્તા પ્રયોજનીય રહ્યા ન હતા.

અમલ ઉપર વચર્મા વચર્મા નામદામ વિનાની ઠોક રમણીનો પત્ર પણ આવવા લાગ્યો. એના ઉપર ચારુ અમલની મશ્કરી પણ કરતો, પરંતુ એથી એને પોતાને ય સુખ થતું નહિ.

એકાએક તેમની કમિટીનાં બંધ બારણાં ખોલી નાંખીને બંધાળનો વાંચકસમૂહ તેમની બંનેની વચ્ચે આવી બેસેો હતા !

*

ભૂપતિ એક રબના દિવસે કહેવા લાગ્યો, “ જો તો ચારુ, આપણે અમલ અમલ આટલું બધું સારું લખી શકતો હશે, એની તો મતે જરાય ખબર ન હતી ! ”

ભૂપતિએ કરેલી આ પ્રશંસાથી ચારુ આનંદ પામી. અમલ ભૂપતિનો આશ્રિત હતો, પરંતુ બીજા આશ્રિતોમાં ને અમલમાં બહોળો બધો ફેર છે. એ વાત તેના સ્વામી જાણ્યો હતા એ જાણે ચારુને જાણે મર્મ થયો. એનો ભાવ એ હતો કે, હું અમલ ઉપર આટલો બધો સ્નેહ આટલા દિવસથી શું કામ રાખું છું એ

વાત તમને આટલે દહાડે સમજાવ—મને તો ઘણા દિવસ પહેલાંથી અમલની આ સ્થિતિ દેખાઈ મઈ હતી, કે અમલ કોઈની અવગણને યોગ્ય નથી.

ચારુએ પૂછ્યું : “ તમે એનું લખેલું વાંચ્યું છે ? ”

ભૂપતિએ કહ્યું : “ હા—ના. જરાબર ધ્યાન દઈને નહિ. વખત નથી મળતો, પણ અમારો નિશિકાંત વાંચીને ખૂબ પ્રશંસા કરતો હતો. એ ચોતે ય બંધાળી ધણું સારું લખે છે. ”

ભૂપતિના દિલમાં અમલને માટે સન્માન જાગે એ જ ચારુની આંતરિક પ્રવૃત્તિ હતી.

[૩]

ઉમાપદ્મ ભૂપતિને છાપાના માહકાને ચાર પાંચ જાતની બેટ આપવાની વાત સમજાવી રહ્યો હતો. આવી બેટ આપવામાં નુકસાન થવાને બદલે કેવી રીતે લાભ થાય, એ વાત ભૂપતિ કેમે સમજી શકતો ન હતો.

ચારુ એક વાર ખંડમાં દાખલ થતાં જ ઉમાપદ્મને જોઈ પાછી ચાલી મૂક. થોડી વારે ફરી ફરીને પાછી આવી જોયું તો બન્ને બધુ દિસાબ જણવામાં નિમગ્ન હતા.

ઉમાપદ્મ ચારુની અસ્વસ્થતા જોઈ કંઈક બહાનું કાઢી બહાર મથો. ભૂપતિ દિસાબ સાથે માથું ફેરવવા લાગ્યો.

ચારુ અંદર આવી બોલી, “ હજી જાણે તમારું કામ પૂરું થયું નથી ! આ કામગિયામાં રાત-દહાડો કેવી રીતે વીને છે એનો જ હું વિચાર કરું છું. ”

ભૂપતિ દિસાબ ખસેડી દઈ જરાક હસ્યો. મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો—‘ જરાબર, ચારુ તરફ ખિલકુલ ધ્યાન આપવાનો મને વખત જ મળતો નથી ! બારે અન્યાય ! એ બિચારીની

પાસે તો સમય વીતાવવા માટે કંઈ નથી. ’

બૂપતિ સ્નેહબરપૂર સ્વરે બોલ્યો, “આજે કંઈ તમારું વાંચવાનું ચાલતું નથી ! મારતર ભાગી ગયો કે શું ? તારી નિશાળમાં તો ઊલટો જ નિયમ લાગે છે, વિદ્યાર્થિની બગલમાં ચોપડી મારી તૈયાર, પણ મારતર જ બાજેકુ ! આજકાલ અમલ તને પહેલાંની જેમ નિયમિત બણાવતો હોય એમ લાગતું નથી. ”

ચારુ બોલી, “બણાવવામાં અમલનો વખત બચાડવો શું ઠીક છે ? અમલને તે તમે કોઈ સામાન્ય પ્રાઇવેટ ટ્યુટર સમજ્યા ? ”

બૂપતિએ ચારુને કમરેથી પકડી પોતાની પાસે ખેંચી અને પૂછ્યું, “આ તે કંઈ સામાન્ય પ્રાઇવેટ ટ્યુશન જેવું છે ? તારા જેવી બૌદ્ધનને બણાવવા માટે તો.....”

ચારુ—મસ, બસ, હવે વધારે બોલો ના. સ્વામી થઈને જો તમે ન સંભાળો તો ખીજું કોણ શું કરવાનું હતું ?

બૂપતિ જરા આઘાત પામી બોલ્યો, “વારુ કાલથી હું તને બણાવીશ. તારી ચોપડી લાવ જોઈ. તું શું બણે છે એ તો જોઈ લઉં. ”

ચારુ—ખૂબ બધું બણાઈ ગયું છે. તમારે હવે બણાવવાની ચ જરૂર નહિ પડે. આ અત્યારની જેમ છાપાના હિસાબો જ કરશો કે પછી ખીજે કયાંક ધ્યાન આપશો, બોલો ?

બૂપતિ બોલ્યો, “તું જ્યાં મારું મન લઇ જવા માંગતી હશે ત્યાં એ જશે, બોલ. ”

ચારુ—“વારુ તો લો, અમલનું આ વાંચી જવ, કેવું અદ્ભુત છે ? સંપાદકે અમલને લખ્યું છે કે એ વાંચીને તો નવગૌપાલ-બાણુએ તેને બંજાળના રસ્ટ્રીનની ઉપમા આપી છે. ”

આ સંભળી બૂપતિએ જરા સંકાયપૂર્વક એ કાગળો હાથમાં લીધા, ઉઘાડીને જોયું તો લેખનું નામ ‘આવાહનો ચંદ્ર’ હતું. ગયા બે અઠવાડિયાં થયાં બૂપતિ મધ્યસ્થ સરકારના બજેટની સમાવેશના

કરવામાં મોટા મોટા આકાશ જ ઉડેલ્યા કરતો હતો. એ બધા આકાશ બહુપદ કીટની જેમ તેના માથામાં વિવિધ સ્વરૂપે ધૂમી રહ્યા હતા. એવે વખતે એકાએક બંગાળી બાણમાં ‘આપાદનો ચંદ્ર’ વાંચી જવા જોટલી તૈયારી તેના મનની ન હતી. અને એ નિબંધ એ કંઈ છેક નાનો ન હતો.

લેખ આવી રીતે શરૂ થતો હતો.—‘આજે શું કામ આપાદનો ચંદ્ર આખી રાત વાદળામાં આમ છુપાઈ છુપાઈને ફરી રહ્યો છે? જાણે સ્વર્ગમાંથી તે કાંઈક ચોરી કરીને આવ્યો લાગે છે, જાણે તેના કલંકને આવરવાનું કોઈ સ્થાન નથી! ફામણમાં જ્યારે આકાશને ખૂણેખાંચરે એ મૂઠીબર મેધ ન હતો, ત્યારે તો જમતની આંખોની સામે તે નિર્લજ્જની જેમ હિન્મુક્ત આકાશમાં પોતાને જાહેર કરી રહ્યો હતો. અને આજે એનું એ દમલા હાસ્ય, શિશુના સ્વપ્નની જેમ, પ્રિયાની સ્મૃતિની જેમ, સુરેશ્વરી સચીની અલકગૂંથી મુક્તાની માલાની જેમ—’

બૂપતિએ માથું હલાવી કહ્યું, “લખે છે તો સારું પણ મને શું—હું તે કંઈ આ બધી કવિતા સમજું છું?”

ચારુએ સંકેચાક્રને બૂપતિના હાથમાંથી કાઢીને પાછા લેતાં કહ્યું, “તો તમે સમજો છો શું?”

બૂપતિએ કહ્યું, “હું તો દુનિયાદારીનો આદમી, હું તો માણસને ઝોળખું.”

ચારુએ પૂછ્યું, “માણસની વાત સાહિત્યમાં ના લખાય શું?”

બૂપતિએ કહ્યું, “લખે તો ખોટું લખે. એ ઉપરાંત માણસ જ્યારે સશરીર અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય ત્યારે બનાવટી વાતોમાં એને વણવાની શી જરૂર?”

એમ બોલી તેણે ચારુલતાની હડપચી પકડી કહ્યું, “જો ને, આ હું તને ઝોળખું છું—પણ એને માટે શું મેધનાદ વધ, કવિ-કંકણ ચંડી પહેલેથી જોડેલે સુધી વાંચી જવાની કંઈ જરૂર છે?”

ભૂપતિ પોતે કાવ્ય નથી સમજી શકતો એમ કહી મર્વ લેતો. તે પશુ અમલના લેખો સારી પેઠે વાંચ્યા ન હોવા છતાં પણ તેના પ્રત્યે ભૂપતિને એક પ્રકારની શ્રદ્ધા હતી. ભૂપતિને એમ થતું કે આમાં કહેવા જેવી વાત કશી નથી છતાં આટઆટલું નકામું બનાવી કાઢી લખવાનું તો માથું ફૂટી મરી જાઉં તોય મારાથી થઈ ન શકે. અમલના પેટમાં આટલી બધી શક્તિ હતી, એ તો કોણ જાણતું હતું?

ભૂપતિ પોતાની રસમતાને અસ્વીકાર કરતો. પરંતુ સાહિત્ય પ્રતિ તેની કૃપણતા ન હતી. કોઈ મરીય લેખક એને વળગતો તો તે તેની ચોપડી છપાવવા જેટલું ખરચ પણ આપતો: સાથે સાથે, ખાસ કરીને એટલું કહી દેતો કે, ‘ મને અપૂર્ણ ન કરતા. ’ બંગાળનાં નાનાં મોટાં બધાં સાપ્તાહિક અને માસિકપત્રો, જાણીતા, અખબારો, વાંચવા જેવાં, નહિ વાંચવા જેવાં બધાં તે ખરીદતો. એ કહેતો, ‘ એક તો વાંચતો નથી. એમાં વળી જો ખરીદું નહિ તો એવું પાપ થાય, જેને માટે પ્રાયશ્ચિત પણ ન ઢોઈ શકે ! ’ અને તે પોતે વાંચતો નહિ એટલે તો તેને ઊતરતી કક્ષાના પુસ્તક પ્રત્યે પણ લેશમાન ધૃષ્ટિ ન હતી. એથી તો એની બંગાળી લાયબ્રેરી સંપૂર્ણ હતી.

અમલ ભૂપતિને અંગ્રેજી પ્રૂફ સુધારી આપવામાં મદદ કરતો. કોઈ એક જણનો ન ઊકલે તેવા અક્ષરોવાળો લેખ બતાવવા માટે તે એક થોકડી કામગીરી લઈ અંદર દાખલ થયો.

ભૂપતિ હસીને બોલ્યો, “ અમલ, તું તારે આપાઠના ચંદ્ર અને બાદના પાકા તાલ ઉપર તારી ઇચ્છામાં આવે એટલું લખ. એમાં મને જરાય વાંધો નથી, હું કોઈનીય સ્વાધીનતા ઉપર હાથ નાંખવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ મારી સ્વાધીનતા ઉપર ચે શું કામ હસ્તક્ષેપ ? આ તારી બૌદ્ધાન બધું વંચાવ્યા વિના મને છોડતી નથી. આ તે એનો કેવો અત્યાચાર ? ”

અમલ હસીને બોલ્યો, “ એમ કે બૌદ્ધાન ? પણ, મારા લેખો

લઈ તમે દાદા ઉપર જીલમ કરવાનો રસ્તો કાઢ્યો છે, એની ખબર પડતાં હું લખવાનું સાવ બંધ કરી દઈશ જો. ”

સાહિત્યરસથી વિમુખ એવા ભૂપતિ પાસે તેના અત્યંત દર્દ-ભરપૂર લખાણો લાવીને એ લેખોનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું એમ વિચારી અમલ મનમાં તો ચારુ ઉપર ચીકાયો હતો અને ચારુ પણ એ જ વખતે એ સમજી જઈને વેદના પામી હતી. વાત પલટવા માટે તેણે ભૂપતિને કહ્યું, “ તમારા ભાઈનાં હવે લગન કરો. પછી લેખનો ઉપદ્રવ સહન કરવો નહિ પડે. ’,

ભૂપતિ બોલ્યો, “ આજકાલના છોકરા કંઈ અમારા જેવા બોટ નથી હોતા. એમના લખવામાં જેટલું કવિત્વ હોય છે, એટલું શાષ્ટ્રપણ એમના વર્તનમાં હોય છે. તું પોતે તો તારા દિયરને લગન કરવા માટે રાજી કરી શકી નહિ ? ”

ચારુના મયા પછી ભૂપતિએ અમલને કહ્યું, “ અમલ, મારે તો આ કામજોના ગંજમાં રહેવું પડે છે. ચારુ બિચારી એકલી પડે છે. એને કંઈ કામ હોતું નથી. વચ્ચે વચ્ચે મારા આ લખવાના ખંડમાં ડોકિયું કરી ચાલી જાય છે. શું કરવું બોલ ? તું અમલ, જો એને કંઈ વાંચવા કરવામાં રોકી રાખે તો સારું થાય. કદીક કદીક ચારુને જો તું અંગ્રેજી કાવ્યોમાંથી ભાષાંતર કરીને સંભળાવે તો ય એને દાયદો થશે. અને એને સારું થે લાગશે. ચારુને સાહિત્યમાં બહુ રસરુચિ છે. ”

અમલે કહ્યું, “ એ તો છે જ. બીઠાન જો હજી થોડું વધારે વાંચવા કરવાનું કરે તો મારી ખાત્રી છે કે તેઓ પોતે જ સારું લખતા થઈ જશે. ”

ભૂપતિએ હસીને કહ્યું, “ એવી બધી તો કંઈ આશા રાખતો નથી. પણ ચારુ બંજાળીમાં શું સારું ને શું ઊતરતું એ મારા કરતાં બધું વધારે જાણે છે. ”

અમલ—એમની કદપનાશકિત ખૂબ જ છે. સ્ત્રીઓમાં એટલી દેખાતી નથી.

ભૂપતિ—પુરુષોમાં ય એાછી દેખા દે છે, એનો તો હું સાક્ષી છું. વારુ, તું જો તારી બૌદ્ધાનને સારું લખતી બનાવી શકે તો હું તને ઇનામ આપીશ.

અમલ—શું આપશો, કહો જોઈ ?

ભૂપતિ—તારી બૌદ્ધાકુરનની જોડી ખોળી લાવીશ તારે માટે.

અમલ—અને પછી મારે એને લઇને વાંચવું પડશે ! આખી જિંદગી કોકને ને કોકને તૈયાર કરવામાં જ મારે વીતવવાની ?

અને બાઈઓ આજકાલના જીવાનો હતા. કોઇ વાત એમને મોટે ખંચકાતી ન હતી.

[૪]

વાચકસમૂહમાં હવે અમલ સન્માન પામી ચૂક્યો છે. પહેલાં તો એ નિશાળના વિદ્યાર્થીની જેમ રહેતો. હવે તો જાણે સમાજના માનદ મહાશયની જેમ તેની ગણના થાય છે. કદીક કદીક તે સભામાં સાહિત્યપ્રજ્ઞ વાંચતો, તંત્રીઓના દૂતો એને આમંત્રણ આવી ખેસી રહેતા, તેને આમંત્રણો આપી જમાડતા, જુદી જુદી સભાઓના સભ્ય અને સમાપતિ થવા માટે તેની પાસે વિનંતીઓ આવતી. ભૂપતિના ઘરમાં તમામ દાસદાસી તથા આત્મીય સ્વજનની આંખે ય તેની પ્રતિષ્ઠા વધી ગઇ છે.

મંદાકિની આજ લગી તો તેને ખાસ કંઈ મહત્વના માણસ તરીકે ગણતી ન હતી. અમલ અને ચારુના હાસ્યાલાપોને તે છોકરમત ગણી, તેની ઉપેક્ષા કરી પાન બનાવતી ઘરના કામકાજમાં ગૂંથાઈ રહેતી. ચોતાને તે એ લોકો કરતાં જિંદી અને દુનિયાદારોની વાતમાં ચોતા વિના ન ચાલે એવું માનતી.

અમલ બેસુમાર પાન ખાતો. મંદા ઉપર પાન તૈયાર કરવાનો ભાર હોઈ તે પાનના આ અયોગ્ય વ્યયને કારણે નાપુથ થતી. ચારુને હથિયાર બનાવી મંદાનો પાનનો બધો બંડાર લૂંટી લાવવામાં અમલને એક પ્રકારનો આનંદ આવતો. પરંતુ આ શોખીલાં બે ચોરોની ચોર્ષકર્મની મઝમત મંદાને આનંદ આપી શકતી નહિ.

ખરો વાત તો—એક આશ્રિત બીજા એક આશ્રિતને પ્રસન્ન નેત્રે જોઈ શકતું નથી. અમલને માટે મંદાને જે કાંઈ વધારે ગૃહકર્મ કરવું પડતું, તેટલાં પૂરતું કેમ જાણે તેને અપમાન જેવું લાગતું. ચારુ અમલ માટે પક્ષપાત રાખતી હતી. એટલે તો મોં ખોલીને તે કંઈ બોલી શકતી નહિ. પરંતુ અમલને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન તે હમેશાં કરતી રહેતી. પ્રસન્ન આવતાં દાસદાસીઓ પાસે ય છાનીમાની અમલ ઉપર ટાણું મારવાનું ચૂકતી નહિ. દાસદાસીઓ પણ એમાં સૂર પૂરાવતાં.

પરંતુ અમલનો ન્યારે અબુલ્યાન થયો ત્યારે મંદા ચોંકી ઊઠી. પેલો અમલ રહ્યો નથો, હવે તો એની સંકેચશીલ મનતા ચિલકુત્ર ચાલી મઈ છે. બીજાની અવજા કરવા સુદ્ધાનો અધિકાર હવે એના હાથમાં છે. સંસારમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરો જે પુરુષ નિઃસંશયપણે, અકુંઠિતભાવે પોતાનો પ્રચાર કરી શકે છે, જે માણસે એક પ્રકારનો નિશ્ચિત અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે, તે સમયે પુરુષ સહેજે નારીની દષ્ટિનું આકર્ષણ કરી જ શકે છે.

મંદાએ જ્યારે જોયું કે અમલ ચારે બાજુથી માન પામે છે ત્યારે તેણે ય અમલના ઉચ્ચ મરતક બધી મોં ઊંચું કરી જોયું.

અમલના તરુણ મુખ ઉપરની મવોજન્નવલ દીપ્તિએ મંદાની આંખમાં મોહનાં અંજન આંખ્યાં. તેણે જાણે અમલને નવે જ રવરૂપે જોયો.

હવે તો પાનની ચોરી કરવાની જરૂર રહી નહિ. અમલની ખ્યાતિ વધતાં ચારુને આજ એક નુકસાન થયું. તેને હથિયાર બના-

વવામાં જે કૌતુક હતું તે હવે તૂટી ગયું. પાન હવે તો અમલની પાસે પોતે આવી પડતું. કશો અભાવ રહેતો નહિ.

તે ઉપરાંત તેઓ અને બધું બેમાં થઈને મંદાકિનીને કુશળતા-પૂર્વક દૂર રાખી જે આનંદ મેળવતાં તે ય હવે ખલાસ થવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. મંદાને દૂર રાખવી મુશ્કેલ બન્યું. અમલ એમ માને કે ચારુ જ તેની એક માત્ર મિત્ર અને કદરવાન છે એ વાત મંદાથી સહેવાતી નહિ. પહેલાંની બધી અવગણના તે બ્યાજ સાથે બદલો લેવા તૈયાર થઈ હતી. એથી કરીને અમલ અને ચારુ બેમાં થતાં જ મંદા કોઈ ને કોઈ બહાને વચમાં આવી પોતાની છાયા પાથરી ‘અહણુ’ કરી મૂકતી. એથી તો, મંદાના આ પરિવર્તનની મશ્કરી, તેની ગેરહાજરીમાં કરવાનો અવજાર જ ચારુને માટે મુશ્કેલ બની ગયો.

મંદાનો આ અલુઆમન્યો પ્રવેશ ચારુને જેટલો કંટાળાભર્યો લાગતો તેટલો અમલને લાગતો ન હતો. એ કહેવાની જરૂર જ નથી. પહેલાંની વિમુખ રમણીનું ચિત્ત હવે ધીમે ધીમે અમલ પ્રતિ ફરી રહ્યું છે એથી ચારુ એક પ્રકારની વ્યગ્રતા અનુભવતી.

પરંતુ, ચારુ બ્યારે દૂરથી મંદાને જોઈ તીવ્ર મૃદુ સ્વરે બોલતી, “આ આવી”—ત્યારે અમલ બોલી ઊઠતો, “વાહરે રે! મધ્યા આવતી લાગે છે!”

દુનિયાના તમામ માણસો પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા વ્યક્ત કરવાનો અમલનો દસ્તુર પડી ગયો હતો, તે એ કેવી રીતે એકાએક છોડી દે શકે? આખરે, મંદાકિની છેક પાસે આવતાં અમલ ગળે મહાપ્રયત્ને સૌજન્ય બતાવતો, બોલતો, “હીક તો મંદા બૌદ્ધાન, આને તમારા પાનના દાખડા ઉપર ઘાડ પડવાનાં કાંઈ લક્ષણ દેખાયા?”

મંદા—બ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે, પછી બાઈ, શું કામ ચોરી કરવી પડે?

અમલ—જોઈએ ને મળે એના કરતાં પેલામાં મજા વધારે.

મંદા—તમે શું વાંચતા હતા, વાંચો ને ભાઈ, અટકી શું કામ ગયા? મને સાંભળવું બહુ ગમે છે.

આજ પહેલાં તો વાંચવા કે સાંભળવામાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવાનો લેશ માત્ર પ્રયત્ન મંદાએ કર્યો હોય એમ જાણુમાં નથી. પરંતુ કાલોહિ વલવત્તરઃ !”

ચારુની જરાય ધમ્મજા ન હતી કે અરસિક મંદાની આગળ અમલ વાંચે. અમલની ધમ્મજા હતી કે મંદા પણ તેનું લખેલું સાંભળે.

ચારુ—અમલે ‘કમલાકાન્તના દક્ષતર*’ની સમાલોચના લખી છે, એ તે તને—”

મંદા—છો અમે મૂરખ રહ્યાં. પણ સાંભળ્યા પછીયે કેઈ સમજતા નહિ હોઈએ ?

એ વખતે પાછલા એક દિવસની વાત અમલને યાદ આવી. ચારુ અને મંદા પત્તા રમતાં હતાં. તે તેનો લેખ હાથમાં લઈને રમત પાસે આવ્યો. ચારુને સંભળાવતાં તે અધીરા હતો, પણ રમત પૂરી થતી ન હતી એ જોઈ તે અકળાયો. આખરે બોલી બેઠો, “તો તમે રમો, બોદાન, હું અખિલબાણને આ વંચાવી આવું !”

ચારુએ અમલની શાલ ખેંચીને કહ્યું, “વાહ! બેસો ને, જવ છો ક્યાં ?” એમ બોલી મોટેથી હસી પડી એણે રમવાનું બંધ કર્યું.

મંદા બોલી. “હવે તમારું વાંચવાનું ચાલશે, નહિ ? તો હું જાઉં.”

ચારુએ સભ્યતા બતાવી કહ્યું, “કેમ, તમેય સાંભળો ને ભાઈ !”

મંદા—ના ભાઈ, મારાથી તો તમારું આ ધૂળરાખ કંઈ સમજાતું નથી. મને તો જોશ આવે છે.

એમ બોલી તે અઠાસે રમત બંધ કરવા માટે બંને ઉપર અત્યંત ખિન્ન થને ચાલી ગઈ.

એ જ મંદા આજે કમલાકાન્તની સમાલોચના સાંભળવા ઉત્સુક

* બૌદ્ધધર્મની એક કૃતિ

છે ! અમલે કહ્યું, “તો તો ધણું સારું, મંદા જોડાન, તમે સ્ત્રીભણશો એ તો મારા ભારે સદ્ભાગ્ય !” એમ બોલી પાનું ફેરવી પહેલેથી વાંચવાની તેણે શરૂઆત કરી. લેખની શરૂઆતમાં જ જે રસ બચેો હતો તે છોડી દઈ આગળ વાંચવાનો તેને ઇચ્છા ન થઈ.

ચારુ એકદમ બોલી ઉઠી, “ઠાકુરપો, તમે કહ્યું હતું કે જાલવી લાયબ્રેરીમાંથી જૂનાં માસિક પત્રો આણી આપીશ !”

અમલ—આજે નહિ.

ચારુ—આજે જ તો ! વાહ, ભૂલી ગયા ?

અમલ—ભૂલું શાનો ? તમે જ કહ્યું હતું ને—

ચારુ—વારુ, તો ના લાવતા. તમે વાંચો—હું જાઉં, પરેશને લાયબ્રેરીમાં મોકલીશ.

એમ બોલી ચારુ ચાલી ગઈ.

અમલના મનમાં વિપદની આશંકા આવી. મંદા મનમાં મનમાં બહુ સમજી ગઈ. તેનું મન તરત જ ચારુ પ્રત્યે ઝેરથી ભરાઈ ગયું. ચારુના ચાલ્યા જતાં અમલ ઊઠવું કે નહિ એની ઝડમાંમમાં હતો ત્યારે મંદાએ હસીને કહ્યું, “જાઓ બાઈ, મનાવો એને—ચારુ યુરસે થઈ છે. મને સંભળાવવા જતાં ઊત્તડા મુશ્કેલીમાં પડશે !”

આ પછી તો અમલને માટે ઊઠવું છેક જ મુશ્કેલ બની ગયું. અમલ ચારુ ઉપર ચીડ ઠાલવતો બોલ્યો, “શું કામ ? મુશ્કેલી શાની ?” —એમ બોલી તેણે લેખનાં પાનાં ઉઘાડી વાંચવાની શરૂઆત કરી.

મંદા બંને હાથે તેના લેખને ઢાંકી દઈ બોલી, “જરૂર નથી, બાઈ, વાંચશો નહિ.”

એમ બોલી જણે આંસુ ખાળવા માટે તે ત્યાંથી બીજે ચાલી ગઈ.

[૫]

ચારુ બહાર ગઈ હતી, મંદા ઘરમાં બેસી વાળ ગૂંથતી હતી. “જોડાન” બોલતો અમલ ઘરમાં દાખલ થયો. મંદા ચોક્કસ જાણતી હતી કે ચારુના બહાર ગયાની બખર અમલને હતી જ. એથી

તેણે હસીને કહ્યું, “આહા ! અમલખાણુ, શોધવા કોને નીકળ્યા તે મળ્યું કોણ ? એવું જ તમારું નસીબ છે ને !”

અમલે જવાબ આપ્યો, “ડાકા હાથનું ય ધાસ એ, અને જમણા હાથનું ય એ—મધેડાને તો બંને સરખા.” એમ બોલી તે ત્યાં જ બેસી પડ્યો.

અમલ—મંદા જોડાન, તમારા દેશની વાત તો કરો, હું સાંભળું.

લેખો લખવા માટે અમલ સૌની બધી વાતો કુતુહલપૂર્વક સાંભળતો. એ કારણે તો તે હવે મંદાની પહેલાંની જેમ ઉપેક્ષા કરતો નહિ. મંદાનું માનસ, મંદાનો ઇતિહાસ હવે તો તેની આગળ ઉત્સુકતા જન્માવતો હતો. ક્યાં એની જન્મભૂમિ, એનું ગામ કેવુંકે છે, બાળપણ કેવી રીતે વીતાવ્યું. લગ્ન થયાં ક્યારે, વગેરે વાતોને શોધી શોધીને પૂછવા લાગ્યો. મંદાના ક્ષુદ્ર જીવનવૃત્તાંત સંબંધી આટલું કુતુહલ કોઈએ કદી બ્યક્ત કર્યું ન હતું. મંદા આનંદમાં આવી પોતાની વાત બોલ્યે જતી હતી. વચમાં વચમાં બોલતી : “શું બોલું છું ? કંઈ ઠેકાણું નથી.”

અમલ ઉત્સાહ આપતો બોલતો, “ના ના, મને તો સારું લાગે છે. બોલ્યે જાઓ.”

મંદાના બાપને એક કાણો ગુમારતો હતો. તે તેની બીજી સ્ત્રી સાથે કબ્બિયો કરી ઠોક ઠોક દિવસ ગુરસામાં ને ગુરસામાં અનશન મત લેતો. પણ ભૂખનો અગ્નિ પ્રજ્વળતાં મંદાને ત્યાં તે કેવી રીતે છૂપો આવતો અને ખાઈ જતો, પણ દૈવ્યોએ કેવી રીતે તેની સ્ત્રી આગળ જ પકડાઈ ગયો હતો, એ વાત જ્યારે ચાલતી હતી એવે વખતે ચારુ અંદર દાખલ થઈ.

વાતનો તાતલો તૂટી ગયો. ચારુ આવતાં જ એકાએક સભા તૂટી પડી. ચારુએ સાર સાર એ જોશું પણ ખરું.

અમલે પૂછ્યું, “જોડાન, આટલાં વહેલાં પાછાં આવ્યાં કંઈ ?”

ચારુએ કહ્યું, “એમ જ લાગે છે. ખૂબ વહેલી પાછી આવી પહોંચી—” એમ બોલી તે જતી રહેવા લાગી.

અમલે કહ્યું, “કેટલું સાઈ થયું? હું તો વિચારતો જ હતો, કેણુ જણે ક્યારે પાછા ફરશે? મન્મથ દત્તની ‘સંધ્યાનું પંખી’ નામની નવી ચોપડો તમને વાંચી સંભળાવીશ એમ ધારી લાવ્યો છું.”

ચારુ—હમણાં રહેવા દો. મારે કામ છે.

અમલ—કામ હોય તો મને ફરમાવો, હું કરી દઉં છું.

ચારુ જાણતી હતી કે ચોપડો ખરીદી લાવી અમલ તેને સંભળાવવા આવશે. ચારુ ઇર્ષ્યા જન્માવવા ખાતર મન્મથનાં ખૂબ વખાણુ કરશે, અને અમલ એ જ પુસ્તકને વિકૃત રીતે વાંચી તેની મજકરી કયો કરશે. આ બધી કલ્પના કરીને જ તે જ્યાં ગમ હતી ત્યાંથી સામાન્ય અતુનય વિનયનું ઉદ્ધંધન કરીને ‘ઠીક નથી’ નું ‘બહાનું’ કાઢી અધીરાધપૂરક ધેર ચાલી આવી હતી. હવે એને થયો કરતું હતું કે ત્યાં રહી હોત તો સારું થાત; ચાલી આવી તે અયોગ્ય થયું.

મંદા ય કંઈ ઓછી છે? અમલ સાથે એકલી એક ખંડમાં બેસી ઢાંત કાઢી કાઢી હસે છે! લોક જુએ તો શું કહે? પણ મંદાને એટલા સારુ ઇપ્પે આપવો ય ચારુ માટે મુશ્કેલ વાત હતી. કેમકે મંદા જે તેનું જ દર્શાત આપી બેસે તો શો જવાબ દેવો? પણ એની વાત ક્યાં, ને આની વાત ક્યાં? એ તો અમલને નવું લખવામાં ઉત્સાહ આપતી, અમલ સાથે સાહિત્યાલોચના કરતી, પણ મંદાને તો કંઈ એવું કારણ નથી. મંદા તો જરૂર એક સરળ યુવકને મોહપાશમાં ફસાવવાની જ જાળ પાથરી રહી હતી! આ બધુંકર વિપદમાંથી બિચારા અમલને બચાવવાનું તેનું જ કતબ્ય હતું. અમલને આ માયાવિનીની મતલબ ઠેવી રીતે સમજાવવી? અને સમજાવવા જતાં તેની પ્રત્યેકનવૃત્તિ ઓછી થવાને બદલે એથી ઊલટું જ થાય તો ?

બિચારા દાદા* ! તેના સ્વામીના છાપામાં રાતદિવ જામજૂરી કરી

ચારુનો ભાઈ હમાપતિ-મંદાનો પતિ.

કરી મરે છે, અને મંદા તો ડાણુ જાણે ક્યાંક ખૂણે ખેસી અમલને બોળવવા માટે મથી રહી છે. દાદા તો નિરાંત રાખી બેઠા છે. મંદા ઉપર એમનો અગાધ વિશ્વાસ છે. આ બધું સગી આંખે જોઈ ચારુ દેવી રીતે સ્વસ્થ રહી શકે? બચાંકર અન્યાય !

પણ પહેલાં તો અમલ સારો હતો. જે દિવસથી લેખન શરૂ કર્યું અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી બધો અનર્થ દેખાવા લાગ્યો છે. પણ ચારુ પોતે જ તો તેના આ લેખનના મૂળમાં હતી ! કંઈ કુલણે તેણે અમલને હિતસાહ આપ્યો હતો ? હવે શું પહેલાંની જેમ અમલ ઉપર તેનું ચાલવાનું છે ? હવે તો અમલે પાંચ આદમીના આદરનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. હવે એક ચારુને બાદ કરવામાં એને કંઈ બહુ નુકશાન થવાનું નથી.

ચારુએ સ્પષ્ટ જોયું કે પોતાના હાથમાંથી નીકળી પાંચ બચ્ચાના હાથમાં બધ પડવામાં અમલને માથે ઢગલાબંધ આપત્તિ જોખાઈ રહેલી છે. અમલ હવે ચારુને પોતાની સરખે સરખી તરીકે ગણતો ન હતો; ચારુને તે છોડી ગયો છે. હવે તો એ લેખક હતો, અને ચારુ વાંચક ! આનો પ્રતિકાર કરવો જ પડશે.

આહા ! સરલ અમલ, મામાવિની મંદા, ગિયારા દાદા !

[૬]

એ દિવસે અપાઠના નવા મેલથી આકાશ આગ્રહાદિત હતું. ધરમાં અંધકાર જામ્યો છે. ચારુ તેની ઉધાડી બારી પાસે ખેસી ગિલ-કુલ ખ્યાનમગ્ન બની કંઈક લખી રહી છે.

અમલ ક્યારે ચૂપચાપ પાછળ આવી જીભો એની ચારુને ખબર થે પડી નહિ. વાદળના રિતગ્ધ પ્રકાશમાં ચારુ લખ્યે મઠ, અમલ વાંચતો રહ્યો. પાસે જ અમલના એકેક છપાયેલા લેખો ઉધાડા પડ્યા છે. ચારુની પાસે એ જ એક લેખનનો આદર્શ છે.

“અમે તે કરો તોય તમે લખી શકવાનાં નથી.” એકાએક

અમલનો કંઠ સાંભળી ચારુ અત્યંત અમકી ઊડી. એકદમ નોટ સંતાડી દઈ બોલી, “તમે મહુ ખોટું કયું છે.”

અમલ:-શું ખોટું કયું છે ?

ચારુ:-લપાઈછુપાઈને શું કામ વાંચતા હતા ?

અમલ:-ખુશી રીતે વાંચવા નથી પામતો, એથી.

ચારુ એનું લખેલું ફાડી નાખવા જતી હતી, અમલે એકદમ તેના હાથમાંથી નોટ પડાવી દીધી. ચારુએ કહ્યું. “તમે જે વાંચશો તો તમારી સાથે જીવનભર અણુજનાવ થશે.”

અમલ:-તમે જે વાંચતો અટકાવશો તો તમારી સાથે જન્મ-ભરનો અણુજનાવ થશે.

ચારુ:-મારા સમ ઠાકુરપો, વાંચશો નહિ.

આખરે તો ચારુને જ હાર માનવી પડી. કેમકે અમલને પોતાનું લખેલું ખતાવવા માટે તો તેનું મન તડફડ કરી રહ્યું હતું. તેમ છતાં, દેખાડવાને વખતે એને આટલી બધી શરમ આવશે, એવો તો તેને ખ્યાલે ન હતો. અમલ જ્યારે પુષ્કળ સમજાવટ પછી વાંચવા લાગ્યો ત્યારે શરમના માર્ગ ચારુના હાથપગ યરફના જેવા ઠંડા પડી ગયા. તે બોલી, “હું પાન લઈ આવું.” એમ બોલી તે પાસેના ખંડમાં બલદી બલદી ચાલી ગઈ.

અમલે વાંચવાનું પૂરું કરી ચારુ પાસે જઈ કહ્યું, “અહિલુત લખ્યું છે.”

ચારુ પાનમાં કાથો નાખ્યો સૂલી ગઈ. તે બોલી, “જાઓ, એમ મશ્કરી ન કરો. લાવો, મારી નોટ લાવો.”

અમલે કહ્યું, “નોટ હમણાં નહિ મળે. આની કોપી કરો લઈ છાપામાં મોકલી આપીશ.”

ચારુ:-હારતો ! છાપામાં ન મોકલશો ! એ નહિ બને.

ચારુ બારે ધાંધલ કરવા લાગી. અમલે પશ્ચ વાત છોડી નહિ. તે જ્યારે વારંવાર સમ ખાઈ કહેવા લાગ્યો: “છપાવવા જેવું લખાયું”

છે." ત્યારે ચારુ જાણે ખિલકુલ હતાશ બની બોલી, " તમને તો પહેાંચી વળવાની શક્યતા જ નથી. તમે તો જે હાથમાં પકડ્યું તે છોડશો જ નહિ ! "

અભિણી ચારુ પાન ખનાવવાનું છોડી વેગપૂર્વક બિમી થઇ મઇ. નોટ પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરતી બોલી, "ના, એમને નથી સંભળાવવાનું. એમને જે આની વાત કરશો તો હું કદી એક અક્ષર પણ નહિ લખું."

અમલ:-બૌદ્ધાન, તમે તદ્દન ખોટું સમજો છો. દાદા મોઢે અમે તે કહેતા હોય પણ તમારું લખેલું જોઈને ખુશી ખુશી થઇ જશે.

ચારુ—છો થતા. મારે એવી ખુશીતી જરૂર નથી.

ચારુ પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠી હતી કે એવું તો લખીશ કે, અમલ આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય. મંદા અને એની વચ્ચે બેસુમાર બેઠા છે, એ વાત સાંજિત કર્યા વિના રહેશે નહિ. શેડા દિવસથી લખી લખીને તે ફાડી નાખતી હતી. જેવી લખવા બેસે કે તરત જ અમલના જેવું જ ખિલકુલ લખાઈ જાય ! મેળવી જોતાં જણાય કે ટેટસોક બાગ તો અમલના લખાણમાંથી કિનારો હોય એવો જ નીકળે ! અને એટલોજ બાગ સારો હોય, બાકીનું બધું જેવુંતેવું એ જોઈને અમલ જરૂર મનમાં મનમાં હસશે, જેવી કલ્પના કરીને તો ચારુએ એ બધું લખાણ કટકે કટકા કરીને ફાડી નાખી *પુકુરમાં ફેંકે દીધું હતું. રખે ને એમાંના એકે ટુકડો પાછો અમલના હાથમાં દૈવયોગે જઇ અઢે !

પહેલાં એણે લખ્યું હતું. ' શ્રાવણનો મેઘ.' એને તો લાગ્યું હતું કે ભાવાશ્રુજલથી અભિસિંગિત આ લખન તદ્દન નવા જ પ્રકારનું છે. પણ એકાએક બાન આવતાં સમગ્રયુ' કે અમલના 'આવાદનો ચંદ્ર'ની આછા પાતળી છાયા જેવું જ તે હતું. અમલે લખ્યું હતું, 'ભાઈ ચંદ્ર' તું મેઘની અંદર ચોરની જેમ મંતાતો ફરે છે શું કામ ?' ચારુએ લખ્યું હતું, ' સખી કાલ્પિની, એકાએક ક્યાંથી નીકળી

* ઘર પાસેની નાની તળાવડી.

આવી તારા નીલ અંચલની અંદર ચંદ્રને ચોરી બધ પલાયન કરી રહી છો?— વગેરે.

કેમે કરતાં અમલનું અનુકરણ દૂર ન કરી શકતાં આખરે ચારુએ વિષય જ આખો ફેરવ્યો. ચંદ્ર, મેઘ, શેફાલો, ‘અઉ-કથા-કો’ એ બધા વિષયો છોડીને એણે ‘કાલીતલા’ કરીને લેખ લખ્યો. તેના આમમાં અંધારા પુકુરની ધારે કાલીનું મંદિર આવેલું હતું. એ મંદિરે તો તેના પાત્યકાળમાં કલ્પના, બય, ઔત્સુક્ય જન્માવ્યાં હતાં. એને વિષેની એની સ્મૃતિ વિશેષ પ્રકારની હતી. એ જગત દેવીના માદાત્મ્ય સંબંધી આમમાં પ્રાચીન કથા ચિરપ્રચલિત હતી. આ બધું લખને તેણે એક લેખ લખી નાખ્યો. એની શરૂઆતમાં અમલના લેખની શૈલીની છાયા પડી હોઈ તે કાવ્યાડમ્બર પૂર્ણ બન્યો હતો. પણ જરાક આવળ લખતાં જ તેના લખાણમાં સ્વાભાવિક સરળતા અને* પદ્ધતિપ્રામની ભાષા-બંગી, આભાસ ખીલી બિઠ્યાં.

આ લેખ અમલે છીનવી લઈ વાંચ્યો. તેને લાગ્યું કે શરૂઆતમાં સારો રસ બળવાઈ રહ્યો હતો, પરંતુ છેવટ સુધી કવિત્વ સચવાઈ ન હતું. ખરે તે હો, પણ પ્રથમ વારની લેખિકાને માટે તો તે પ્રથમ પ્રયાસ પ્રશંસનીય હતો.

ચારુ ખોલી, “ઠાકુરદા, ચાલો આપણે એક માસિક કાઢીએ. બોલો, શું કહો છો?”,

અમલ—પણ રૂપાનાં ચક્રરડાનો ઢગલો ન હોય ત્યાં સુધી માસિક શી રીતે ચાલે ?

ચારુ—આપણા આ માસિકમાં કશું ખર્ચ નથી. છાપી નહિ શકાય તો હાથે લખીને કાઢ્યું. એમાં તમારા ને મારા વિના કોઈનું લખાણ નહિ આપીએ અને કોઈને વાંચવાય આપણે આપણું નહિ! માત્ર બે જ નકલ કાઢ્યું—એક તમારે માટે, એક મારે માટે.

થોડા દિવસ પહેલાં આવો પ્રસ્તાવ આવ્યો હોત તો અમલ

મરત બની ઊઠત. પરંતુ હવે ગુપ્તતાનો એનો ઉત્સાહ ચાલ્યો ગયો છે. હવે બીજાઓને લક્ષમાં રાખીને લખ્યા વિના તેને સુખ મળતું નથી. તો પણ પાછલા દિવસનો ડાળ કાયમ રાખવા માટે તેણે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. તે બોલ્યો, “એ તો બારે મળતું થશે.”

ચારુ બોલી, “પણ પ્રતિજ્ઞા કરવી પડશે કે આપણા માસિક સિવાય બીજે કયાય તમારાથી લખી નહિ શકાય.”

અમલ—તો તો સંપાદકો મારી જ નાખશે.

ચારુ—અને આપણા હાથમાં કેમ જાણે સાચું મારવાનું હથિયાર નહિ હોય ?

આમ વાત ચાલી.

બે તંત્રીઓ, બે લેખકો અને બે વાચકો !—એમની કમિટી બેઠી. અમલ બોલ્યો, “માસિકનું નામ પાડશું ‘ચારુમાહ.’”

ચારુ બોલી, “ના, ના, એનું નામ ‘અમલા’”

આ નવી વ્યવસ્થામાં ચારુ વચસા કેટલાક દિવસનું દુઃખ ભૂલી ગઈ. તેમના આ માસિકમાં મંદાને પ્રવેશવાનો કોઈ માર્ગ ન હતો, એટલું જ નહિ પણ બહારના લોકોના પ્રવેશનું દાર પણ વચાઈ ગયું હતું !

[૭]

ભૂપતિએ એક દિવસ આવીને કહ્યું, “ચારુ, તું લેખિકા બની જમથ એવી કોઈ કલ્પનાય પહેલાં તો ન હતી !”

ચારુ ચમકી પડી ઊભી થઈ બોલી, “હું લેખિકા ? કોણે કહ્યું તમને ? ત્રિલોક્ય ખોટી વાત.”

ભૂપતિ—મુદ્દામાલ સહિત ગિરફતાર ! સાબિતી હાથમાં છે. એમ બોલી ભૂપતિએ સારોરુહનો એક ચંક બહાર કાઢ્યો. ચારુએ જોયું તો, જે બધું લખાણ તે તેની ગુપ્ત સંપત્તિ માનીને પોતાના હસ્તલિખિત માસિકમાં સંગ્રહી રહી હતી તે બધું જ લેખક-લેખિકાનાં નામ સાથે સારોરુહમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું !

કેકે જાણે તેના પાળેલા, મહાઆરતપૂર્વક પોષેલા પંખીઓને પીંજરામાંથી ઉડાડી મૂક્યાં ન હોય એવું એને લાગ્યું. ભૂપતિની પાસે પકડાઇ જવાની શરમ વીસરી બર્ધને વિશ્વાસધાતી અમલ ઉપર તેના મનમાં બારે રોષ પ્રકટયો.

“અને આ તો જો, જોઈ.” કહી ભૂપતિએ વિશ્વખંધુ છાપું ઉધાડી તેની સામે ધર્યું. એમાં ‘આધુનિક બંધાણી સાહિત્યનું વલણ’ નામક નિબંધ પ્રસિદ્ધ થયેલો હતો.

ચારુએ હાથ વડે એ હડસેલી દેતાં કહ્યું, “આ વાંચીને હું શું કરું?” એ વખતે અમલ ઉપરની રીસને કારણે તે ખીખ કશામાં ધ્યાન પરાવી શકતી ન હતી.

ભૂપતિએ મોરથી કહ્યું, “એક વાર વાંચી તો જો.”

ચારુ ઉપર ઉપરથી આંખ ફેરવી મઠ. કેટલાક આધુનિક લેખ-કોના બાવાડંબરપૂર્ણ મલ્લની સખત ટીકા કરતો એક કાલિલ નિબંધ લખેલો હતો. તેમાં અમલ અને મન્મથ દત્તાનાં લખાણોની સમાસોચકે બારે ઠેકડી કરી હતી, અને તેની જ સાથે એક નવોન લેખિકા શ્રીમતી ચારુબાલાની ભાષાની અકૃત્રિમ સરલતા, અનાત્રાસ રસસભરતા અને ચિત્રાલેખનનો નિપુણતાનો સરખામણી કરી બારે પ્રશંસા કરી હતી. વળી લખ્યું હતું કે, આવી શૈલીનું અનુકરણ કરી સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં જ અમલ વજેરેનો ઉદ્ધાર રહેતો છે; નહિ તો એ લોકો બિચકુલ નિષ્ફળ જવાના છે, એ વિષે કશો સંશય નથી !

ભૂપતિએ હસીને કહ્યું, “આનું જ નામ ચુરુ કરતાં ચેલો સવાયો !”

ચારુ તેની આ પ્રશંસાથી આનંદ પામી રહી હતી. તેમ છતાં વયમાં વયમાં દુઃખી પણ થવા લાગી. તેનું મન કેમે કર્યું ખુશ થઈ શક્યું નહિ. પ્રશંસાનું લોભનીય સુધાપાત્ર હોઠ સુધી આવતાં જ તે પાછું ઠેલવા લાગી ! તેને લાગ્યું કે, તેનું લખાણ પ્રસિદ્ધ કરીને

અમલે તેને એકદમ ચોકાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.

આખરે, છપાઈ ગયા પછી એણે એવું નક્કી કર્યું હોવું જોઈએ કે, ઠાઈ એક પત્રમાં પ્રશંસાપૂર્ણ સમાલોચના પ્રસિદ્ધ થતાં, બંને એકસામટાં બતાવીને ચારુની રોષશાંતિ અને તેના ઉત્સાહનું રક્ષણ કરી શકાશે. પણ જ્યારે પ્રશંસા પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી ત્યારે અમલ શું કામ મમતાપૂર્વક તેને બતાવવા આવ્યો નહિ? કેમકે આ સમાલોચનાથી અમલ આઘાત પામ્યો હતો, અને ચારુને બતાવવા ઇચ્છતો ન હતો; અને એટલા જ માટે તેણે આ પાત્ર આપું સંતાડી રાખ્યું હતું.

ચારુએ આરામને ખાતર અત્યંત યુક્ત રીતે જે એક ક્ષુદ્ર સાહિત્યનો માળો બાંધ્યો હતો, તેના ઉપર એકાએક પ્રશંસા રૂપી પથ્થરનો વરસાદ વરસતાં એક મોટી શિલાએ તેને હલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ચારુને એ બિલકુલ જ મર્યું નહિ.

ભૂપતિ ચાલ્યો જતાં ચારુ તેના સૂવાના ખંડના ખાટલામાં જ મૂંઝી મૂંઝી બેસી રહી. સામે સરોવર અને વિશ્વજંધુ ઉઘાડાં પડેલાં હતાં.

હાથમાં નોટ લઈ અમલ ચારુને ચક્રિત કરી નાખવા માટે નીરવ પગલે અંદર આવ્યો. પાસે આવી જોયું તો, વિશ્વજંધુની સમાલોચના કાઠીને ચારુ નિમગ્ન ચિત્તે બેઠો છે !

કરી નીરવ પદે અમલ બહાર ચાલ્યો ગયો. ‘મારી ટીકા અને ચારુના લખાણની પ્રશંસા કરેલો હોઈ આનંદમાં ને આનંદમાં ચારુ ચૈતન્ય યુગ્માવી બેઠો છે.’ એમ માની ક્ષણવાર તેનું આપું ચિત્ત બાંહેડું કડવું બની ગયું. ચારુ મૂર્ખ માણસની સમાલોચના વાંચી પોતાને યુરુ કરતાં સવાઈ ગઈ બેઠો છે, એમ ચોક્કસ માની લઈ અમલ ચારુ ઉપર ખૂબ ચીડાયો. ચારુને માટે તો એ પત્રને ફાટી ટુકડે ટુકડા કરી અગ્નિમાં હોમી દેવાનું જ યોગ્ય હતું !

ચારુ ઉપર ગુસ્સે લઇ અમલ મંદાના ખંડના ખારણા પાસે આવી બોલ્યો, “બૌદ્ધાન !”

મંદા—આવો, બાઈ આવો. માગ્યા વિના આજે તો દર્શન થયાં ! આજે ચારુનું સહભાગ્ય !

અમલ—મેં થોડુંક નવું લખ્યું છે, સાંભળશો ?

મંદા—કંઈ કેટલાક દિવસ થયાં સંભાળાવીશ સંભાળાવીશ કહી આશા આપી રાખી છે પણ સંભળાવતા તો છો નહિ ! કંઈ જરૂર નથી બાઈ, વળા કોણ કંઈ દિશામાં મોં ચઢાવીને બેસશે ને તમે વિપદમાં પડશો.....મારે તો શું?

અમલ જરા તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો, “ મોં ચઢાવી કોણ બેસશે ? શું કામ મોં ચઢાવે ? ઠીક. એ તો જોખું જશે. તમે હમણાં સાંભળો તો ખરાં ! ”

મંદા જાણે ખૂબ મમતાપૂર્વક એકદમ તૈયાર બની બેઠી. અમલે મોટો અવાજ કાઢી સમારંભમાં વાંચતો હોય તેમ વાંચવા માંડ્યું.

અમલનું આ લખાણ મંદાને માટે તદ્દન પરદેશી જ હતું. એને તેમાં ક્યાંય કશી સમજ પડતી ન હતી. એથી આખા મોં ઉપર આનંદપૂર્ણ હાસ્ય લાવી અતિશય આતુરતાપૂર્વક તે સાંભળવા લાગી. ઉત્સાહમાં અમલનો કંઈ ઉત્તરોત્તર ઊંચો જવા લાગ્યો.

તે વાંચતો હતો: “ અર્થમન્યુ જેમ મર્જવાસમાં કેવળ વ્યૂહ-પ્રવેશ કરતાં શીખ્યો હતો, વ્યૂહમાંથી બહાર નીકળવાનું શીખ્યો ન હતો. નદીનો સ્રોત એ જ રીતે ગિરિયુક્તાના પાષાણ જઠરમાં રહીને કેવળ સામે જ ચાલવાનું શીખ્યો હતો, પાછળ ફરવાનું નહિ. હાય નદીના સ્રોત ! હાય યૌવન, હાય કાલ, હાય સંસાર, તમે કેવળ આગળ જ જઇ શકો છો. જો રસ્તે સ્મૃતિના સુવર્ણમંડિત પથથરોને છોડીને આવ્યાં છો, એ માર્ગે ફરી કદી પાછાં જતાં નથી ! માણસનું મન જ કેવળ પાછળ જાય છે, અનન્ત જન્મ-સંસાર તે બધી દ્રષ્ટિ પણ કરતો નથી ! ”

એવે વખતે મંદાના બારણા આગળ એક છાયા પડી. તે છાયા મંદા જોઈ શકી. પણ જાણે દેખી જ ન હોય એમ ડાળ કરી અગ્નિ-મેષ દ્રષ્ટિએ અમલના મુખ બણી જોઈ રહી-એકાગ્રમનસ્ક બની જાંબળી રહી.

છાયા એ વખતે તો સરકી ગઈ.

ચારુ રાહ જોઈ રહી હતી. અમલ આવતા જ તેની સામે વિશ્વમંધુ પત્રનો યથોચિત તિરસ્કાર કરશે અને પ્રતિજ્ઞાબંધ કરી તેનું લખાણ માસિકર્મા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તે માટે અમલને તે ભેવડાવશે.

અમલનો આવવાનો સમય વીતી જવા આવ્યો, તો ય તે દેખાયો નહિ. ચારુએ એક લખાણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. અમલને સંભળાવવાની ઇચ્છા હતી; એ ય હજી એમને એમ પડ્યું છે !

એવામાં કથાકથી અમલનો કંઈસ્વર સંભળાયો. અને એ ય મંદાના ખંડમાં ! શરવિદ્ધની જેમ તે ઊભી થઈ ગઈ, અમલ જે ભેખ મંદાને જાંબળાવતો હતો તે તો હજી તેણે જાંબળ્યો ન હતો ! અમલ વાંચતો હતો-‘માણસનું મન જ કેવળ પાછળ જાય છે. અનંત જન્મ-સંસાર તે બણી દ્રષ્ટિ પણ કરતો નથી !’

ચારુ જેટલી ચૂપચાપ આવી હતી, તેટલી ચૂપચાપ ચાલી જઈ શકી નહિ. આજે જ ઉપરાઉપરી બે ત્રણ આધાતોએ તેને મિલકુલ ધૈર્યચ્યુત બનાવી દીધી હતી. મંદા એક અક્ષર પણ સમજતી નથી અને અમલ મિલકુલ મૂઢની જેમ તેને વાંચી સંભળાવી તૃપ્તિ મેળવી રહ્યો છે. એ વાત ચિત્તકાર કરીને બોલી નાખવાની તેને ઇચ્છા થઈ આવી. પરંતુ બોલ્યા વિના પદશબ્દ વડે ક્રોધ વ્યક્ત કરતી તે ચાલી ગઈ. શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરીને ચારુએ અવાજ કરીને બારણું બંધ કર્યું.

અમલે ક્ષણ વાર વાંચવાનું શક્યું. મંદાએ હસીને ચારુના આમનનો ઈશારો કર્યો. અમલ મનમાં મનમાં બોલ્યો, બોધાનનું એ તે કેવું દોરાત્મ્ય ! એમણે તે શું એમ નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે હું

એમનો ગુલામ છું ? એમના સિવાય બીજા કોઈને વાંચી પણ ન સંભળાવી શકું ? આ તો બચંકર જુલમ કહેવાય. એમ વિચારી તે વળી વધારે મોટેથી મંદાને વાંચી સંભળાવવા લાગ્યો.

વાંચવાનું પૂરું થતાં ચારુના ખંડની સામે થઈ તે બહાર ચાલ્યો ગયો. એક વાર નબર કરી તો બારણાં બંધ હતાં,

ચાલુ પગના અવાજ ઉપરથી સમજી કે અમલ તેના ખંડની પાસે થઈને જ બંધ રહ્યો હતો. ક્રોધ અને ક્ષોભને કારણે તેની આંખમાં આંસુ ન આવ્યાં. તેણે પોતાની નવી લખેલી નોટ બહાર કાઢી તેનું પાને પાનું ટુકડે ટુકડા કરી નાખી દબલો કયો. હાય ! કેવી કુશલે એ બધા લેખનનો આરંભ થયો હતો !

[૮]

સંધ્યા સમયે વરંડાના ટપ્પામાંથી જૂંધની સુગંધ આવતી હતી. વિખરાયેલા વાદળામાંથી રિનગ્ધ આકાશમાં તારા દેખાતા હતા. આજે ચારુએ અંબોડો વાળ્યો નથી. કપડાં બદલાં નથી. બારી પાસે અંધારામાં બેસી રહી છે. હળવા વાયુમાં ધીમે ધીમે તેના ખુલ્લા વાળ ઊઠી રહ્યા છે, અને તેની આંખમાંથી શાથી ઝરઝર આંસુ વહી રહ્યાં છે, તે તે પોતે જ સમજી શકતી નથી.

એવે સમયે જૂપતિ ચાંદર દાખલ થયો. તેનું મોં અતિશય મ્હાન અને હૃદયભારથી લદાએલું હતું. જૂપતિનો આવવાનો સમય આ ન હતો. છાપાં મોટે લખી કરીને મૂક વગેરે જોઈને અંતઃપુરમાં આવતાં મોટે ભાગે એને મોડું થતું. આજે સંક્યા પછી તરત જ બાણે કોઈક સાંત્વનની આશામાં ચારુ પાસે આવ્યો હતો.

ખંડમાં દીવો બળતો ન હતો. ઉઘાડી બારીના ક્ષીણ પ્રકાશમાં જૂપતિ ચારુને બારી પાસે અરપટ જોઈ શક્યો. ધીમે ધીમે પાછળ આવી તે ઊભો રહ્યો. પગનો અવાજ સંભળવા છતાંય ચારુએ મોં ન ફેરવ્યું. મૂર્તિની જેમ જડસડ બની બેસી રહી.

જૂપતિએ જરા આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું, “ચારુ !”

ભૂપતિના અવાજથી આશ્ચર્ય પામી તે એકદમ ઉભી થઈ ગઈ. ભૂપતિ આવ્યો હતો એવો એને ખ્યાલ ન હતો. ભૂપતિએ ચારુના માથાના વાળમાં અંગૂળો ફેરવતાં ફેરવતાં રનેહાર કરી પૂછ્યું, “કેમ અંધારામાં એકલી બેસી રહી છે, ચારુ ? મંદા ક્યાં ગઈ ?”

ચારુએ જે આશા રાખી હતી એમાંનું કશું જ આજે ન બનવા પામ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે અમલ આવતાં તે તેની પાસે ક્ષમા માગશે—એને માટે તૈયાર બનીને તે અમલની રાહ પણ બેઠી રહી હતી. એવામાં ભૂપતિના અણધાર્યા કંઠસ્વરથી તે એકદમ પોતાનું આત્મસંવરણ કરી શકી નહિ. એકાએક તે રડી પડી.

ભૂપતિ વ્યગ્ર બની, વ્યથિત બની પૂછવા લાગ્યો, “ચારુ ! શું થયું છે, ચારુ ?”

શું થયું છે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. એવું થઈ પણ શું હતું ? ખાસ તો કંઈ થયું નથી. અમલ પોતાનું નવું લખાણ પહેલાં તેને સંજાવવાને બદલે મંદાને સંલગ્નાવ્યું હતું, એના ઉપર તે ભૂપતિ આગળ શી ફરિયાદ કરે ? સંમળતા ભૂપતિને હસવું નહિ આવે ? આ તુચ્છ બતાવમાં ફરિયાદનો મુખ્ય વિષય તો બીજો જ ક્યાંક છુપાઈ રહેલો છે એ શોધી કાઢવું ચારુને માટે અશક્ય હતું. અકારણ તે શું કામ આટલી બધી દુઃખી થાય છે, તેય તે પૂરેપૂરી ન સમજી શકવાને કારણે તેની વ્યથા વળી ઓર વધતી લાગી.

ભૂપતિ—બોલ ને ચારુ, તને શું થયું છે ? મેં શું તારા ઉપર કંઈ અન્યાય કર્યો છે ? તું તો જાણે છે, કામની ઝંઝટમાં હું કેટલો બધો રોકાયેલો રહું છું; જે તારા મન ઉપર એથી કંઈ લાગી આવ્યું હોય તો મેં જાણી જોઈને નથી કર્યું.”

ભૂપતિ એવા વિષય વિષે પ્રશ્ન કરતો હતો કે જેનો તલમાત્ર જવાબ આપવાનો ન હતો. એથી તો ચારુ અંદર અંદર ખૂબ અધીર બની બેઠી. એને થયું કે ભૂપતિ હમણાં તેને છૂટી મૂકી જાય તો સાફ.

કશો જવાબ ન મળતાં ભૂપતિએ બીજી વાર ફરીથી રનેહરિકત

રત્નરે કહ્યું, “હું હંમેશાં તો તારી પાસે આવી શકતો નથી, ચારુ; પણ હવે હું એ જૂલ નહિ કરું. હવેથી રાતદા’ડો છાપું લઈને નહિ બેસું-તું જેટલો વખત મને ઈચ્છશે એટલો વખત હું તારી પાસે હોઈશ.”

ચારુ અધીરાઈપૂર્વક બોલી, “એવું કશું નથી.”

જૂપતિએ પૂછ્યું, “તો શાને માટે?” એમ બોલી ખાટલા ઉપર બેઠો.

ચારુ કંટાળો વ્યક્ત કર્યો વિના રહી ન શકી. તે બોલી, “એ વાત છોડો. રાતે કહીશ.”

જૂપતિ ક્ષણ વાર સ્તબ્ધ રહી બોલ્યો. “વાર, હમણાં જવા દે.” એમ બોલી આરતે આરતે તે બહાર ચાલ્યો ગયો. એને પોતાને જ વાત કરવાની હતી, તે તો કરી જ ન શક્યો !

જૂપતિ એક પ્રકારનો ક્ષોભ પામી ગયો હતો, એ ચારુના ધ્યાન બહાર ન હતું. મનમાં તો થયું કે એક વાર જમીને પાછો બોલાવું. પણ બોલાવીને કહીશ ચે શું? પશ્ચાત્તાપથી તે બળવા લાગી. પણ કશો રસ્તો ય સૂઝ્યો નહિ.

રાત પડી. ચારુએ આજે વિશેષ મમતાપૂર્વક જૂપતિનું રાતનું જમણુ તૈયાર કર્યું અને જાતે હાથમાં પાંખો લઈ બેસી રહી.

એવે વખતે મંદા મોટેથી જૂમ મારી રહી હતી—મજ ! મજ ! મજે સામે જવાળા આપતાં તેણે પૂછ્યું કે અમલગાણુનું જમવાનું પત્તું હતું કે નહિ ? મજે જવાળા આપ્યો, ‘પતી મજું છે.’ મંદા બોલી, ‘આવાનું તો પતી મજું પણ હજી પાન લઈને ગયો નથી કે ?’ —મંદા મજ ઉપર બારે તિરંગાર કરવા લાગી.

એવે વખતે જૂપતિ અંતઃપુરમાં આવી જમવા માટે બેઠો. ચારુ પાંખો નાખવા લાગી.

ચારુએ આજે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પોતે જૂપતિ સાથે પ્રકુલ સિનઘબાવે વાત કરશે. વાત કેવી રીતે થશે વહેરે વિચારી તૈયારી

કરીને બેઠી હતો. પરંતુ મંદાના કંઠસ્વરે તેની બધી તૈયારીના ચૂરા કરી નાખ્યા. આહાર સમયે તે બૂપતિ સાથે ખિલકુલ જ વાત કરી શકી નહિ. બૂપતિ પણ અતિશય વિચારનિમગ્ન અન્યમનસ્ક હતો. તેણે ખરાખર ખાધું પણ નહિ. ચારુએ વચમાં એકાદ વાર પૂછ્યું, “કંઈ ખાતા નથી, ખરાખર?”

બૂપતિએ સામે જવાબ આપ્યો: “ક્યાં? એાછું તો નથી ખાધું?”

શયનગૃહમાં બેમાં થતા બૂપતિએ પૂછ્યું, “રાતે તેં શું કહેવાતું ધાર્યું હતું?”

ચારુ બોલી, “જુઓ, થોડા દિવસ થયા મંદાનું વર્તન મને સાઈં લાગતું નથી. એને અહીં રાખવાની હવે મારી હિંમત નથી.”

બૂપતિ—કેમ, શું કશું છે?

ચારુ—અમલ સાથે એ એવી રીતે વર્તે છે કે જોતાં શરમ જ આવે.

બૂપતિ હસી પડી બોલ્યો, “અરે, તું તો પામલ બની ગઈ લાગે છે! અમલ તો બાળક છે! મઈ કાલનું છો:ઈ—”

ચારુ—તમે તો ધરની કરી ખબર રાખતા નથી. કેવળ બહારની ખબરો જ બેમો કરો છો. ગમે તે હોય, હું તો ખિચારા દાદાનો વિચાર કરી મઈ છું. એમણે ક્યારે ખાધું, ક્યારે ન ખાધું, મંદા એની કરી ખબર ચે રાખતી નથી. એમ છતાં અમલના પાનમાં ચૂનો ન હોય તો ચાકરબાકર સાથે કળિયો કરી કંઈનું કંઈ કરી મૂકે છે!

બૂપતિ—તમે સ્ત્રીઓ તો જમરો શંકાખોર હો છો, એટલું કહેવું પડશે.

ચારુ ક્રોધ કરી બોલી, “બલે અમે શંકાખોર! પણ ધરમાં આ બધું ધેલાપણું હું ચાલવા દેવાતી નથી, એ કહી રાખું છું.”

ચારુની તમામ પાયા વિનાની આશંકા ઉપર બૂપતિને મનમાં મનમાં હસવું આવ્યું. સાથે સાથે તે આનંદ પણ પામ્યો. ધર જેને કારણે પવિત્ર રહે છે, તે દામ્યત્વધર્મમાં અનુમાનજન્ય કાલ્પનિક કલંક

પણુ લેશમાત્ર પ્રવેશ ન પામે એને માટે સાધ્વી સ્ત્રીએ જે પારાવાર સાવધાનતા રાખવી જોઈએ, તેમાં એક પ્રકારનું આધુન્ય અને મહત્વ રહેલું છે.

જૂપતિએ પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ચારુના લલાટ ઉપર ચુંબન કરી કહ્યું, “એને માટે આટલી બધી ધધિલ કરવાની જરૂર નથી. ઉમાપદ માયમનસિંમમાં પ્રેક્ષીત્વ કરવા જાય છે. મંદાને પણ સાથે લઈ જશે.”

આખરે પોતાની દુઃસ્થિતા અને બધી અરૂચિતર ચર્ચા દૂર કરવા માટે જૂપતિએ ટેબલ ઉપરથી એક નોટ હાથમાં લેતાં કહ્યું, “તારું લખેલું તો મને સંભળાવ ચારુ !”

ચારુએ નોટ પડાવી લેતાં કહ્યું, “એ તમને નહિ મમે. તમે મશ્કરી કરશો.”

જૂપતિને આ શબ્દોથી દુઃખ થયું. પણ તે છુપાવી દઈ હસીને બોલ્યો, “વાર, હું મશ્કરી નહિ કરું. એવો તો સૂતમૂત થઈ સાંભળાશ કે તને એમ જ લાગે કે જાણે હું જીવી ગયો છું !”

પરંતુ જૂપતિને એ અધિકાર પ્રાપ્ત ન થયો. જોતજોતામાં નોટ અનેક આવરણુઆચ્છાદનોમાં કપાકે અદ્રશ્ય થઈ ગયું !

[૯]

બુધી વાત જૂપતિ ચારુને કહી શકે એમ ન હતું. ઉમાપદ જૂપતિના હાપાને મેનેજર હતો. લવાજમ ઉપરાવતું, હાપખાનાતું તથા બળરતું લેણદેણું કરવું, નોકરાને પમારો આપવા, વગેરે બધું કામ ઉમાપદ ઉપરજ હતું.

એક દિવસ એકાએક કામળવાળા તરફથી વફાલની નોટિસ આવતાં જૂપતિ આશ્ચર્ય પામ્યો. જૂપતિ પાસે તેના ૨૧૦૦ રૂપીઆ બાકી નીકળતા હતા ! જૂપતિએ ઉમાપદને બોલાવી પૂછ્યું, “આ શું છે ! આ પૈસા તો મેં તમને આપ્યા છે. કામળવાળાના ચાર-

પાંચસોથી વધુ તો નીકળતા નથી. ”

ઉમાપદે કહ્યું, “એ તો એ લોકોની જૂલ લાગે છે.”

પણ વાત વધુ છૂપી રહી નહિ. થોડાક સમય થયાં ઉમાપદે આમ છેતરતો રહ્યો હતો. માત્ર કામળવાળાના સંબંધમાં જ નહિ, જૂપતિના નામે ઉમાપદે બજારમાં અનેક દેવાં કર્યાં હતાં. મામમાં જે ઘર તે ચણાવી રહ્યો હતો, તેનો કેટલોક સરસામાન પણ તેણે જૂપતિને નામે જ લખાવ્યો હતો અને છાપાના પૈસામાંથી બીજો ધણો તો ખરીદ્યો હતો.

ન્યારે બધું પૂરેપૂરું પકડાઈ ગયું, ત્યારે તેણે રક્ષ સ્વરે કહ્યું, “હું તો કંઈ દેવાળિઓ થઈ નથી ગયો ! નોકરી કરીને ધીમે ધીમે બધું વાળી આપીશ. તમારું પા પૈસાનું ય દેવું બાકી રહે તો મારું નામ ઉમાપદ નહિ.”

તેનું નામ બદલાય કે રહે એ વાતથી જૂપતિને કંઈ ચાતવન મળે એમ ન હતું. પૈસાનો ખોટ આવી એથી ય તે કંઈ ડઘાઈ બંધ એમ ન હતો. પરંતુ આ વિશ્વાસઘાતકતાને કારણે તે જાણે ધન ઈર્ષ્યે થન્યમાં તૂટી પડ્યો હોય એમ એને લાગ્યું.

પેત્રે દિવસે અકાળે અંતઃપુરમાં ગયો હતો. દુનિયામાં એક તો સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું સ્થાન છે એનો કાણુવાર પણ અનુભવ કરવા માટે તેનું હૃદય આકુળ બની રહ્યું હતું. એ વખતે ચારુ પોતાના દુઃખમાં સંખ્યાદીપ હોલવીને બારીની પાસે અંધારામાં બેસી રહી હતી !

ઉમાપદે બીજો જ દિવસે માયમનસિંમ જવાની તૈયારી કરી લીધી. બજારના શ્રેણદારોને બબર પડે તે પહેલાં જ તે પલાયન કરી જવા ઇચ્છતો હતો. જૂપતિએ ઘુણાપૂર્વક ઉમાપદે સાથે કશી વાત કરી નહિ. જૂપતિની એ મૌનાવસ્થાને ઉમાપદે સૌભાગ્ય માની લીધું.

અમલે આવીને પૂછ્યું, ‘મંદા બોહાન, આ શું ? સરસામાન આંધવા માંડ્યો કંઈ ?’

મંદા—તે બાઇ, જવું તો પડે જ ને! સદાય કંઈ રહેવાય છે?

અમલ—ક્યાં જાવ છે?

મંદા—દેશમાં.

અમલ—શાથી? અહીં અગવડ શી પડી?

મંદા—અગવડ તો મારે શી હોય? તમ પાંચ જણની સાથે હતી. સુખી જ હતી. પણ ખીજને અગવડ થાય એનું શું?—એમ બોલી તેણે ચારુના ખંડ તરફ નેત્રથી કટાક્ષ કર્યો.

અમલ મંબીર ખની જઈ મૂંઝો રહ્યો. મંદા બોલી: “છિ: છિ કેવું શરમભર્યું! *આણુએ તો શું નું શું માન્યું હશે!”

અમલે એ સંમંધી વધુ વાતચીત ન કરી. એણે એટલું નક્કી માન્યું કે ચારએ તેમને વિષે દાદા આગળ એવું કંઈક કહ્યું હશે જે બોલવા જેવું નહિ હોય.

અમલ ધરમાંથી બહાર નીકળી રસ્તા ઉપર ફરવા લાગ્યો. એને તો થઈ આવ્યું કે, આ ઘેર કદી -પાછો ન આવું. દાદા જે બોહાનની વાત માની લઇને તેને અપરાધી માની બેઠા હોય, તો મંદા જે માર્ગે મઠ છે, તે જ માર્ગે તેણે જવું રહ્યું. મંદાને વિદાય, એનો અર્થ અમલ પર દેશવટાનો હુકમ!—માત્ર મેંએ ચઢીને કહ્યો નહિ, એટલું જ! તો પછી કર્તવ્ય જાવ રપટ છે—એક ક્ષણ પણ અહીં રહેવું હરામ છે.

પણ દાદા તેને વિષે મનમાં મનમાં જ અયોગ્ય ધારણા રાખે, યોષે એજ ન પાલવી શકે. આટલા દિવસ લગી તેમણે અખંડ વિશ્વાસપૂર્વક તેને આ ધરમાં સ્થાન આપ્યું હતું, એ વિશ્વાસ ઉપર અમલ કદી પણ ધા કરે એમ નથી, એ વાત દાદાને સમજાયા વિના તે કેવી રીતે જઈ શકે?

● શેઠ-ભૂપતિએ.

ભૂપતિ એ વખતે આત્મીય સંબંધની કૃતદ્વનતા, લેણદારોની દોડાદોડ, આડાઅવળા હિસાબો અને ખાલી તિજોરી લઇને માથે હાથ દર્ધ ચિંતામાં બેઠો હતો. તેના આ શુષ્ક મનોદુઃખનું કોઇ સાથી નહોતું ! ચિત્તવેદના અને દેવું માથે લઇ એટલો ઊભો યુદ્ધ કરવા માટે ભૂપતિ તૈયાર થઇ રહ્યો હતો.

એવે સમયે અમલ અંઝાવાતની જેમ ખંડમાં દાખલ થયો. ભૂપ-તિએ પોતાની અગાધ ચિંતામાંથી એકદમ ચોંકી ઊઠી જોયું. બોલ્યો, “ શી ખબર છે, અમલ ? ”

એકાએક એને એમ જ લાગી ગયું હતું કે અમલ કંઇક વધારે અશુભ સમાચાર લઇને આવ્યો હતો.

અમલે પૂછ્યું, “ દાદા, મારી ઉપર શું તમારે કંઇ સંદેહ લાવવાનું કારણ મળ્યું છે ? ”

ભૂપતિએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું, “ તારા ઉપર સંદેહ ? ” અને મનમાં મનમાં વિચાર કયો—દુનિયા જે રીતે જોઈ છે તે મુજબ તો કોઇ દહાડો અમલ ઉપર યે સંદેહ કરવાનું થાય તો આશ્ચર્ય નહિ.

અમલ—બૌદ્ધાને શું મારા ચરિત્ર સંબંધી તમારી પાસે કોઇ-કોઇ પશ્ચ કયું છે ?

ભૂપતિએ વિચાર્યું : ‘ ઉહ ! એ જ વાત ! ઠીક થતું. પ્રેમનો અર્થ ! ’ એણે તો એમ માની લીધું હતું કે એક સર્વનાશની ઉપર વળી બીજો તેથી મોટો સર્વનાશ બનવા પામ્યો હતો. ગમે તેમ પણ, ભારે સંકટને સમયે પણ આ બધી તુચ્છ વાતો પણ સાંભળવી પડે છે. દુનિયા એક બાજુથી વાંસનો પૂલ હલાવે છે ને બીજી બાજુથી, એ જ પૂલ ઉપરથી ધાસલાજીના ભારા સામે પાર લઈ જવાની પેરવી કરવાનું ચૂકતી પણ નથી !

બીજો કોઈ સમય હોત તો ભૂપતિ અમલની મરકરી કરી ઉડાવત; પરંતુ આજે તેની એ પ્રકુલતા ચાલી મઈ હતી. તે બોલ્યો, “ મોડો થયો છે કે શું ? ”

અમલે વળી પ્રશ્ન કર્યો, “બૌદ્ધને કંઈ કહ્યું નથી?”

બૂપતિ—તારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે એ કારણે કંઈ બોલી હોય તો એથી ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ નથી.

અમલ—નોકરીધંધા માટે મારે ક્યાંક બીજો જવું હીક છે.

બૂપતિ ધમકાવતો હોય તેમ બોલ્યો : “અમલ, તું કેવી છોકરમત કરી રહ્યો છે? તને કંઈ બાન નથી. હમણાં તો બહુવા-કરવાનું કર. નોકરી પછી થશે.”

અમલ વિચારમગ્ન મુખે ચાલ્યો ગયો.

બૂપતિ તેના છાપાના માહકોના લવાજમની યાદી લઈ ત્રણ વરસનો જમાખર્ચનો હિસાબ મેળવવા લાગી ગયો.

[૧૦]

અમલે નક્કી કર્યું કે બૌદ્ધને સાથે મુકાબલો કરવો જ પડશે. આ વાતની ચોખવટ ક્યાં ચિના ચાલશે નહિ. બૌદ્ધને તે કેવી કેવી સંબળાવશે તેનો વિચાર અનર્ધા કરી લઈ તેનું ફરી ફરી રટણ કરવા લાગ્યો.

મંદાના ચાલ્યા જતા ચારુએ સંકલ્પ કર્યો કે તે પોતે જાતે અમલને બોલાવીને પોતાનો બધો રોપ ધોઈ નાંખશે, પણ કંઈ લખવાનું બહાનું કાઢીને જ બોલાવવો જોઈએ! અમલના જ એક લેખનું અનુકરણ કરી તેણે “અમાવાસ્યાનો પ્રકાશ” નામક નિબંધ લખ્યો હતો. ચારુ એટલું તો સમજી ગઈ હતી કે અમલને તેનું (ચારુનું) તદ્દન સ્વતંત્ર દબનું લખાણ ગમતું નથી.

પૂર્ણિમા તેનું તમામ તેજ બહાર વ્યક્ત કરી નાંખે છે એટલા માટે ચારુએ તેના આ નવા નિબંધમાં પૂર્ણિમાની બારે ટીકા કરી તેને શરમમાં નાખી દીધી હતી. એણે લખ્યું હતું—

“અમાવાસ્યાના અતલરપથ અંધકારમાં સોળે કલાકાન ચંદ્રનું

સમસ્ત તેજ અંદર ને અંદર જમા થઈ રહે છે, તેનું એક કિરણ પણ નકામું જતું નથી. એથી તો પૂર્ણિમાની ઉજવણી કરતાં અમાવાસ્યાની કાલિમા વધારે પૂર્ણ છે—” વગેરે.

અમલ પોતાનું સમસ્ત લેખન સૌની આગળ વ્યક્ત કરતો હતો; જ્યારે ચારુ એમ નહોતી કરતી—પૂર્ણિમા અમાવાસ્યાની આ સરખામણીમાં શું એ જ વસ્તુનો આભાસ હશે ?

ખીજી બાજુ, આ કુટુંબની ત્રીજી વ્યક્તિ ભૂપતિ એકાદ દેવાની તાકીદ આવી પડતાં તેમથી છૂટવા માટે તેના પરમ મિત્ર મતિલાલની પાસે ગયો હતો.

મતિલાલની મુશ્કેલીના દિવસમાં ભૂપતિએ તેને કંઈ કેટલાક હજાર રૂપિયા ઉછીના આપ્યા હતા. આજે તે અતિશય સંકેતો પૈસા માગવા ગયો હતો. મતિલાલ રનાન કરી ઉઘાડે શરીરે પંખો ખાતો બેઠો હતો, અને એક લાકડાની પેટી ઉપર કાગળ રાખી તેની ઉપર અત્યંત નાના અક્ષરે સદસ્ય દુર્ગા નામ લખી રહ્યો હતો. ભૂપતિને જોઈ અત્યંત મૈત્રીના ભાવે બોલ્યો, “ આવો, આવો. આવકાલ તો તમે કંઈ નજરે જ પડતા નથી ? ”

જવાબમાં મતિલાલે પૈસાની વાત સંભળી આકાશપાતાળ ખૂંદતો હોય એમ, વિચાર કરી કહ્યું, “ ક્યા પૈસાની વાત કરો છો ? આવકાલ તમારી પાસેથી કંઈ લીધું છે શું ? ”

ભૂપતિએ સાલ તારીખ યાદ આપતાં મતિલાલ બોલ્યો, “ ઓહ ! એ તો ક્યારના પાછા વળાઈ ગયા છે ! ”

ભૂપતિની આંખે તેની ચારે બાજુનું દ્રશ્ય બિલકુલ અદૃશ્ય થયેલું દેખાયું. દુનિયા ઉપરથી—જ્યાંથી પડેલો ખસી ગયો હતો એ ભાગ મછી દ્રાષ્ટ પડતાં ભૂપતિનું શરીર ભયનું માયું કંટકિત બની ગયું. એકાએક પૂર આવતાં ભયભીત માનવી સૌથી ઊંચી જગા દેખે ત્યાં ચઢી જાય છે તેવી જ રીતે શંકા અને ભયનો માયો ભૂપતિ બાહ્ય સંસારમાંથી ભાગી છૂટી વેગપૂર્વક અંતઃપુરમાં પ્રવેશ્યો. મનમાં

મનમાં તે બોલ્યો, “બીજું મને તે હો, ચારુ તો મને હજો નહિ જ દે!”

ચારુ એ વખતે ખાટ ઉપર બેસી ખોળામાં તકિયો લઇ અને તકિયા ઉપર નોટ મૂકી નીચી વળાને એક મને કંઈક લખી રહી હતી. ભૂપતિ બ્યારે તેની તદ્દન નજીક આવીને ઊભો હતો ત્યારે જ ચારુને ખચર પડી, અને ઝટપટ તેણે તેની નોટ પગ નીચે દબાવી દીધી.

મનમાં બ્યારે વેદના બ્યાપી હોય છે ત્યારે નાનો સરખો આઘાત પણ મોટો લાગે છે. ચારુએ આમ બિલકુલ કારણ વિના તેનું લખવાનું છુપાવી દીધું એથી ભૂપતિને દુઃખ થયું.

ભૂપતિ ધીરેધીરે ખાટ ઉપર ચારુની પાસે બેઠો. ચારુ તેના લખવાના ઝોડમાં એકાએક અણધારી રૂકાવટ આવી પડતાં અને ભૂપતિથી નોટ છુપાવી દેવાની અકળામણને કારણે એવી તો ભોંડી પડી થઇ કે થું બોલવું, તે તેને બિલકુલ સૂઝ ન પડી.

એ દિવસે ભૂપતિને પોતાને તો કશું આપવાનું કે કહેવાનું હતું જ નહિ. તે તો ખાલી હાથે ચારુ પાસે દાનની આશાએ આવ્યો હતો. ચારુની પાસેથી આ શંકાશીલ માનવીને જરાઅમથી પ્રેમની બે વાતો સાંભળવા મળી હોત તોય તેના લગાથેલા દિલમાં ઔષધ મળ્યાની થોડી શાંતિ થાત. પરંતુ હૃદયમાં લક્ષ્મી હોવા છતાં લક્ષ્મી વમરના જેવી આ સ્થિતિ વતી! ચારુને ક્ષણવાર તો તેના પ્રીતિ-ભંડારની ચાવી કેમે કરી શોધી હાથ જ લાગી નહિ! બંનેના આકરા મૌનથી ખંડની નીરવતા અત્યંત ઘેરી બની અર્ધ હતી.

થોડીક ક્ષણ બિલકુલ ચુપચાપ બેસી રહી ભૂપતિ નિષ્કાન્ક નાખી ખાટ ઉપરથી ઊઠ્યો અને ધીરેધીરે બહાર ચાલી નીકળ્યો.

એ જ વખતે અમલ અત્યંત કટુ શબ્દો મનમાં ઘોળતો ચારુના ખંડ બણી ઉતાવળો ઉતાવળો આવી રહ્યો હતો. રસ્તામાં ભૂપતિનું અત્યંત શુષ્ક વિવર્ણ મુખ જોઇ અમલ ઉદ્વિગ્ન બની અટકી પડ્યો. બોલ્યો, “દાદા! તમને ઠીક નથી, કંઈ?”

અમલનો સિંગલ સ્વર સાંભળતાં જ એકાએક ભૂપતિનું સમસ્ત

હૃદય તેનું અત્રુપૂર લઇ છાતીમાં વહી રહ્યું. થોડી વાર તો તે કંઈ બોલી જ ન શક્યો. પ્રયત્નપૂર્વક આત્મસંવરણ કરી ભૂપતિએ આશ્વર્ય રવરે કહ્યું, “કંઈ થયું નથી, અમલ હમણાં હમણાં છાપામાં તારું કંઈ પ્રસિદ્ધ થયું છે કે નહિ?”

અમલ જે બધી કટુ વાણી બેગી કરી લાગ્યો હતો તે ક્યાં મર્ધ? હિતાવળો હિતાવળો ચારુના ખંડમાં આવી પૂછવા લાગ્યો, “બોહાન, દાદાને શું થયું છે, કહો જો?”

ચારુ બોલી, “ખાસ કંઈ ખતર ન પડી. મને લાગે છે બીજા છાપાવાળાઓએ એમના છાપાની કંઈ ટીકા કરી હશે.”

અમલે માથું ધુણાવ્યું.

બોલાવ્યા વિના જ અમલ આવ્યો અને બિલકુલ સહજભાવે વાત કરવા લાગ્યો. એ જોઈ ચારુ અત્યંત આરામ પામી. એકાએક લખવાની વાત તેણે કાઢી.—“આજે હું ‘અમાવાસ્યાનો પ્રકાશ’ નામે એક લેખ લખતી હતી એવામાં ક્યાંકથી એ આવ્યા ને એમણે જોઈ પણ લીધું!” ચારુને ખાતરી હતી કે તેનું એ નવું લખાણ જોવા માટે અમલ આમલ કરશે જ. એટલે તો તેણે નોટ આમતેમ આવી પાછી કરી; પણ અમલ તીવ્ર દષ્ટિપૂર્વક ચારુ બણી થોડી વાર જોઈ જ રહ્યો—શું વિચારતો હતો તે કંઈ સમજાતું નહિ.

પણ એકાએક એ ચોંકી ઊભો થઈ ગયો.—પરંતુ ઉપર ચાલતાં ચાલતાં, વાદળોનું ધુમ્મસ દૂર થતાં પથિક જેમ એકાએક ચોંકી પડી જુએ કે તે હજાર હાથ ઊંડી ખીણ બણી પગલાં ભરી રહ્યો છે, બરાબર એમ જ અમલ કંઈ પણ બોલ્યા ક્યાં વિના ખંડમાંથી બહાર ચાલી નીકળ્યો.

ચારુ અમલના આ અભૂતપૂર્વ વર્તનનું રહસ્ય બિલકુલ જ સમજી ન શકી.

બીજે દિવસે વળી પાછો ભૂપતિ અસમયે શયનખંડમાં આવ્યો. ચારુને બોલાવી કહ્યું, “ ચારુ ! અમલના વિવાહ માટે સારું માથું આવ્યું છે. ”

ચારુ અન્યમનરક હતી. તે બોલી, “ શું સારું આવ્યું છે ? ”

ભૂપતિ—વિવાહનું માથું.

ચારુ—કેમ ? હું પસંદ ન પડી ?

ભૂપતિ મોટેથી હસી પડી બોલ્યો, “ તું પસંદ પડી કે નહિ એ વાત હજી અમલને પૂછી નથી. જો પડી હશે તો ય મારો ય થોડો સરખો તો હજી છે, એ તો કંઈ એમ ને એમ જવા દેવાય છે ? ”

ચારુ—આહ ! શું બોલો છો ? કંઈ સમજતું નથી. તમે હમણાં તો કહ્યું કે તમારા વિવાહનું માથું આવ્યું છે ! ચારુનું મોં લાલ થઇ ગયું.

ભૂપતિ—તો હું શું દોડતો તને ખબર આપવા આવત ? બક્ષિસ પામવાની તો કંઈ આશા ન હતી !

ચારુ—અમલના વિવાહનું માથું આવ્યું છે ? ઠીક થયું. હવે મોઢું શું કામ કરવું ?

ભૂપતિ—સ્વર્ધમાનના વડીલ રહુનાથ બાણુ તેમની છોકરી સાથે નક્કી કરી અમલને વિલાયત મોકલવા ઇચ્છે છે.

ચારુએ વિરમવ પામી પૂછ્યું, “ વિલાયત ? ”

ભૂપતિ—હા, વિલાયત.

ચારુ—અમલ વિલાયત જશે ? બહુ જ મજાની વાત. ધણું સારું થયું. સારું જ થયું. તમે એક વાર એને વાત તો કરો.

ભૂપતિ—હું કહું એ પહેલાં તું તેને એક વાર બોલાવીને સમજાવીને વાત કરે એ ઠીક નથી !

ચારુ—મેં તો ત્રણ હજાર વાર વાત કરી છે. એ મારું તો માનતો નથી. હું એને નહિ કહી શકું.

ભૂપતિ—તને શું લાગે છે, એ લગન નથી કરવા ઇચ્છતો ?

ચારુ—મેં તો કેટલીય વાર પ્રયત્ન કરી જોયો છે. કેમે એ કબૂલ નથી થતો.

ભૂપતિ—પણ આ વખતે આનો ઇન્કાર કરે એ સારું નથી. મારે ધણું દેવું થઈ ગયું છે. અમલને હું આમ ને આમ તો બહુ વખત આશ્રય નહિ આપી શકું.

ભૂપતિએ અમલને બોલાવરાવ્યો. અમલના આવતાં કહ્યું, “વર્ધમાનના વકીલ રઘુનાથબાણુની પુત્રી સાથે તારા વિવાહનું માયું આવ્યું છે. એમની ઇચ્છા છે કે વિવાહ કરી તને વિલાયત બહુવા મોકલવો. તારી શી મરજી છે ?”

અમલે કહ્યું, “તમારી જે અનુમતિ હોય તો મારી કશી અસંમતિ નથી.”

અમલના શબ્દો સંભળી બંને જણ આશ્ચર્ય પામ્યાં. પૂછતાં-વેંત એ કબૂલ થઈ જશે એવું તો એકે એ માન્યું ન હતું.

ચારુએ તીવ્ર કંઠે મશ્કરી કરતાં કહ્યું, “દાદાની મરજી હોય એટલે બાઇસાહેબ કબૂલ ! કેમ મારી વાત તો કંઈ હિસાબમાં નહિ ! દાદા હિપરની બક્તિ આટલા દહાડા ક્યાં ખર્ચ હતી, ઠાકુરપો ?”

અમલે કશો જવાબ આપ્યો નહિ કેવળ હસવાને પ્રયત્ન કર્યો.

અમલને નિરુત્તર જોઈ જણે તેને ચેતાવવા મામતી હોય એમ બેવડા જિંયા અવાજે બોલી, “એના કરતાં એમ શું કામ નથી કહેતા કે પોતાનું જ મન છે ! આટલા દહાડા ઢોંગ કરવાની શી જરૂર હતી કે લગન કરવા નથી ઇચ્છતો ? પેટમાં ભૂખ ને મોઢે શરમ !”

ભૂપતિ હસીને બોલ્યો, “આટલા દહાડા અમલ તારે ખાતર જ ભૂખને મારી રહ્યો હતો. રખે ને ખાવાની વાત સંભળી તને

છબ્બી આવે ! ”

ચારુ આ શબ્દો સાંભળી લાલલાલ યની જઈ મોટમોટથી અવાજ કરતી બોલી, “ છબ્બી ? હાસ્તો બીજું શું ! મને તો કદી ય છબ્બી નથી. આવી તમે આવી રીતનું બોલો એ તો ભારે અન્યાય કહેવાય. ”

ભૂપતિ—આ તો જુઓ ! પોતાની સ્ત્રીની મસ્કરી પણ ન થઈ શકે !

ચારુ—ના, એવી મસ્કરી મને મળતી નથી.

ભૂપતિ—વારુ, ભારે અપરાધ કર્યો. માફ કરો. અમે તેમ, વિવાહની વાત તો પાછી થઈ ને ?

અમલ બોલ્યો, “ હા. ”

ચારુ—છોકરી સારી છે કે બોઝી એય એક વાર જોઈ આવવા જોટલો ધીરજ રહી નહિ ? તમારી છેક આવી દશા થઈ મછ છે, એ તો કદી દેખાવા દીધી નથી !

ભૂપતિ—છોકરી જોવા મન હોય તો એનો અંદોજસ્ત કરું. મેં ખચ્ચર કઢાવી છે કે છોકરી સુંદર છે.

અમલ—ના, જોવાની કંઈ જરૂર નથી.

ચારુ—એની વાત સાંભળો છો શું કામ ? એમ તે કંઈ બંને ? કન્યા જોયા વિના તે કંઈ વિવાહ થાય ? એ જોવા ન છડો તો આપણે તો જોઈ લેવી રહી.

અમલ—ના, દાદા, એને માટે નકામું મોહું કરવાની જરૂર નથી.

ચારુ—જરૂર નથી ?—વાહ રે ! મોહું થતાં હૃદય ચીરાઈ જવાનું હશે, કેમ ? એમ હોય તો અચ્ચડી જ માથે પાંધડી ચૂકી ચાલી નીકળો. રખે ને તમારી ધનદોલત કોઈકે ઉપાડી જાય !

ચારુ અમે તેવા કટાક્ષો કરવા છતાં અમલને ચાલિત કરી શકી નહિ.

ચાર—વિલાયત જવા તમારું દિલ દોડતું લાગે છે ! કેમ, અહીં તમને કોઈ મારતું હતું કે પકડી બાંધતું હતું ? હેટ-કોટ પહેરી ઠાઠમાઠ ન કરો તો અહીંનાં છોકરાંનાં મન જીતાય નહિ ! ઠાકુરપો, વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી અમારા જેવાં કાળાં આદમીને ઝાળખી તો શકશે ને ?

અમલ બોલ્યો, “ એવું હોય તો પછી વિલાયત જવું જ શું કરવા ? ”

ભૂપતિ હસીને બોલ્યો, “ કાળું રૂપ ભૂલવા માટે તો સાત સમુદ્ર પાર કરવામાં આવે છે ! પણ ભય શો છે, ચાર ? આપણે તો છીએ જ. કાળાના બકતોની ખોટ નહિ પડે. ”

ભૂપતિએ ખુશ થઈ તે જ વખતે વર્ધમાનને પત્ર લખી નાખ્યો. લગ્નનો દિવસ નક્કી પણ થઈ ગયો.

[૧૨]

આ દરમિયાન છાપું બંધ કરવું પડ્યું હતું. ભૂપતિ હવે ખર્ચાને પહોંચી વળી શક્યો નહિ. જનસાધારણ નામની જે એક વિશાળ નિર્માણ વસ્તુની સાધનામાં ભૂપતિ આટલી જિંદગી રાતદિવસ એકાગ્ર મને ચોંટી રહ્યો હતો, તેનો તેને ત્યાગ કરવો પડ્યો. ભૂપતિના જીવનની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ જે સુપરિચિત માગે છેલા બાર વરસથી અખંડ રીતે નિર્માન કરી રહી હતી તે એકઃએક એક જગાએ જાણે પાણીમાં આવી પડી ! આને માટે ભૂપતિ બિલકુલ તૈયાર ન હતો. એકાએક સુશ્લેષીમાં આવી પડેલા તેના આટલા દિવસના ઉદ્વેગ-પણુને તે હવે ક્યાં લઈ જઈ શકે ? એ તો જાણે ઉપવાસી અનાથ બાળકોની જેમ ભૂપતિના સુખ બણી જોઈ રહ્યાં હતાં. ભૂપતિએ એમને પોતાના અન્તઃપુરમાં કશ્ચામચી સુશુષાપરાયણી નારીની પાસે આણી રજુ કર્યા.

એ વખતે નારી શા વિચારમાં હતી ?

એ મનમાં મનમાં બોલતી હતી, ‘આ તે કેવું આશ્ચર્ય ! અમલ પરણે એ તો ધણી સારી વાત. પણ આટલે દિવસે અમને છોડીને પારકે ઘેર પરણીને વિલાયત ચાલ્યો જશે, છતાં એના મનમાં તો એક વાર પણ, લેશમાત્ર પણ દિધા-દુઃખ જન્મ્યાં નહિ ! આટલા દિવસ એને અમે આટઆટલી મમતાપૂર્વક રાખ્યો, અને તેમ છતાં, વિદાયનો અવસર મળતાં જ કમર બાંધી કેવો તૈયાર બની મયો ! કેમ જાણે આટલા દિવસ એનો જ સુયોગ શોધતો ન હોય ! અને એમ છતાં, મોઢે તો કેટલી મીઠાશ ! કેટલો પ્રેમ ! ખરેખર, માણસને યોગ-ખતું મુશ્કેલ છે. કાણ જાણતું હશે કે જે આદમી આટઆટલું લખી શકે તેનું હૃદય આટલું તુચ્છ હશે !’

પોતાની હૃદયની વિશાળતા સાથે સરખાવીને ચારુ અમલના શૂન્ય હૃદયની અત્યંત અવગણ કરવા ખૂબ મથી, પરંતુ કરી શકી નહિ. જાહે જાહે કોઈ એક ચોક્કસ વેદનાનો ઉદ્દેગ તત્ત શળી જેમ તેના અભિમાનને ધક્કા મારી રહ્યો હતો.

અમલ આજે નહિ તો કાલે જશે જ; તો પણ આ થોડા દિવસથી એ દેખાતો નથી ! અમારી વચ્ચે પરસ્પર જે મતભેદ જન્મ્યો છે એ મિટાવી લેવા માટે સમય પણ ન ગળ્યો !—ચારુ દર ક્ષણે એમ વિચારતી કે અમલ પોતે જ આવશે. તેમનું આટલા દિવસનું સહ-જીવન આમ સહેજે ભાંગીને ચૂરા નહિ થાય. પરંતુ અમલ તો ન જ આવ્યો !

આખરે બ્યારે અમલને જીપડવાનો દિવસ છક નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે ચારુએ પોતે જ અમલને બોલાવરાવ્યો.

અમલે કહાવ્યું, “ થોડી વારમાં આવું છું.”

ચારુ તેની પેલી વરંડાની ખુરશીમાં બેઠ બેઠી. સવારથી વાદ-જાનાં ઝોટા જમી મયા હતા. ચારુ તેના છૂટા વાળનો જેમ-તેમ ચોટલો વાળી એક પાંખો હાથમાં લઇને ચાકેલા દેહને ધીમે ધીમે

પવન નાખતી બેઠી હતી.

ખૂબ વાર લાગી. ધીમે ધીમે તેના પંખો બંધ પડી ગયો. કોધ, દુઃખ અધીરાઈ તેની છાતીમાં ઉભરાવા લાગ્યાં. મનમાં બોલી, ‘હો ન આવતો અમલ, એથી શું થવાનું હતું?’—પણ તેમ છતાં પદચળ સાંભળતાં જ તેનું મન બારણા બણી દોડી પડ્યોત્ત.

દૂરના ટાવરમાં અગિયારના ટકોરા થયા. નાહી પરવારી કહે તો બૂપતિ જમવા આવશે. હજી અંધો કલાક છે. હજી એટલામાં અમલ આવે તો! મમે તેમ કરીને તેમનો આટલા દિવસનો આ મૂક ઝંઘડો આજે તો પતાવવો જ પડશે. અમલને આમ ને આમ વિદાય આપ્યે નહિ ચાલે. આ સમયવરક દિયેર-મોજાનું વચ્ચે જે ચિરંતન મધુર સંબંધ છે. તેને—અનેક પ્રકારના ઝંઘડા, અતિ રનેકનું દોરાત્મ્ય, અનેક વિશ્રમ સુખ-સોયનામાં અટવાયેલી એક ચિરછાયામયો લતાને—અમલ આજે ધૂળ ભેગી કરીને અત્યંત લાંબા સમય માટે અતિ દૂર ચાલ્યો જઈ શકશે શું? એને જરાય પચાતાપ એ નહિ થાય? એ લતાને શું તે આખરી જલસિંચન એ નહિ કરતો જાય—દિનના અનેક દિયેરમોજાનના સંબંધનાં આખરી આંસુ વડે?

અરધો કલાક પણ લમભગ પસાર થઈ ગયો. અગ્યવસ્થિત ચોટસો છોડી નાખી થોડાક વાળની લટ અંમળીમાં લઈ ચારુ ઉઠેલા લાગી. આંસુ હવે ખાળી શકાતાં ન હતાં.

નોકરે આવીને કહ્યું, “મા દાકુરન, બાણુને માટે માટે લીલું નાળિયેર જોઈએ છે.”

ચારુએ છેડેથી ભંડારની ચાવી કાઢી ઝનૂલ કરી નોકરના પગ આમળ નાખી. નોકર આશ્રય પામી ચાવી લઈ ચાલતો ગયો.

ચારની છાતીમાંથી કંઈ એક જાણે તેના કંઈ સુધી આવવા મથી રહ્યું હતું.

બૂપતિ તેના રોજના સમયે સાનંદ ચહેરે જમવા માટે આવ્યો. ચારુએ પંખો હાથમાં લઈ જમવાને રથાને આવતાં જોયું તો અમલ

ભૂપતિની સાથે આવ્યો હતો. ચારુએ એના બણી નજર સુઢાં ન કરી.

અમલે પૂછ્યું, “બૌદ્ધાન, મને બોલાવતા હતા?”

ચારુએ કહ્યું, “ના, હવે જરૂર નથી.”

અમલ—તો હું જાઉં, હજી તો મારે ધણું ઠીક કરવાનું પડ્યું છે.

ચારુએ સજમતી આંખોએ અમલ બણી જોયું, અને બોલી,
“જાઓ.”

અમલ ચારુ સામે એક વાર દૃષ્ટિ કરી ચાલતો થયો.

જમી રહી ભૂપતિ થોડી વાર ચારુ પાસે બેસતો. આજે લેણુ-
દેણુના હિસાબને લીધે ભૂપતિ ખૂબ ઉતાવળમાં હતો. આજે અંતઃ-
પુરમાં બહુ વાર બેસી નહિ શકાય; એથી તેણે ગ્લાનિપૂર્વક કહ્યું,
“આજે હું બેસી નહિ શકું. આજે ધાંધલ છે.”

ચારુએ જવાબ આપ્યો, “તે જાઓ ને!”

ભૂપતિને લાગ્યું કે ચારુ રીસાઇ છે. તે બોલ્યો, “એના અર્થ
એ નથી કે હમણાં જ જવું પડશે. એમ તો થોડી વાર રહીને જવાનું
છે.” એમ બોલી તે બેઠો.

તેણે જોયું તો ચારુ હજી ચિંતામગ્ન છે. ભૂપતિ અનુત્તમ હૃદયે
ધણે સમય બેસી રહ્યો. પરંતુ કેમે કયેાં કંઈ વાત કાઢી શક્યો નહિ.
બહુ વાર લમી વાત કરવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરી આખરે તે બોલ્યો,
“અમલ તો કાંત્રે જાય છે. થોડા દિવસ તને ખૂબ સૂનું લાગશે.”

ચારુ તેનો કશો જવાબ ન આપતાં, જાણે કંઈક લાવવા સાટે
પાસેના ખંડમાં ચાલી ગઇ. ભૂપતિ થોડી વાર રાહ જોઈ બહાર
ચાલ્યો ગયો.

ચારુને આજે અમલના મોં સામે જોતાં જણાયું હતું કે અમલ
આ થોડા દિવસમાં દુઃખજો પડી ગયો હતો. તેના મોં ઉપર તારણ્યની
પેલી રકુર્તિ જિલકુલ જ નથી! આથી ચારુને સુખ થે થયું. વેદના
થે મધ. આ વિચાર અમલને દુઃખ દઇ રહ્યો છે એ વિષે ચારુને
સંશય રહ્યો નહિ. તો પછી અમલનું આખું વર્તન શાથી? શાથી તે

દૂરદૂર બામતો ફરે છે? વિદાય સમયને શાથી તે ઇચ્છાપૂર્વક કહી બનાવી રહ્યો છે?

ગિજાનામાં પડી આમ વિચારતાં વિચારતાં તે એકાએક ચોંટી ઊભી થઈ ગઈ. એકાએક મંદાની વાત એને યાદ આવી. તો જરૂર અમલ મંદાને જ ચાહતો હશે! મંદા ચાલી મધ તે કારણે જ અમલ આસ-છિ: અમલનું મન થું એવું હોઈ શકે? આટલું હુદ્દા! આટલું કલુષિત? પરજીવી સ્ત્રી પાછળ તેનું મન ગયું હશે? અસંભવ.

ચારુએ આ શંકાને મૂળથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સારી હંખ મારી રહી!

એમ ને એમ વિદાય વેળા પણ આવી પહોંચી. વાદળ વિખરાયા નહિ. અમલે આવીને ધુજતે કંઠે કહ્યું, “ખૌદાન, મારે જવાનો સમય થયો છે. તમે આજથી દાદાની સંભાળ રાખજો. તેમનો બહુ દુઃખી રીથત છે તમારા સિવાય તેમને સાંત્વનાનું કોઈ સ્થાન નથી.”

જૂપતિનું ઉદાસ મુખ જોઈને, તપાસ કરીને અમલે તેની (જૂપતિની) ખરાબ અવસ્થાની વાત જાણી લીધી હતી. જૂપતિ કેવી રીતે મૂંગો મૂંગો પોતાની દુર્દશાની સાથે એકલોએકલો ઝૂંમી રહ્યો છે, કોઈની પાસેથી મદદ વા સાંત્વના પામતો નથી, અને તેમ છતાં પોતાના આશ્રિતપાલિત આત્મીય સ્વજનને આ પ્રલયસ્ફંકટમાં સંડોવતો પણ નથી. એનો વિચાર કરી મૂંગો રહ્યો. ત્યારબાદ તેણે ચારુને વિચાર કર્યો: ‘ચૂલામાં જય એ ‘અપાઢનો ચંદ્ર’ અને ‘અમાસનો પ્રકાશ’ હું ખેરોટર થઈ આવી જો દાદાને મદદ કરી શકું તો જ હું માણસ.’

*

મઈ આખી રાત જાગીને ચારુએ વિચારી રાખ્યું હતું કે અમલને વિદાય આપતાં થું બોલીશ. આનંદ, મર્વ અને પ્રકુલ ઉદાસીનતા દ્વારા ઘસી ઘસીને શબ્દોને તેણે મનમાં મનમાં ઉજાવવા અને

અણીદાર બનાવી રાખ્યા હતા. પરંતુ વિદાયની વેળાએ તો એકે શબ્દ મેંભાંથી નીકળ્યો નહિ ! તે કેવળ બોલી, “કામળ તો લખશો ને, અમલ ?”

અમલે બેચે માથું અડાડી પ્રણામ કર્યો. ચારુએ દોડી શયન-ગૃહમાં જઈ ખારણી બંધ કરી દીધાં.

[૧૩]

ભૂપતિ વર્ધમાન જઈ અમલના લગ્ન પતાવીને તેને વિદાયત રવાના કરી ઘેર પાછો ફર્યો.

અનેક બાળુથી આઘાત પામ્યાથી વિશ્વાસપરાયણ ભૂપતિના મનમાં બાલ્ય સંસાર પ્રત્યે એક પ્રકારની હિંસાસીનતા આવી હતી. સમાસમિતિમાં મળવું કરવું કર્યું તેને સારું લાગતું નહિ. એને થતું હતું કે આ બધામાં મેં મારી જતને જ ફસાવી છે. જીવનનો મુખ્ય-સમય વૃથા વહી ગયો અને સર્વોત્તમ અંશ કચરાની ટોપલીમાં નાખી બેઠો !

ભૂપતિ પોતાના મનને કહેતો, ‘બન્ને બંધ થયું. છાપું બંધ થયું તે ઠીક થયું. છૂટ્યો !’ સંજોગે સમયે અંધકારનો સૂત્રપાત થતાં જ પંખીઓ જેમ પોતપોતાને માળે પાછાં આવે છે, તે જ રીતે ભૂપતિ તેના લાંબા સમયના વ્યવસાયક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને અંતઃપુર-માં ચારુ પાસે આવી બેઠો. મનમાં મનમાં તેણે નક્કી કર્યું, ‘બસ, હવે અહીંથી ક્યાંય નથી જવું. અહીં જ આપણે તો રહેવાના ! છાપાનું જહાજ બનાવીને આખો દિવસ રમતો હતો, એ તો હવે ડૂબી ગયું. ચાલો હવે ઘેર જ.’

મને લાગે છે કે ભૂપતિમાં એક સામાન્ય સંસ્કાર હતો કે સ્ત્રી ઉપર ક્રોધને પશુ અધિકાર ન હોય શકે. સ્ત્રી દ્રુવતારાની જેમ પોતાનો પ્રકાશ પોતે જ ઝળહળાવે છે. પવનમાં તે ખૂંટાઈ જતો નથી. તેલની મરજ એને રહેતી નથી. એટલેજ, બહાર બ્યારે બાંમ-

ફાડ શરૂ થઈ મઈ હતી તે વખતે અંતઃપુરની ઠાકર કમાનમાં તડ પડી છે કે કેમ તેની એક વાર તપાસ કરી જોવા જેટલું ય જૂપતિના મનને સૂઝ્યું નહિ.

*

જૂપતિ સંખ્યા સમયે વર્ધમાનથી પાછો ફર્યો. જલદી જલદી હાથ મોં ધોઈ તેણે વહેલું વહેલું જમી લીધું. અમલનાં લગ્ન તથા વિલાયત-મમનનું વિચિત્ર વચ્ચુંન સંભળવા માટે સ્વાભાવિક રીતે ચારુ અત્યંત આતુર હશે માની એણે આજે કશામાં વિલંબ ન કર્યો. સૂરાના ખંડમાં જઈને આડો થયો અને હુકાની લાંબી નળી તેણે મોંમાં લીધી. ચારુ ન હતી. મોટે ભાગે કંઈ ધરકામમાં રોકાયેલી હતી. હુકાની તમાકુ બળી રહેતા થાકેલા જૂપતિની આંખ ખીડાઈ રહી હતી. કાણે કાણે ચમકા જાગી ઊઠી વિચારનો હતો કે હજી ચારુ કેમ ન આવી? આખરે જૂપતિથી ન રહેવાતાં તેણે ચારુને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો.

ચારુના આવતાં જૂપતિએ પૂછ્યું, “કેમ, આજે આટલું મોડું કર્યું?”

ચારુએ એનો જવાબ ન આપતાં કહ્યું, “હા, આજે મોડું થઈ ગયું.”

જૂપતિ ચારુના મમતામય સામા સવાલની અપેક્ષા કરી રહ્યો હતો. ચારુએ તો કંઈ પૂછ્યું નહિ? જૂપતિ એથી ખિન્ન બન્યો. તો શું ચારુ અમલ ઉપર રનેહ રાખતી નથી? જેટલો સમય અમલ હતો તેટલો સમય તો તેની સાથે ચારુએ મોજ કરી હતી. પણ જેવો તે ચાલ્યો મયો કે તરત જ તેને વિષે બેપરવાઈ!—આ પ્રકારના વિચિત્ર વર્તનથી જૂપતિના મનને ખટકો લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો, ‘તો શું ચારુના હૃદયમાં ઊંડાણ નથી? એ કેવળ આનંદ કરવાનું જ જાણે છે? રનેહ નથી કરી શકતી? સ્ત્રીને માટે આવો નિરાસક્ત ભાવ તો ઠીક ન કહેવાય.’

ચારુ અને અમલની મૈત્રીમાં ભૂપતિને આનંદ હતો. આ બંને જણની ખાલિશતા, તેમનો ભાવ, તેમની રમત અને વાતચીત ભૂપતિને ખૂબ મિષ્ટ લાગતી. અમલ ઉપર ચારુ જે પ્રેમમમતા ખતાવતી તેમાં અમલને ચારુની સુઠામલ સહૃદયતાનો પરિચય થતો અને તે દિલની અંદર રાજી થતો. આજે આશ્ચર્ય પામી તે વિચારવા લાગ્યો, ‘એ બધું શું કેવળ છોછરું હતું?’ ભૂપતિને એકાએક થયું, ‘ચારુમાં જે ‘હૃદય’ નહિ હોય તો હું કયા જમ્મ આશ્રમ પામીશ?’

ધીમે ધીમે ખાતરી કરવા માટે ભૂપતિએ વાત કાઢી, “ચારુ, તારું શરીર કંઈ બગડ્યું છે?”

ચારુએ ટૂંકમાં જવાબ આપ્યો, “ના, સારી છું.”

ભૂપતિ-અમલનાં લમન પતી ગયાં.

એટલું બોલી ભૂપતિ મૂંગો રહ્યો. ચારુએ એ વાતના મંધાનમાં કંઈક બોલવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ બિલકુલ શબ્દ બહાર નીકળ્યો નહિ. તે જડસડ બની બેસી રહી.

ભૂપતિ એના સ્વભાવ મુજબ કશું બહુ ધ્યાન દધને જોતો ન હતો. પરંતુ અમલનો વિદાયશોક તેને પોતાને પણ લાગ્યો હતો. એટલે ચારુની હિંસીનતાએ તેને આઘાત કર્યો. તેની ધમ્મઝા તેા એવી હતી કે પોતાનો જેમ જ વ્યથા અનુભવી રહેલી ચારુની સાથે અમલની વાત કરીને તે પોતાનો હૃદયભાર ઓઢો કરશે.

ભૂપતિ-—ઠોકરી જોતાં તો સારી છે. ચારુ ! જીંધે છે ?

ચારુ બોલી, “ના.”

ભૂપતિ-—બિચારો અમલ એકમેા ચાલ્યો ગયો. બ્યારે એને ડબ્બામાં બેસાડ્યો ત્યારે તો તે એક બાળકની જેમ રડવા લાગ્યો. એ જોઈને મારા જેવાથી ય આંખનાં આંસુ ખાબ્યાં ગયાં નહિ. ડબ્બામાં બે સાહેબ હતા. એમને તો પુરુષને રડતો જોઈ બારે મઝા પડી.

હોલવી નાખેલા દીવાવાળા શયનખંડમાં ચારૂ પહેલાં તે અંધારે અંધારે સૂઈ મઈ, પણ થોડી જ વારમાં એકાએક મિઠાનું છોડી તે બહાર ચાલી મઈ.

ભૂપતિએ ચક્રિત બની પૂછ્યું, “ચારૂ, ઠીક નથી?”

કંઈ પણ જવાબ ન મળતાં તે ય ઊભો થયો. પાસેના વરંડામાંથી દબાવેલા રૂદનનો અવાજ સાંભળી કંપિત પગે જઈને જોયું તો ચારૂ જમીન ઉપર હલડક એસી પડી રૂદન ખાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

આ પ્રકારનો અદમ્ય શોક જોઈ ભૂપતિ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે વિચાર્યું, ‘ખરે જ, શું મેં ચારૂને સમજવામાં ભૂલ કરી હતી? ચારૂનો સ્વભાવ એટલો મુલાયમ છે કે મારી આમળાંકે હૃદયની કશી વેદના વ્યક્ત કરવા ઇચ્છતી નથી! સ્વભાવ આવો મુલાયમ છે, પ્રેમ એનો જાડો છે અને એની વેદના પણ અત્યંત ભારે છે.’

ચારૂનો પ્રેમ સાધારણ સ્ત્રીઓની જેમ બહાર દેખાય તેવો નથી, એ વાત ભૂપતિના મનમાં હવે પાકી થઈ મઈ. ભૂપતિએ ચારૂના પ્રેમના આવેશને કદી જોયો ન હતો. આજે તે એને વિશિષ્ટ રીતે સમજાયો. તેનું કારણ એ કે ચારૂના દિલના જિંડાણમાં એ છૂપે છૂપે પથરાઈ રહેલો હતો. ભૂપતિ પોતે પણ બાહ્ય રીતે વ્યક્ત કરવામાં અકુશળ હતો. ચારૂની પ્રકૃતિમાં પણ હૃદયાવેશની જાડી આંતરિકતાનો પરિચય પામતાં આજે તેને એક પ્રકારની તૃપ્તિ મળી.

ભૂપતિ તરત જ ચારૂ પાસે એસી જઈ, કંઈ પણ બોલ્યા વિના ધીમેધીમે તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. શી રીતે સાંત્વના આપવી એ ભૂપતિને સમજાયું નહિ. એને એટલી ય ખબર ન હતી કે જ્યારે માનવી અંધારામાં એસી શોકનું મળું બીંસી દેવા ઇચ્છતું હોય છે ત્યારે તેની પાસે સાક્ષીમાં બેસવું તેને મમતું હોતું નથી.

ભૂપતિએ જ્યારે છાપાની ઝંઝટમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરાવી હતી ત્યારે પોતાના ભવિષ્યનું એક ચિત્ર પોતાના જ મનની અંદર તેણે તેણે દોરી રાખ્યું હતું; નિશ્ચય કયો હતો. 'કાઈ પણ પ્રકારની ખોટી આશા કે ધમાલમાં સંડોવાઈશ નહિ. ચાંચની સાથે વાંચ્યા કરીશ. પ્રેમ કરીશ અને રોજનું નાનું મોટું ગૃહકાર્ય—કર્તા-વ્ય લક્ષ્ય બેસીશ.' તિમાશું હતું, જે બધું સુખ સૌ કર્તા સુલભ અને સુંદર છે, કાલે ત્યારે ભોગવવા યોગ્ય છતાં પવિત્ર છે ને સહજલભ્ય સુખ દ્વારા તેના જીવનના ગૃહખંડના એક ખૂણે સંધ્યાપ્રદીપ પેટાવીને તે નિર્ભૂત શાંતિની સ્થાપના કરશે. હસવું, વાતો કરવી, મસ્કરી કરવી અને પરસ્પરના મનોરંજન સર્જી-રોજની ઘોડી ધણી જરૂરિયાતો માટે કંઈ બારે મહેનતની જરૂર ન પડે, અને તેમ છતાં સુખ તો અપાર પમાય !

આજે અનુભવમાં સમજાવું કે 'સહજ' સુખ 'સહજ' ન હતું, જે ચીજ હામ આપી ખરીદી ન હોય, અને જે તે પોતે જ આપણા હાથ પાસે આવીને ન પડે તો બીજી કાઈ રીતે શોધી શોધીને મરી જવા છતાં પામવાતો ઉપાય નથી.

ભૂપતિ કેમ કયો ચાંચની સાથે બરાબર સારી રીતે જોડવી શક્યો નહિ. એમાં એણે પોતાનો જ દોષ કાઢ્યો. એણે માની લીધું કે બાર વરસ લગી માત્ર છાપું લખીને તેણે સ્ત્રીની સાથે શી રીતે વાતચીત થાય એ વિચાર બિચક્રુલ ગુમાવી દીધી હતી. સંધ્યાદીપ સ્વજનતાં જ તે કિત્સાહ અને ઉમંગપૂર્વક ચાંચ પાસે ખંડમાં જતો; એએક શબ્દો ચાંચ બોલતી; પણ પછી શું બોલવું ? ભૂપતિને સ્મરું નહિ. પોતાની આ અશક્તિને કારણે તે પત્ની પાસે થરમાતો. પત્ની સાથે વાતો કરવી, એને એણે ધણું સહેલું માન્યું હતું, પરંતુ મૂઠ માણસની આમળ એ તો આટલું બધું બારે થઈ પડ્યું હતું! આના

કરતાં તો સભામાં બાપણુ આપવું સહેલું !

જે સંધ્યાસમયને બૂપતિએ હારય-કોતુક-પ્રશ્ન તથા ઉત્સાહ દ્વારા રમણીય બનાવવાની કલ્પના કરી હતી, એ જ સંધ્યાસમય કેવી રીતે ગાળવો એ સવાલ હવે તેને એક સમસ્યા રૂપ લાગવા માંડ્યો. થોડી વાર પ્રયત્નપૂર્વક મૌન ધારણ કર્યા પછી બૂપતિ મનમાં વિચારતો કે ‘ હવે જઈ’, પણ ઊઠી જતાં ચારના મનમાં શું થશે એમ વિચારી તે ઊઠી પણ શકતો નહિ. તે પૂછતો, “ ચાર, પાનાં રમીશ ? ”

ચાર બીજે કંઈ રસ્તો ન દેખાતાં બોલતી, “ ભરે. ” અને એમ બોલી અનિચ્છા છતાં પાનાં લઈ આવતી. બિલકુલ અનાયાસે હસી પડતી પણ એ રમતમાં કર્યાંય કશું સુખ ન હતું !

બૂપતિએ ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યા પછી, એક દિવસ ચારુને પૂછ્યું, “ ચારુ, મંદાને બોલાવીએ તો ? તું છેક અડુલી પડી અઈ છે. ”

ચારુ મંદાનું નામ સંભળતાં જ સળગી ઊઠી. બોલી, “ ના મંદાનું મારે કામ નથી. ”

બૂપતિ હસ્યો, અંદરથી રાગ થયો. સાખી સ્ત્રીઓ જ્યાં સતીધર્મનું રજમાત્ર પણ ઉદ્ભવન જુવે છે ત્યાં તેમની ધીરજ રહેતી નથી !

દ્વેષનો પ્રથમ આઘાત વટાવતાં ચારુને વિચાર આવ્યો કે મંદા હોય તો તે કદાચ બૂપતિને વધારે આનંદમાં રાખી શકશે. બૂપતિ તેની પોતાની પાસેથી જે મનનું સુખ વાંચે છે તે તો તે કેમે કરી આપી શકતી નથી એનો અનુભવ કરી ચારુ વ્યથા પામી રહી હતી. બૂપતિ આખા સંસારનું બીજું અધું છોડી દઈને એકમાત્ર ચારુની પાસેથી તેના જીવનનો સમસ્ત આનંદ પામવા ઇચ્છતો હતો. એક બાજુ એનો આ એકલ પ્રયત્ન અને બીજી બાજુ પોતાની આંતરિક દીનતા જોઈ ચારુ ભયની મારી જીવી રહી હતી. આમ તે કેટલા દિવસ બશે ? બૂપતિ શું કામ કોઈ બીજું અવલંબન શોધતો નથી ? કોઈ અખબાર શરૂ કરી દે તો ?

ભૂપતિના ચિત્તને આનંદ આપવાનો પ્રયત્ન આજ લગી ચારુને કદી કરવો પડ્યો ન હતો. ભૂપતિએ તેની પાસે સેવાની કદી માગણી કરી ન હતી; કોઈ સુખ પણ માગ્યું ન હતું. ચારુને તેને પોતાની પ્રયોજનીય ગણી ન હતી, માની ન હતી. આજે એકાએક તેના જીવનનું સમસ્ત પ્રયોજન ચારુની પાસેથી પામવાની ઇચ્છા તે કરીને બેઠો હતો પણ તેને ક્યાંયથી કશું શોધ્યું જડતું ન હતું. ભૂપતિને શું જોઈએ છે, શું કર્યું તે તૃપ્ત થાય, એની ચારુનેય પૂરી ખબર ન હતી અને હોય તો ય તે ચારુને માટે કાંઈ સહેજે સિદ્ધ કરી શકાય એવી વસ્તુ ન હતી.

ભૂપતિએ ધીમે ધીમે જો આમળ વધવા માંડ્યું હોત તો ચારુને માટે કદાચ પછી આટલું મુશ્કેલ રહેત નહિ; પરંતુ એકાએક એક રાતે દેવાળિયા બની ખાલી બિજાપાત્ર લઇને ભૂપતિ પાસે આવી બેસતાં કેમે તેની હિંમત ચાલી નહિ !

ચારુએ કહ્યું, “વાર, મંદાને બોલાવરાવો. એ હશે તો તમારી દેખભાળમાં ધ્યાન આપશે.”

ભૂપતિએ હસીને કહ્યું, “મારી દેખભાળ ? એવી તો કંઈ જરૂર નથી.”

ભૂપતિએ કુણ્ણ બની વિચાર્યું : ‘હું બારે નીરસ આદમી છું. ચારુને હું કેમે સુખી કરી શકતો નથી.’

આ વિચારી તેણે સાહિત્યમાં ઝંપલાવ્યું. મિત્રો કોઈ ઘેર આવતા તો આશ્ચર્ય પામી જોઈ રહેતા. ભૂપતિ ટેનિસન, બાર્કરન, બંકિમ વગેરેના ચોર્સ લઈને બેઠો જ હોય ! ભૂપતિનો આ અકાળે કાવ્યપ્રેમ જોઈ મિત્રો એની મસ્કરી ઉડાવવા લાગ્યા.

ભૂપતિ હસીને કહેતો, “માઈ, વાંસને ય ફૂલ આવે છે. પણ ક્યારે આવે છે, એનું કંઈ નક્કી હોતું નથી, એટલું જ.”

એક દિવસ સાંજે સૂવાના ખંડમાં મોટો દીવો બાળી ભૂપતિ

પહેલાં તો શરમાતો બેસી રહ્યો, પણ પછી એણે પૂછ્યું, “કંઈક વાંચી સંભળાવું?”

ચારુએ કહ્યું—સંભળાવો ને!

ભૂપતિ—શું સંભળાવું?

ચારુ—તમને જાણે તે.

ભૂપતિ ચારુનો વિશેષ ઉમળકો ન જોઈ ઢીસો પડ્યો. તેમ છતાં હિંમત કરી બોલ્યો, “ટેનિસનમાંથી થોડોક તરજૂમો કરી તને સંભળાવું.”

ચારુ બોલી—બસ.

બધું મિથ્યા ગયું. સંક્રાંતિ અને નિરુત્સાહને કારણે ભૂપતિનું વાચન ખચકાતું ચાલ્યું. બરાબર અંખાળો શબ્દો જડ્યા નહિ. ચારુની ચતુર દષ્ટિ જોઈ તે સમજી ગયો કે એનું મન એમાં નથી. એ દીવાના અજવાળે ઝમતો નાનો ખંડ અને સંધ્યા પછીનો એ એકાંત સમય બરાબર ખીલી ઊઠ્યો નહિ.

ભૂપતિએ બીજી એક વાર પ્રયત્ન કરી જોયા બાદ આખરે ચારુ સાથે સાહિત્યચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન જ જતો કર્યો.

[૧૫]

જેમ ભારે આઘાત થતાં અંગે જડ બની જાય છે અને પહેલાં તો વેદના જણાતી નથી, તેવી જ રીતે વિયોગની શરૂઆતમાં અમલતી ખોટ ચારુને એટલી બધી જણાઈ નહિ.

પરંતુ ધીમે ધીમે જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ અમલતી ખોટને કારણે ચારુને મન સાર્સારિક શયતા વધતી ગઈ, આ બધું જ આઘાતથી ચારુ હતભુદ્ધિ બની ગઈ હતી. કુંજવનમાંથી એકાએક ફેંકાઈ જઈ તે કોઈક મરૂભૂમિમાં આવી પડી છે—દિવસ

ઉપર દિવસ વહી રહ્યા છે અને મરૂભૂમિ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામી છે—જે મરૂભૂમિ વિષે તેણે કદી કશું જાણ્યું કે સાંભળ્યું નથી !

જાંઘમાંથી જાઠારા વેંત એકાએક છાતી ધબકી જઈ—યાદ આવે : ‘ અમલ નથી ! ’ સવારે વરંડામાં પાન તૈયાર કરતી હોય ત્યારે—ક્ષણે ક્ષણે કેવળ એટલું જ થયા કરે : ‘ અમલ પાછળથી નહિ આવે ? ’ કોઈક વાર તેા અન્યમનસ્ક બની કંઈ કેટલાંય પાન બનાવી રાખે, પણ પછી એકાએક યાદ આવે : ‘ એટલાં પાન ખાનારું માણસ જ નથી ! ’ જેવી રસોડામાં પમ મૂકે કે તરત જ મનમાં એ વાત યાદ આવે : ‘ અમલને તેા નારતો આપવાનો હવે છે નહિ ! ’ મનની અસ્વસ્થ દશામાં તે છેક અંતઃપુરમાં પહોંચે ત્યારે ય તેને સ્મરણ થાય : ‘ અમલ કોનેજમાંથી આવવાનો નથી ! ’ કોઈ નવી ચોપડી, નવું લખાણ, નવી ખબર; નવીનવો કોતુક-કથાઓ—કશું જ નહિ ! કોઈને માટે શોધવાનું, લખી આપવાનું, કોઈ સુંદર વસ્તુ ખરીદી લાવવાનું—એય હવે નથી !

પોતાની અસહ્ય વ્યથા અને અસ્વસ્થતા જોઈ ચારુ પોતે આશ્ચર્ય પામતી. મનોવેદનાની આ અતૂટ પીડાને કારણે તેને બીક લામતા માંડી. પોતે પોતાને પૂછી રહી—‘ શાથી ? આટલું દુઃખ શું કામ થાય ? અમલ મારે એવો શો હતો કે એને માટે આટલું દુઃખ ભોગવું ? મને શું થયું છે ? આટલે દિવસે મને આ શું થયું છે ! નોકર આકરો, રસ્તા ઉપરના મજૂરો પણ નિશ્ચિંત બની જાવે છે. મને શું કામ આમ લાગે છે ? ભગવાને મને આ વિપદમાં શું કામ નાખી ? ’

માત્ર એ પ્રશ્નો જ કરતી અને આશ્ચર્ય પામતી. દુઃખ સમાવવાનું તેા તેને કશું સૂઝતું નહિ. અમલના સ્મરણમાં તેનું અંતર અને બાહ્ય એટલું બધું જકડાઈ ગયું હતું કે એમાંથી છટકવાને કયાંય સ્થાન ન હતું !

જૂપતિ ચારુને અમલની સ્મૃતિના આ હસ્તાથી બચાવવાને પ્રદક્ષે, વિશેષવ્યક્તિ સ્નેહશીલ આ મૂઠ આદમી અમલની જ યાદ ફરી ફરી તેને કરાવી આપતો !

આખરે ચારુએ બિલકુલ જ હામ છોડી દીધી. પોતાનો સાથે લઈ લઈ તે થાકી મૃદ હતી. હાર કબૂલ કરી પોતાની સ્થિતિને તેણે વિના વિરોધે સ્વીકારી લીધી. અમલની સ્મૃતિને તેણે મમતાપૂર્વક હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી.

ધીમે ધીમે તો એવું બન્યું કે અમલનું એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન ધરવામાં તે છૂપો અર્થ અનુભવવા લાગી. કેમ જાણે એ સ્મૃતિ જ તેના જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ મોરવ ન હોય !

ધરદામ પછીનો એક ચોક્કસ વખત તેણે મુકરર કયો—જ્યારે ખારણાં બંધ કરી એકાંતમાં તે અમલની સાથેના તેના પોતાના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાનો રજરજ વિચાર કરતી બેસતી. ઉપડક પડી એાશીકા ઉપર મોં નાખી વારંવાર તે બોલતી, ‘અમલ ! અમલ ! અમલ !’ સમુદ્રપારથી જાણે સામે જવાબ આવતો ‘બોહાન ! બોહાન !’ ચારુ બીની આંખો બંધ કરી બોલતી, ‘અમલ ! તું ગુરમો કરી ચાલ્યો મયો થું કામ ? મેં તો કંઈ દોષ કયો નથી. તું જે હસીને વિદાય લઈ મયો હોત તો મને આટલું દુઃખ ન થાત.’ અમલ સામે જ બેઠો હોય ને જેમ બોલે તેવી જ રીતે ચારુ બોલતી : ‘અમલ ! તને એક દિવસ પણ હું બૂલી નથી ! એક દિવસ તો થું, એક ઘડી પણ નહિ ! મારા જીવનનો શ્રેષ્ઠ અર્ક તો જ કુટાબો. મારા જીવનના સર્વોત્તમ નૈવેદ્ય વડે જ તારી પૂજા કરીશ.’

આ પ્રકારે ચારુએ તેના સમસ્ત ધરદામ, તેના સમસ્ત કર્તવ્યની નીચે બેથરામાં સુરંમ બેઠીને એ જ તેજવિહીન નિસ્તબ્ધ અંધકારમાં અશ્રુમાલાસન્નિવૃત્ત ગુપ્ત શોકનું એક મંદિર સન્ન્યું હતું. ત્યાં તેના સ્વામી કે પૃથ્વીના બીજા કોઈનો મ અધિકાર ન હતો. એ

સ્થાન જેમ મુમ્મ હવું તેવું જ મહન પણ હવું અને પ્રિય પણ તેવું જ હવું. તેને જ બારણે ચારુ દુનિયાદારીના બધાં આવરણો ફેંકી દર્ધને પોતાના સાચા આત્મસ્વરૂપે પ્રવેશ કરતી હતી અને ત્યાંથી બહાર નીકળતા વળી પાછો બુરખો ધારણ કરી લઈ દુનિયાના હાસ્યાલાપ તથા ક્રિયાકર્મોની રંમશ્મિ ઉપર આવીને હાજર થતી.

[૧૬]

આ રીતે પોતાના મનની સાથે દંડયુદ્ધ કરવાનું છોડી દર્ધ ચારુએ તેના વિરાટ વિષાદમાં જ એક પ્રકારે શાંતિલાભ કર્યો, અને એકનિષ્ઠ જની તેણે સ્વામીની ભક્તિ અને સેવા કરવા માંડી. ભૂપતિ બ્યારે જીવ્વી જતો ત્યારે ચારુ તેના પગ ઉપર પોતાનું માથું નાખી પદરબ ક્ષીમંત પ્રદેશે ચઢાવતી. સેવા-સુશ્રુષામાં, ધરકામમાં સ્વામીની લેશમાત્ર ધચ્છા તે અસંપૂર્ણ રાખતી નહિ. આશ્રિત વ્યક્તિ પ્રત્યે સહેજ પણ તોછડાઈ ચતાં ભૂપતિ દુઃખ પામતો એ વાત જાણતી હોઈ ચારુ તેમના આતિથ્યમાં તલભાર પણ મણા રાખતી નહિ. આ પ્રકારે અર્ધ કામકાજ પતાવી ભૂપતિનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ ખાઈ ચારુ દિવસ વીતાવી રહી હતી.

આ સેવા અને મમતાને કારણે ભગ્નશ્રી ભૂપતિ જાણે નવ-યૌવન પામ્યો, આજ લગી જાણે તેનું લક્ષ જ થયું ન હોય-આજે જ જાણે તેનું નવલક્ષ થયું હોય ! બધી રીતે કાલીકૂલી રહેલી સંસારની બધી દુશ્વિતાને ભૂપતિએ એક બાજુ હડસેલી કાઢી. રોગી માણસ સારું ચતાં જેમ તેની ભૂખ એકદમ સળગી જીઠે, સરીરમાં ઉપભોગ શક્તિ વધી હોવાનો જેમ અનુભવ થાય, તેવી જ રીતે ભૂપતિના મનમાં આટલે વખતે એક અપૂર્વ અને પ્રજળ બાવનો સંચાર થયો. મિત્રોને, એટલું જ નહિ પણ, ચાકથી ય છુપાવીને તે કવિતા વાંચવા

લાગ્યો. મનમાં કહેતા લાગ્યો, ‘હવે હોઆ પછી આટલે દિવસે હું મારી પત્નીને સાદ સાદ જોતો થયો છું.’

જૂપતિએ ચારુને કહ્યું, “ચારુ! તેં આજકાલ લખવાનું કેમ સમૂળ્યું હોડી દીધું છે?”

ચારુએ જવાબ આપ્યો, “પાછી હું લખવાવાળી બહુ ને?”

જૂપતિ—સાચું કહું છું. તારા જેવું બંગાળી આજકાલના આટઆટલા લેખકોમાં કયાંય જોયું નથી! વિશ્વબંધુમાં જે લખ્યું હતું, પરાપર એવો જ મારો અભિપ્રાય છે.

ચારુ—જો, રહેવા દો.

“જો જો ને” બોલીને જૂપતિએ સરીડનો એક અંક કાઢી ચારુ અને અમલનાં લખાણની સરખામણી કરવા માંડી. ચારુએ શરમિંદે લાલ મોંએ જૂપતિના હાથમાંથી અંક પડાવી લઈ પાલવમાં છુપાવી દીધો.

જૂપતિએ વિચાર્યું ‘લખનાર સાચી કોઈ ન હોય તો લખવાનું થતું નથી. રોજ મારે પોતે જ લખવાની ટેવ પાડવી પડશે. તો જ ધીમે ધીમે ચારુમાં પણ લખવાનો ઉત્સાહ રેડી સકાશે.’

જૂપતિ અત્યંત ગુપ્ત રીતે નોટ લઈ લખતા બેસતો. ચન્દ્રકોણ જોઈ ફરી ફરી સુધારી, વારંવાર નકલ કરી તે તેના બેકાર દિવસો વીતાવવા લાગ્યો. એટલી મહેનતે અને મુશીબતે લખવા પામતો હતો કે તે બહુશ્રમલિપ્ત રચના પ્રત્યે ધીમે ધીમે તેની મમતા અને વિશ્વાસ વધતાં ગયા.

આખરે એક દિવસે એક બધુ પાસે પોતાના લખાણની નકલ કરાવી જૂપતિએ ચારુને બતાવી કહ્યું: “મારા એક મિત્રે નવેનવું લખવા માંડ્યું છે. અને તો કંઈ સમજ પડતી નથી. તું એક વાર વાંચી જો જોઈ, તને કેવું લાગે છે?”

નોટ ચારુના હાથમાં આપી તે ખીંટો ખીંટો બહાર ચાલ્યો ગયો. સરળ જૂપતિની આ બનાવટ ચારુથી આગળી રહી નહિ.

વાચ્યું. લખવાની શૈલી અને વિષય જોઇ તેને હસવું આવ્યું. હાય! ચારુ તેના સ્વામીની બક્ષિ કરવા માટે ફેટફેટલું મથી રહી છે. શું કામ જૂપતિ આવી બાલિશતા કરી તેનો પૂજનો અધ્ય' ફેંકી દે છે? ચારુની પાસે વાહવાહ મેળવવા ખાતર તેણે આટલું શું કામ કરવું પડે? ને જો કશું જ ન કરે, ચારુનું મન ખેંચવા માટે જો તે હંમેશાં પ્રયત્ન ના કર્યા કરે તો જ સ્વામીની પૂજા ચારુ સહજ-સાધ્ય કરી શકે. ચારુની એક માત્ર ઈચ્છા હતો—જૂપતિ કોઇપણ રીતે પોતાને તેના (ચારુ) કરતાં નીચો ન પાડે.

ચારુ નોટ મૂકી દઇ ઝોશીકા ઉપર ટેકા દઇ દૂરદૂર જોતી જૂથ લાંબો વખત સુધી વિચારમાં જ રહેવા લાગી. જૂપતિ પણ તેને નવું-નવું વાંચવા આપી જતો.

સાંજના સમયે આતૂર જૂપતિ શયનખંડની સામેના વરંડામાંનું ફૂલોનું ટમ જોતો જોમો. કશું પૂછવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ.

ચારુ પોતે જોલી—આ શું તમારા મિત્રનું પહેલું જ લખાણ છે? જૂપતિએ રહ્યું—હા.

ચારુ—એવું તો અદ્ભુત લખ્યું છે—પહેલી વારનું હોય એમ લાગતું જ નથી.

જૂપતિ અત્યંત આનંદ પામી વિચારવા લાગ્યો, આ અનામી લેખ સાથે હવે પોતાનું નામ લગાડી શકાય કેવી રીતે ?

જૂપતિની નોટ બચંકર ઝડપે પૂરી થઈ અઈ, અને પ્રસિદ્ધ થતાં ૫ વાર લાગી નહિ.

[૧૭]

વિલાપતથો ટપાલ આવવાનો દિવસ થયો હતો એની ખબર ચારુએ બરાબર રાખી હતી. પહેલાં એડનથી જૂપતિના નામે પત્ર આવ્યો હતો. એમાં અમલે બોઠાનને પ્રણામ લખ્યા હતા. બીજો કામળ સુએઝથી આવ્યો હતો. એમાંય બોઠાનને પ્રણામ હતા. માલ્ટાથી

ત્રીજો પત્ર આવ્યો તેમાં ય ફરી પ્રણામ તો હતા જ.

પણ ચારુને અમલનો એક સીધો પત્ર મળ્યો નહિ! બૂપતિના પત્રોમાં ફરી ફરી જોઈું પણ પ્રણામ ઉપરાંત કશું તેને માટે લખેલું ન હતું.

ચારુએ આટલા દિવસ શાંત વિષાદ રૂપી ચંદ્રછાયાનો આશ્રય લીધો હતો તે અમલની આ ઉપેક્ષા દ્વારા આઘાત થતાં છિન્નવિછિન્ન થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં ફરી તોફાન મચી રહ્યું. તેના રોગિન્દા મૃહકર્મમાં વળી પાછું બકપનું આદેશન જાગી ઊઠ્યું.

આ દિવસોમાં બૂપતિ અરધો રાતે ઊઠીને જોતો હતો. ચારુ ન દેખાતી હતી. શોધતાં શોધતાં ખંખર પડે કે ચારુ જમણી બાજુના ઝરખામાં બેઠી છે. બૂપતિને જોતાં જ ચારુ એકાંમ ઊભી થઈ જઈ બેસતી. “અંદર તો આજે મરમી લાગે છે, એટલે જરા પવનમાં આવી ?”

બૂપતિએ ઉઠીને બની બિછાના ઉપર જ પંખાની ગોઠવણ કરી દીધી અને ચારુની તબિયત સારી નથી રહેતી માની હંમેશાં પોતે ખાસ નજર રાખવા લાગ્યો. ચારુ દસીને કહેતી. “હું તો સારી છું. તમે શું કામ અમરથા અકળાઓ છો ?”

આ હાસ્ય મોં પર લાવવા માટે ય ચારુને તેની છાતીની બધી શક્તિ ખચી નાખવી પડતી !

અમલ વિલાયત પહોંચી ગયો. ચારુએ એમ માન્યુ હતું કે રસ્તામાં તેને સ્વતંત્ર પત્ર હખવા જોડલો અવસર નહિ મળ્યો હોય, પણ વિલાયત જઈને તો જરૂર લાંબો પત્ર લખશે. પણ એવો કોઈ લાંબો પત્ર તો ન આવ્યો.

દરેક મેલના દિવસે ચારુ તેના સમસ્ત કામકાજ અને વાતચીતમાં સુદ્ધા એક પ્રકારની અધીરાઈ-આકુળતા અનુભવતી. પણ રખે ને બૂપતિ કહે કે ‘તારા ઉપર તો કંઈ કામળ નથી’ એ બીકે તે હિંમત કરી પૂછતી નહિ.

આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ પત્ર આવવાને સમયે જૂપતિએ ધીમેથી આવી મૃદુહાસ્યપૂર્વક કહ્યું, “એક વસ્તુ બતાવું ?”

ચારુ એકદમ ચોંકી પડીને બોલી બેઠી, “શું છે, બતાવો ને ?” જૂપતિએ મસ્કરીમાં કશું બતાવ્યું નહિ.

ચારુએ અધીરી બની જૂપતિની શાલ પાછળ સંતાકેલી ઇચ્છિત વસ્તુ પહોંચી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાના મનને કહ્યું, ‘આજ સવારથી જ મને લાગુ તો હતું કે આજે મારો પત્ર આવશે જ—એ કદી નકાસું જાય જ નહિ.’

જૂપતિની મસ્કરીની ઇચ્છા જોર વધી. તે ચારુને આડમાં નાખી ખાટલાની ચારે બાજુ ફરવા લાગ્યો.

આખરે ચારુ થાકી જઈ એકદમ ચીડપૂર્વક ખાટલા ઉપર બેસી પડી. એની આંખો ઉભરાઈ ચાલી.

ચારુના આ અતિશય આગ્રહથી જૂપતિને અતિશય આનંદ થયો. શાલની પાછળથી પોતાની લખેલી નોટ બહાર કાઢી એકદમ ચારુના ખોળામાં નાખી બોલ્યો: “ગુરમો ના કર; લે આ.”

[૧૮]

અમલે જો કે જૂપતિને લખ્યું તો હતું જ કે અભ્યાસની ધમાલમાં તે લાંબો વખત સુધી પત્ર લખી નહિ શકે, તેમ છતાં એએક મેલમાં કામળ ન આવતાં ચારુનો આખો સંસાર કંટકસમાં જોડો બની ગયો.

જાણે વાતમાં ને વાતમાં ચારુએ અત્યંત ઉદાસીન બાવે શાંત રવરે તેના સ્વામીને કહ્યું, “જીઓ, તાર કરીને ખચર ફાવો. અમલને કેમ છે ?”

જૂપતિએ જવાબ આપ્યો, “એ અઠવાડિયા પહેલાં એણે જ લખ્યું છે કે હમણાં એ અભ્યાસની ધમાલમાં પડ્યો છે.....”

ચારુ—ઓહ! તો કંઈ જરૂર નથી, મને લાગુ કે પરદેશમાં છે,

કંઈ માંદો બાંદો પડ્યો હોય, કંઈ કહેવાય નહિ.

જૂપતિ—ના, એવું કંઈ હોય તો ખમર મળે જ; અને વિલા-
યત તાર કરવો એટલે ખર્ચ પશુ કંઈ એણું ન આવે.

ચાર—ઓહો ! મને તો હતું કે બહુ બહુ તો એક કે બે રૂપીઆ
જ આવતું હશે.

જૂપતિ—શું કહે છે ? અરે, લમભમ સો રૂપીઆ ચાય !

ચારુ—તો તો સવાલ જ નથી.

બેએક દિવસ બાદ ચારુએ જૂપતિને કહ્યું. “મારી બહેન ચુંચ-
ડોમાં છે. આજે એની ખમર કાઢી ચકશે!”

જૂપતિ—કેમ ? એને ઠીક નથી કે શું ?

ચારુ—ના, એવું તો કંઈ નથી. તમે જાણો જ છો કે તમારા
મયાથી એ લોકોને કેટલો બધો આનંદ ચાય છે.

જૂપતિ ચારુના આગ્રહથી હાવડા રેલ્વન બધી માડીમાં રવાના
થયો. રસ્તામાં એક બળદમાડી આવતાં તેની માડી અટકી અને એક
પરચિત તારવાળાએ તેના હાથમાં તાર ધર્યો. વિલાયતથી તાર
આવેલો જોઈ જૂપતિને અતિશય દ્રારકો પડ્યો. એને થયું, નક્કી
અમલને કંઈક થયું હશે. ખીતા ખીતા તાર હિઠાડી જોયું તો તારમાં
માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે, “હું સારો છું.”

આને શો અર્થ ? તપાસ કરતાં જણાયું કે આ તો ‘ગ્રો-પેઈડ’
તારનો જવાબ હતો !

હાવડા જવાનું બંધ રહ્યું. માડી પાછી વાળી જૂપતિએ ઘેર
આવી પત્નીના હાથમાં તાર ધર્યો. જૂપતિના હાથમાં તાર જોઈ
ચારુનું મોં ફિક્કું પડી ગયું.

જૂપતિ બોલ્યો, “મારાથી કંઈ સમજાયું નહિ.” તપાસ કરતાં
ખમર પડી કે ચારુએ પોતાના ઘરેણાં ગીરવે મૂકી પૈસા હિઠાર લઈ
તાર કપો હતો.

જૂપતિએ વિચાર્યું, ‘આવું કરવાની તો જરૂર ન હતી. મને

કહ્યું હોય તો ય હું તાર કરી દઈ શકત. નોકર મારફતે ધરણી ગીરવે મૂકાવવા.....એ તો જરાય સારું ન થયું !'

રહી-રહીને ભૂપતિના મનમાં માત્ર આ જ પ્રશ્ન ઊઠવા લાગ્યો, 'ચારુએ શું કામ આવી ધમાલ કરી?' એક અરપણ સંશય અલક્ષ રીતે તેને વીધી રહ્યો. એ સંશય ભૂપતિએ પ્રત્યક્ષ રૂપે જોવા ઇચ્છા ન કરી. ભૂલી જવા મથ્યો—પરંતુ વેદના કેમે કરી ધરી નહિ.

(૧૯)

અમલતું શરીર સરું છે. તો પણ તે પત્ર લખતો નથી ! એકાએક આ બયંકર અથડામણ થઈ શી રીતે ? ઠાક—વાર તો મોઢામોઢ આનો જવાબ લખ આવવાની ઇચ્છા થતી, પરંતુ વચમાં સમુદ્ર પડ્યો હતો—પેલે પાર જવાબ એવું ન હતું ! નિબુંદર વિચ્છેદ ! નિરૂપાય વિચ્છેદ ! તમામ પ્રશ્નો અને તમામ પ્રતિકારથી પર એવો આ વિચ્છેદ !

ચારૂ હવે પોતાને સ્વસ્થ રાખી શકી નહિ. કામકાજ પડ્યું રહેતું, બધી વાતમાં કંઈ ને કંઈ ભૂલ થતી. નોકર ચાકર ચોરી કરવા લાગ્યા હતા. લોકો એની દીનતા જોઈ કંઈ કંઈ ગુસપુસ કરતા. પરંતુ ચારૂને તો કશાનું બાન જ ન હતું !

એટલે સુધી સ્થિતિ થઈ કે ચારુ ધણી વાર ચોડી ઊઠતી, વાત કરતાં કરતાં રડવું આવતું ને તેને ઊડી જવું પડતું. અમલતું નામ સંબળતાં વેંત તેનું મોં ફિક્કું પડી જતું.

આખરે ભૂપતિને ય અધુ સમગ્રયું અને જીવનમાં જેનો કદી વિચાર નહોતો આવ્યો, એવો વિચાર આવ્યો—આખી દુનિયા એકા-એક તેને જીજ્ઞાસુ, વૃદ્ધ, શુષ્ક લાગવા માંડી.

વચક્ષા થોડા દિવસો દરમિયાન ભૂપતિ આનંદના ઊભરામાં આંધળો બન્યો હતો. એ થોડા દિવસની યાદ સુદ્ધાથી આજે તેને

શરમ આવવા લાગી. મૂઠ વાંદરો ઝવેરાત શું તે સમજતો નથી, એને આમ ખોટો પથરો આપીને છેતરી શકાતો હશે શું?

ચાંદની જે બધી વાતો ભૂપતિ પ્રેમને કારણે બૂલી ગયો હતો તે બધી મનમાં દોડી આવી તેને ‘મૂઠ, મૂઠ,’ કહી નેતરે નેતરે ફટકારી રહી હતી.

આખરે બ્યારે તેને મહામહેનતે, બારે મુશ્કેલીએ શરૂ કરેલા પોતાના લખાણની વાત યાદ આવી ત્યારે ભૂપતિને ધરતીમાં સમાઈ જવા જેવું લાગ્યું. અંકુશનો ધ્રા પડ્યો હોય તેમ તે દોડતો ચાંદ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “મારું પેલું લખેલું ક્યાં છે?”

ચારુ બોલી, “મારી પાસે જ છે.”

ભૂપતિએ કહ્યું. “લાવ તો.”

ચારુ એ વખતે ભૂપતિને માટે કચોરી તળતી હતી. તે બોલી, “હમણાં જ જોઈએ છે શું?”

ભૂપતિએ કહ્યું, “હા.”

ચારુએ કડાઈ નીચે ઉતારી આલમારી ઉપરથી નોટ અને કામળોની થોકડી ઉતારી.

ભૂપતિએ અધીરાપૂર્વક તેના હાથમાંથી ખૂંચવી લેતો હોય તેમ લઈ બહુ દેવતામાં પધરાવી દીધું.

ચારુએ બચ્ચ બની દેવતામાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું, “આ શું કર્યું?”

ભૂપતિ તેનો હાથ પકડી રાડ પાડી બોલ્યો. “રહેવા દે.”

ચારુ આશ્ચર્ય પામી જોઈ જ રહી. બહુ બળીને ભરમ થઈ ગઈ.

ચારુ સમજી. તેણે દીધું નિશ્વાસ નાખ્યો. કચોરી તળવાનું અધુરું મૂકી ધીમે ધીમે બહાર ચાલી ગઈ.

ચાંદના જ મોં સામે નોટ બાળી નાખવાનો સંકલ્પ કંઈ

જૂપતિએ નહોતો કયો, પણ સામેજ દેવતા બળતો જોઈ, કેમ જાણે એકાએક લોહી જિછળી આવ્યું! આત્મસંવરણ ન કરી શકવાને કારણે છેતરપિંડીના ભોમ બનેલા મુઠતું તમામ લખ્યુંકર્યું તેણે છેતરનારીના જ મોં સામે અગ્નિમાં પધરાવી દીધું!

બળીને બધું ખાખ થતું અને જૂપતિનો ય આવેશ બ્યારે શાંત પડ્યો ત્યારે ચાર પોતાના અપરાધનો બોળે વહન કરીને જે પ્રકારે અંબીર વિષદર્માં મૂગી મૂગી નીચે મોંએ ચાલી મઠ તેણે જૂપતિના મનને એકાએક ધક્કો માર્યો. તેણે સામે નજર કરી. જૂપતિને ખાસ મમતું હતું તેથી જ તે તે વિશેષ મમતાપૂર્વક આજે રાંધી રહી હતી!

જૂપતિ વરંડાના સળિયા ઉપર ટેકાઈને જોતો. મનમાં મનમાં વિચારવા લાગ્યો, “ પોતાને માટે ચારને આટલી બધી મહેનત ઉઠાવવી પડે, આવી બધી ત્રાણપણે છેતરપડી ચલાવવી પડે—આના કરતાં વધુ કશું દુનિયામાં બીજું શું હોઈ શકે? અને આ છેતરપિંડી —આ જ કંઈ એની સૌથી મોટી હલના નથી—આ હલનાને કારણે તે ક્ષતહૃદયની વેદના ચાર અણી વધારીને અભાગિણીએ આટલા દિવસ પ્રતિક્ષણે હૃદય ચીરીને લોહીની ધારા વહાવ્યે રાખી છે! જૂપતિ મનમાં બોલ્યો, “ હાય અમલા! હાય દુઃખિની! આવી કશી જરૂર ન હતી, મારે આવી કશી જરૂર ન હતી. આટલા સમય તે મેં કદી પ્રેમ માગ્યો ન હતો અને એમ છતાં ‘પ્રેમ નથી પામ્યો’ એવું હું જાણી ચ શક્યો ન હતો!—મારું તો આજ લગી માત્ર મૂંઝ જોઈ જોઈને જ, છાપામાં લખી લખીને જ ચાલ્યું હતું —મારે માટે આવું બધું કરવાની જરૂર ન હતી. ’

અને પોતાના જીવનને ચારના જીવનથી દૂર ખસેડી લઈ, ડૉક્ટર જેમ પક્ષાઘાત થયેલા રોગીને જીવે તેમ, જૂપતિ તટસ્થ આદમીની જેમ ચારને દૂર જોઈ રહ્યો. આ એક દુર્બલ નારીનક હૃદય ઉપર કેવા પ્રશ્ન સંસારે ચારે બાજુએથી હલ્લો કયો હતો!

એવું કોઈ માણસ નથી જેની આમળ તે બધી વાત વ્યક્ત કરી શકે, એવી વાત પણ નથી કે જ્યાં ત્યાં થઈ શકે, એવું રચના પણ નથી કે જ્યાં સમસ્ત હૃદય ખોલી દેખને તે હાહાકાર કરી રહી છૂટે !—અને એમ છતાં આ ગુપ્ત, અદ્ય, અદ્ય યુગ્મજૂત થતા કુખમારને વહીને ગિલકલ સામાન્ય માનવીની જેમ, તેની બડ પડોશીઓની જેમ તેણે ય ધરકામમાં જ દિવસો માળવા પડતા હતા !

ભૂપતિએ તેના શયનગૃહમાં જઈ જોયું—આરીનો કઠેરા પકડી અશ્રુહીન ઋનિમિષ નયને ચાર બહાર ટચી રહી છે. ભૂપતિ આસ્તે આસ્તે તેની પાસે આવી ઊભો. કંઈ બોલ્યો નહિ—ચાહના માથા ઉપર હાથ મૂકી ઊભો જ રહ્યો.

(૨૦)

મિત્રા ભૂપતિને પૂછવા લાગ્યા, “છે શું ? આટલો વ્યથ શાથી ?”

ભૂપતિ બોલ્યો, “છાપું...”

મિત્ર—વળી પાછો છાપું કાઢે છે ? ધરચાર બધું છાપામાં વીંટીને મંચાના પાણીમાં કુપાડવું છે કે શું ?

ભૂપતિ—ના, હું છાપું નથી કાઢતો.

મિત્ર—તો ?

ભૂપતિ—મૈસૂરમાં એક છાપું નીકળે છે. અને તેના તંત્રી તરીકે બોલાવ્યો છે.

મિત્ર—ધરચાર છોડી છેક મૈસૂર જશે ? ચારને સાથે લઈ જાય છે ?

ભૂપતિ—ના, મામાને ત્યાંના અહીં આવીને રહેશે.

મિત્ર—તારો તંત્રીપણનો નશો કેમે કરી મથો નહિ ?

ભૂપતિ—માણસને કંઈ ને કંઈ નશો તો જોઈએ.

*

વિદાય સમયે ચારએ પૂછ્યું, “ક્યારે આવશો ?”

ભૂપતિએ કહ્યું, “ તને જે એકલું લાગે તો મને લખજે, હું તરત પાછો આવીશ ” એમ બોલી વિદાય લઈ ભૂપતિ બારણા મુખી પહોંચ્યો હતો ત્યાં તો ચારએ દોડીને એનો હાથ પકડી કહ્યું, “ મને સાથે લઈ જાઓ. મને અહીં નાખીને જાઓ નહિ. ”

ભૂપતિ ચમકીને ઊભો રહી જઈ ચારુના મોં સામું જોઈ રહ્યો. મૂડી ઢીલી પડી. ભૂપતિના હાથમાંથી ચારુનો હાથ છૂટો થયો. ભૂપતિ ચારુની પાસેથી ખસી વરંડામાં આવી ઊભો.

ભૂપતિને લાગ્યું કે અમલના ત્રિયોગની સ્મૃતિ જે ધરને ઘેરી વળા તેને સળગાવી રહી છે, ચારુ દાવાનળગ્રસ્ત હરિણીની જેમ તે ધરનો ત્યાગ કરીને ભાગવા ઈચ્છે છે. પણ મારી વાત તો તેણે વિચારી નહિ. હું ક્યાં બાગી છૂટીશ ? જે સ્ત્રી હૃદયમાં સદા બીજનું જ ધ્યાન ધરે છે,—તે સાથે હશે તો—પરગામ બાગી જઈને ય તેને બૂલી જવાનો સમય નહિ પામી શકું ? નિર્જન મિત્ર વિનાના પ્રવાસમાં તેણે આ સ્ત્રીને સદા સાથે આપવો પડશે ! આખો દિવસ થાકી પાકી સાંજે જ્યારે ઘેર પાછો ફરીશ ત્યારે જડસડ શોક—પરાયણ નારીને કારણે એ સંધ્યા કેવી બયાનક મની ઊઠશે ! જેના હૃદયમાં આવેા ભાર પડેલો છે તેને છાતીસરસી દબાવી રાખવાનું મારાથી કેટલા દિવસ થશે ? અને કેટલાં વરસ લગી આમ ને આમ જીવવું પડશે ? જે આશ્રય બાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયો છે તેની ઇટેા અને લાકડાં ફેંકી ય નહિ શકું ?—ખભે કિપાડી સદાગળ ફરવું પડશે ?

ભૂપતિએ આવીને ચારુને કહ્યું, “ ના, મારાથી એ નહિ બને. ”

ક્ષણ વારમાં જ ચારુના મોં ઉપરથી બધું ભોલી અદૃશ્ય થઈ ગયું અને કામળના જેવું શુષ્ક સફેદ બની ગયું. ચારુએ મૂડીઓ વડે ખાટલો પકડી રાખ્યો.

તે જ ક્ષણે ભૂપતિએ કહ્યું, “ ચાલ, ચારુ, મારી સાથે જ ચાલ. ”

ચારુ બોલી, “ ના, રહેવા દો. ”

[૨]

કલ્યાણી

આજ મને માત્ર સત્તાવીશ વર્ષ થયાં છે. આ જીવન લાંબા-
ઈને હિસાબે મોટું નથી; તેમ ગુણને હિસાબે પણ મોટું નથી. પરંતુ
તેનું એક વિશેષ મૂલ્ય છે. તે ફૂલના જેવું છે, કે જે ફૂલના હૃદયમાં
ભ્રમર બેડો હોય, અને તેના પદ્મોપનો ઇતિહાસ તેના જીવનમાં ફળની
પેઠે આકૃતિ ધારણ કરી રહ્યો હોય.

એ ઇતિહાસ નાનો છે—તેને નાના રૂપે જ લખીશ. નાનાને
જેઓ સામાન્ય અણીને બૂલ કરતા નથી, તે એનો રસ સમજશે.

કાદેજમાં જેટલી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાની હતી તેટલી બધી
મેં પસાર કરી છે. નાનપણમાં મારા સુંદર વદનની પાંડિત મહાશયે
શીમળ ફૂલ અને મેગકાલ ફળની સાથે તુલના કરીને મને વિદ્રુપ
મણવાનો સૂચાત્ર મેળવ્યો હતો; આથી તે વખતે હું ધણે સરમાતો
—પરંતુ મોટો થયા પછી એ વાતનો વિચાર કરું છું કે, જે બીજો
જન્મ હોઈ શકે તો માઈ સુરપ મુખ અને પાંડિત મહાશયનું વિદ્રુપ
મુખ જેવું ને તેવું પ્રકાશી જીડે.

મારા પિતા એક વખતે રંક હતા, વકીલાતના ધંધામાં તેમણે
પુષ્કળ પૈસા મેળવ્યા હતા, પરંતુ તે ભોગવવાનો એક ક્ષણ પણ
તેમને અવકાશ મળ્યો નહોતો. અત્યુ સમયે તેમણે જે અંતિમ શ્વાસ
મૂક્યો તે જ તેમનો પ્રથમ અવકાશ!

એ સમયે હું નાનો હતો. મારી માએ જ ઉછેરીને મને મોટો
કર્યો હતો. મારી મા ખરીબ ધરની હતી એટલે અમે પૈસાવાળા
છીએ એ વાત તે બૂઝતી નહીં, અને મને પણ બલવા દેતી નહીં.

નાનપણમાં હું ઘણા લાડથી ઉછર્યો હતો, અને મને લાગે છે કે તેને લીધે જ હું કાચી સમજનો રહ્યો હતો. આજ પણ મને જોતાં જ કો કહેતા કે “અન્નપૂર્ણાના ખોળામાં હું ગળનનનો જાણે નાનો બાઈજ છું.”

મારા મૂળ વાલી મારા મામા, મારા કરતાં બહુ તો હાલેક વર્ષે મોટા હશે. પરંતુ ફ્લગ્યુની રેતી પેટે તેમણે મારા બધા ગૃહ-બ્યવહારને પોતાના અંતરની અંદર શોષી લીધો હતો. તેમને પૂછ્યા વિના મારામાં પાણી પણ પીવાની હિમત નહોતી; આ કારણે કાઈ દિવસ કશી વાતની સહેજ પણ ચિંતા રહેતી નહોતી.

કન્યાનાં માતૃપિતા પણ સ્ત્રીધાર કરી શકે કે હું જાતપાત્ર છું, બીડી સુધા હું પીતો નહોં. સારા માણસ થવું એમાં કાઈ તરફી પડતી નથી. એટલે હું તદ્દન સારો માણસ હતો. માતાની આગા પ્રમાણે ચાલવાની મારામાં શક્તિ છે—વસ્તુતઃ તે ન માનવાની શક્તિ મારામાં નથી. અંતઃપુરના શાસન પ્રમાણે ચાલવાને હું તૈયાર રહું છું—જો કદી કાઈપણ કન્યા સ્વયંવરથી વરવાની હોય તો તેણે મારું આ સુલક્ષણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ.

ઘણાં મોટાં કુટુંબોમાંથી મારે મારે મામા આવ્યાં. પરંતુ મારા મામા કે જે પૃથ્વીમાં, મહારા બાગ્યદેવતાના મુખ્ય ‘એલન્ટ’ હતા, તેમને મારા લક્ષણ-અંધમાં કાઈક વિશેષ અભિપ્રાય હતો. તવંચરની કન્યા તેમને પસંદ નહોતી. અમારે ઘેર જે કન્યા આવે તે નમ્યું આપતી આવે, એવી તેમની ઈચ્છા હતી. ઉપરાંત પૈસા તરફની તેમની આસક્તિ ‘અસ્થિ મળ્ગ’થી જડેલી હતી. તેમને એવો વહેવાઈ જોઈતો હતો, કે જેની પાસે પૈસા ન હોય તો પણ પૈસા આપવામાં કસ્ટર કરે નહીં; જેને ચૂસી ચકાય અને વળી અમારે ઘેર આવતાં મોટા હુક્કાને બદલે ગુડગુડી આપીએ તો પણ મારું લગાડે નહીં.

મારો મિત્ર હરીશ કાનપુરમાં ધંધો કરતો હતો, તે રજામાં કલકત્તે આવે. તેણે કહ્યું. “તારે જો કન્યા જોઈતી હોય તો એક સુંદર કન્યા તૈયાર છે.”

હું હમણાં જ એમ. એ. માં પાસ થયો છું. જેટલે દૂર દષ્ટિ જાતીએ તેટલે દૂર રળનો સમુદ્ર પડ્યો હતો. પરીક્ષા નહીં, ઉમેદવારી નહીં. ચાકરી નહીં, મિલકતની દેખરેખ રાખવાની ફિકર નહીં—ઈન્છા પણ નહીં—એ રાખવા માટે અંદર છે મા અને બહાર છે મામા—આવી મારી સ્થિતિ હતી.

આ અવકાશની મરૂમિમાં મારું હૃદય તે વખતે વિશ્વવ્યાપી નારી રૂપનું મૃતબળ દેખાતું હતું—આકાશમાં તેની દષ્ટિ, પવનમાં તેનો નિઃશ્વાસ અને તરંગમાં તેની ગુપ્ત વાત! એવે વખતે હરીશે અને કહ્યું: “જો તું કન્યાની વાત કરતો હોય તો”—આ સાંભળી મારું શરીર—મન વસન્તની લહરીમાં બકુલવનની નવપક્ષવરાશિની પેઠે કંપતું કંપતું તડકો છાંયડો ધુણાવવા લાગ્યું. હરીશ રસિક હતો. રસ મેળવીને વણન કરવાની શક્તિ તેનામાં હતી અને તેમાં વળી મારું મન તૃપાત હતું. મેં હરીશને કહ્યું, “એક વાર મામાનો પાસે તો જોની વાત કાઢી જો!”

હરીશ અસર જમાવવામાં અદ્વિતીય છે. એથી સર્વત્ર તેની ખાતર બરદાશ થતી. મામા પણ તેને મળે ત્યારે છોડતા નહીં. આ વાત દીવાનખાનામાં નીકળી. કન્યા કરતાં કન્યાના આપની વાત જ તેની પાસે વધારે વજનદાર ગણાઈ. આપની અવરજા તેને જેવી જોઈએ તેવી જ જણાઈ. અમાલિ આ કન્યાના આપના વંશમાં લક્ષ્મીનો મંત્રજાપડો બરેલો હતો. હાલમાં લગભગ ખાલી હતો, તો પણ તળિયામાં કંઈક અવશિષ્ટ હતું. દેશમાં કુલમર્ચાદા રાખીને રહેવું સહેલું નહીં એટલે તેણે પશ્ચિમમાં બંધને વાસ કર્યો હતો. ત્યાં એ મરીબ ગૃહસ્થની પેઠે જ રહેતા. એક દીકરી સિવાય તેને બીજું સંતાન નહોતું એટલે તેની પાછળ લક્ષ્મીનો થોડો સામરો ખાલી કરી દેવામાં તે આનાકાની કરશે નહીં, એમ જણાવવામાં આવ્યું. એ બધા વાત તો ઠીક. પરંતુ કન્યાની હિંમત પંદર વર્ષની છે, એ સાંભળી મામાનું મન જરા બગ્ગ થયું. કુળમાં તે કાંઈ દોષ નથી

ને? ના. આપને કાંઈ ચોગ્ય વર શોધવા જતાં ચે મળ્યો નથી. એક તો વરનું બજાર તેજ અને વળી તેના ઉપર ધનુષ્ય ભાગવાની પ્રતિજ્ઞા નથી. આપ ધીરજ રાખી રહ્યો હોતો. પણ કાંઈક ન્યાની વય ધીરજરાખે ?

મમે તે હો—હરીશનો સરસ રસનામાં ગુણ છે, એ નક્કી. મામાનું મન પીમળ્યું, લગ્નનો ભૂમિકા અંશ નિર્વિધને સમાપ્ત થયો. કલકત્તાની બહાર જે પૃથ્વી છે તે બધી મામાને મન આન્ડામાન દ્વીપની અંદર રહેલી હતી. જીવનના કોઈ ખાસ પ્રસંગે તેઓ કોન્ન-જર સુધી ગયેલા. મામા જે મનુ હોત તો તેમણે હાથિગનો પુલ ઓળંગવાનો નિષેધ જરૂર કર્યો હોત. મારા મનમાં એમ હતું કે કન્યાને હું જાતે જોઈ આવું તો ઠીક. પરંતુ આ સૂચના પ્રકટ કરવાની મારામાં હિંમત ન હતી. કન્યાને આશીર્વાદ આપવા માટે જેને મોકલવામાં આવ્યો તે વિનુભાઈ—મારી ફોઈનો દીકરો થતો હતો. તેના અભિપ્રાય, રૂચિ, અને દક્ષતા ઉપર હું સોળસોળ આના આધાર રાખતો. વિનુભાઈએ પાછા આવીને કહ્યું: “કાંઈ ખોટું નથી! શુદ્ધ સોનું છે.” વિનુભાઈની બાપા બહુ સાદી હતી. આપણે જેને ચમત્કાર કહીએ તેને એ કામચલાઉ કહેતા; એટલે હું સમજ્યો કે મારા બાગ્યમાં પ્રગ્લપિત ને સાથે પંચશરનો કાંઈ વિરોધ નથી.

અત્રે એ કહેવાની જરૂર નથી કે લગ્ન માટે કન્યાપક્ષવાળાને જ કલકત્તે આવવું પડ્યું, કન્યાના પિતા શંશુનાથ, બાપુ હરીશના પર કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખતા, તેનું પ્રમાણ એ કે લગ્ન પહેલાં માત્ર ત્રણ દિવસ અગાઉ જ તે મને જોવા આવ્યા અને આશીર્વાદ આપી ગયા. તેમની ઉંમર આળસર્યા ઓછી કે વધારે હશે. મામાના વાળ ઘેળા થયા ન હતા પણ દાઢીમૂઠના વાળ તેવા થરા માંડ્યા હતા. ચહેરો સુંદર ખરો—બીડમાં બધાની નજર પહેલાં તેમના પર પડે એવો! મને જોઈને તેઓ ખુશી થયા હશે. જો કે તે જાણવું બહુ સુરક્ષિત હતું; કારણ કે તે થોડામોલા હતા. જે એક બે વાગ્યો તેઓ બોલતા તે પણ જાણે માંડમાંડ બોલતા હોય એમ લાગતું.

મામાની જીભ ખૂબ ચાલી રહી હતી—ધનમાં, માનમાં, અને જાણે
 કહેરમાં કાષ્ટથી ઉતરતા નહોતા અને એ જ વાત ઘુદી ઘુદી રીતે
 તેઓ વધુ વતા. શંભુનાથ બાણુએ એ વાતમાં બહુ ધ્યાન આપ્યું
 નહીં. કેંક બહાને હું કે હાં સુદાં સંભળાયાં નહીં. હું ત્યાં હોત તો
 થાકી જાત, પરંતુ મામાને ચકાવવા મુશ્કેલ. તેમણે શંભુનાથ બાણુની
 ચૂપકાદી જોઈને કહ્યું “એ છેક જ નિર્જીવ લાગે છે, એનામાં જરાકે
 તેજ નથી.” વહેવાઈ સંપ્રદાયમાં ગ્રીષ્મ અને તે હોય, પરંતુ તેજ
 હોય તો દોષ મધુાય એટલે મામા મનમાં તો ખુશી થયા અને
 શંભુનાથ બાણુ બ્યારે જવા ઇચ્છ્યા ત્યારે મામાએ ટૂંકામાં જ વિદાય-
 ગીરી આપી. માડી સુધી વળાવવા પણ ન ગયા, પહેરામણી જાગત-
 મા અને પક્ષ વચ્ચે ચોક્કસ મસજત કરી લેવાઈ. મામા પોતાને
 અત્યંત ચતુર માનીને ગર્વ કરતા. બોલવાચાલવામાં ક્યાંય ખંજાતા
 નહીં. રોકડા રૂપિયાની રકમ તો નક્કી પરંતુ ધરણ્યાં ક્યા દરના
 અને કેટલા તોલાનાં એ પણ નક્કી થઈ ગયું હતું. હું પોતે એ
 એકે વાત જાણુતો નહોતો કે લેવાદેવાનું શું નક્કી થયું છે? માત્ર
 એટલું જાણુતો હતો કે આ રચૂલ અંશ પણ વિવાહનો એક મુખ્ય
 અંશ છે, અને એ અંશનો ભાર જેના ઉપર છે તે એક પાર્શ્વ પણ
 મૂકી દે તેવા નથી. વરતુતઃ બધા જ પાકકા આસામી તરીકે જ
 મારા મામા બધા બપવહારના ગર્વનો મુખ્ય સામગ્રી હતા. બ્યા
 બ્યા મારે સંમંથ છે ત્યાં ત્યાં જુદીની લડાઈમાં તેઓ જીતવાના
 જ એ એક નિશ્ચિત વાત હતી.

મારે શરીરે પીઠી ચોળવાથી કાંઈ અજબ રંગ પ્રકાશી નીકળ્યો.
 જાનૈયા એટલા બધા કે તેમની મથુતરી કરવી હોય તો એક ક્ષરકુન
 રાખવો પડે. તેમની સરભરા કરતાં કન્યાપક્ષને હેરાન થવું પડશે, એ
 વાતનો વિચાર કરીને મારા માતા તથા મામા ખૂબ હસ્યા; બેંડ,
 સરજાઈ વગેરે ઉચ્ચ અવાજનાં વાળિત્ર એક સાથે મેળવી મોટા
 ભેરવી નાદ કરો સંગીત સરસ્વતીનું પદ્મવન દલિતવિદલિત કરી, હું

લક્ષ્મ-મંડપમાં પહોંચી ગયો. વીંટીઓથી, હારથી, જરઝવેરાતથી, મારું શરીર જાણે ધરણીની દુકાનનું લીલામ થવા જતું હોય તેવું લાગતું હતું. મામા લક્ષ્મ-મંડપ જોઈ ખુશી થયા નહીં, એક તો ત્યાં જનૈયા માટે જગ્યાનો સંક્રાંત્ય અને તેમાં વળી બધી તૈયારી મધ્યમસરની હતી. ઉપરાંત શંભુનાથ બાબુનો વ્યવહાર છેક જ ઠંડો તેમનો વિનય ‘સતત’ નહોતો. મોઢે તો બોલવું જ નહિ. કમરે ખેસ બાંધેલો, ખળું ખોખરું, માથે ટાલ પડેલી, રંગે ખૂબ સ્થામ અને અત્યંત સ્થૂલ શરીરવાળો. તેમના એક વફીલ મિત્રે, હાથ જોડી, માથું દલાવી, નમ્રતાથી રિમત કરી અને મદમદ કંઠે કાન્સટી પાટીનાં કરતાળ વમાડવાની જો શરૂઆત કરી ન હોત, અને જાનના દરેક બચ્ચુને વારંવાર જુદી જુદી રીતે રીઝવી દીધા ન હોત તો પહેલેથી જ બધું અસ્તવ્યવસ્ત થઈ જત. માયરામાં ખેસવાની થોડીક ક્ષણ અમઊ મારા મામા, શંભુનાથ બાબુને બાબુના ઝોરડામાં લઈ ગયા. ત્યાં થી વાત થઈ તે હું જાણતો નથી. પરંતુ થોડી વાર પછી શંભુનાથ બાબુએ આવીને મને કહ્યું: “બાબુજી. જરા આ બાબુ આવો તો ?” હું તેમની સાથે ગયો.

આમત નીચે મુજબ હતી:—બધાને કદાચ નહીં હોય, પરંતુ કોઈ કોઈ માણસને જીવનમાં એકાદ લક્ષ હોય છે. મામાને એમ છે કે, ધરણીમાં દુર્ગો કરશે-લક્ષ્મકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી એનો ઉપાય કાંઈ રહેશે નહીં, માડીબાકું, બેટસોમાદ, મહેમાનોની વિદાયખીરી વગેરે સંબંધમાં જે ખેંચતાણુનો પરિચય થયો છે, તે ઉપરથી મામાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આપવા લેવાની બાબતમાં આ માણસની કેવળ બહારની વાત ઉપર ભરેસો રાખીને ચલાશે નહીં, એટલા માટે પોતાના સોનીને પણ તેઓ સાથે લઈ આવ્યા હતા. મેં બાબુના ધરમાં જઈને જોયું તો મામા એક બાંકડે બેઠો છે અને સોની, તેના કાંટા કસોટી વગેરે સાથે નાના બાંક પર બેઠો છે. શંભુનાથ બાબુએ મને કહ્યું કે: “તમારા મામા કહે છે કે લક્ષ્મની શરૂઆત થાય તે

પહેલાં તેમને કન્યાનાં બધાં ધરેણીની કસોટી કરાવવી છે. તમારૂં એ બાબતમાં શું કહેવું છે?"

હું મસ્તક નમાવીને ચૂપચાપ બિભો રહ્યો.

મામાએ કહ્યું "એ વળી શું કહેશે? હું જેમ કહીશ તેમ જ થશે."

શંભુનાથ બાબુએ મારા તરફ ફરીને કહ્યું: "શું આ ઠીક લાય છે? શું એઓ જે કહેશે તે જ થશે? એ બાબતમાં તમારે કાંઈ જ કહેવાનું નથી?"

મેં સહેજ માથું હલાવીને કહ્યું કે:—" એ બધી બાબતમાં મારે બિલકુલ અધિકાર નથી. "

"ઠીક ત્યારે બેસો. કન્યાના શરીર પરથી બધાં ધરેણી લઇ આવું છું." એમ કહીને તેઓ બિઠ્યા.

મામાએ કહ્યું: "અનુપમ ! અહીં તું શું કરીશ? મંડપમાં બેઠને બેસ તો. "

શંભુનાથબાબુ બોલ્યા: "ના, મંડપમાં નહીં; અહીં જ બેસવું પડશે."

થોડી વાર પછી તેઓ એક કપડામાં બધેલાં ધરેણી લઇ આવ્યા, અને બાંકડા પર મૂક્યાં. બધાં ધરેણી તેની દાદીના વખતનાં ને હાલની ફેશનના બારોક નકશીનાં ન હતાં. જેમ મોટાં તેમ વજનદાર હતાં.

સોનીએ ધરેણી હાથમાં લઇને કહ્યું: "આમાં તે વળ્લ જેવું શું? આમાં ભેગ નથી—આવું સોનું આજના વખતમાં વપરાતું નથી."

એમ કહીને એક ધરેણીને તેણે ભાર દબને વાંકું વાળીને કહ્યું કે: "આ જેવું ચોખ્ખું સોનું છે!"

મામાએ તે જ વખતે પોતાની નોટશુકમાં ધરેણીની ટીપ બિતારો લીધી. વળી હમણાં જે ધરેણી બતાવ્યાં તે પાછળથી ઓછાં થઈ ગય એ બધે, અણતરી કરીને જેવું તો બહુમુકું કે જેટલાં ધરેણી

આપવાની વાત હતી. તેનાં કરતાં આ ધરેણી દરમાં અને વળનમાં ધણી જ વધારે હતી.

ધરેણીમાં એક એરીંગની જોડી હતી. શંભુનાથે એ સોનીના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: “આ જરા તપાસી જુઓ તો ?”

સોનીએ કહ્યું: “આ તો વિલાયતી માલ છે, એમાં સોનું જુજ છે.”

શંભુનાથએ એરીંગની જોડી મામાના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: “આ આપ જ રાખો.”

મામાએ તે હાથમાં લઈને જોયું કે એ જ એરીંગની જોડી કન્યાને આશીર્વાદ આપતી વખતે તેમણે આપી હતી.

મામાનું મોં રક્તવર્ણુ બની ગયું. આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પોતાને છેતરશે પરંતુ પોતે છેતરાવાના જ નથી, એ આનંદકર વિચારથી વ્યથિત થયા; અને તેના ઉપર પણ વળી શિરપાવ મળ્યો. મોં અત્યંત ઠાવકું રાખીને તેમણે કહ્યું: “અનુપમ ! જા, તું મંડપમાં બઈને બેસ તો.”

શંભુનાથ બાથુએ કહ્યું: “ના, હવે મંડપમાં જવાશે નહીં. ચાલો પહેલાં તમને જમાડું.”

મામાએ કહ્યું: “એ વળી શી વાત ? લમ—”

શંભુનાથ: “એની ફિકર ન કરો—હમણાં બેસો.”

શંભુનાથ તદ્દન સાદા માણસ જેવો જણાતો. પરંતુ તેના અંતરમાં જાણે ધણું જોર છે એમ જણાયું. મામાને બેસી રહેવું પડ્યું. જાનૈયાનું જમણુ ચઈ ગયું. રસોઈ સાદી હતી, પરંતુ સ્વાદિષ્ટ હતી, અને બધી રંતે બધી યોજના સુધટિત હતી, એટલે બધાંને સંતોષ થયો.

બધાનું જમણુ સમાપ્ત થતાં શંભુનાથનાથુએ મને જમવાનું કહ્યું. મામાએ કહ્યું: “એ વળી શું બોલ્યા ? લમ સમાપ્ત થયાં પહેલાં વરથી જમાય શી રીતે ?”

શંભુઆણુએ આ બામતમાં મામાના કોઠપિણુ મતપ્રકાશની સંપૂર્ણ દરકાર રાખ્યા વગર મારા તરફ ફરીને કહ્યું: “તમે શું કહો છો? જમવા બેસી જવામાં કંઈ દોષ છે?”

મૂર્તિમતી આગા સ્વરૂપે મામા હાજર હતા. તેમની વિરૂદ્ધ ચાલવું એ મારે માટે અસંભવિત હતું. હું જમવા બેસી શક્યો નહોં.

પછી શંભુનાથઆણુએ મામાને કહ્યું: “આપને ઘણી તસ્દી આપી છે. અમે કંઈ પૈસારાળા નથી. આપને ચોગ્ય સરમરા મારાથી ખતી નથી. માફ કરશો. રાત ઘણી ગર્મ છે એટલે આપને વધારે કષ્ટ આપવા માંખતો નથી. હવે ત્યારે—”

મામાએ કહ્યું: “મંડપમાં ચાલો, અમે તો તૈયાર છીએ.”

શંભુનાથે કહ્યું: “ત્યારે આપની ઝાડી મંખાવી આપું?”

મામાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું: “શું કંઈ મશ્કરી તો કરતા નથી?”

શંભુનાથ: “મશ્કરી તો આપે જ કરેલી છે. મશ્કરીના સંબંધને સ્થાયી કરવાની મારો ઇચ્છા નથી.”

મામા ખન્ને આંખો મોટીમોટી કરી મૂર્ખા થઈ ગયા.

શંભુનાથે કહ્યું: “મારી કન્યાનાં ઘરેણું હું ચોરી લઈશ એવો સંશય જેમને આવે તેમને ઘેર મારે કન્યા આપવી નથી.”

મારે કાંધેએ બોલવાનું છે, એવી તેને જરૂર લાગી નહોં. કારણ કે તેને પ્રમાણ મળ્યું હતું કે હું કંઈ ગણતરીમાં નથી.

તે પછી શું થયું તે જણાવવાની મારી મરજી નથી. મંડપનો શણગાર, દીવાખતો વગેરેને બાગી, તોડી, બધી બોળે છિન્નભિન્ન કરી જનને સમૂહ દક્ષ-પણની મરજી સારો બહાર નીકળી પડ્યો.

પાછાં ફરતાં બેંડ, હરણાઈ, નોખત વગેરે કશું વાગ્યું નહોં અને આકાશી હવાઈએ તારાની પાછળ કયાં મહાનિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું તેનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહોં.

ધરના બધાં તો ગુરસાથી લાલચોળ થઇ ગયાં ! કન્યાના બાપનો આટલો બધો મર્વ ! કલિ થું પૂર જોશમાં આવી પહોંચ્યો ? બધાંએ કહ્યું કે જોઇએ, કન્યાને કેવી પરણાવે છે તે ? પરંતુ કન્યાનાં લગ્ન જ નહીં થાય, એવો ભય જેના મનને નથી તેને શિક્ષા કરવાનો ઉપાય શો ?

સમસ્ત બંધાળ દેશમાં હું જ એક એવો પુરુષ છું કે જેને કન્યાના બાપે લગ્ન-મંડપમાંથી પાછો ફેરવ્યો છે. આવા મોટા સત્પાત્રના કપાળમાં આવડું મોડું કલંક કયા દુષ્ટ ગ્રહે આટલી બધી ધામધુમથી દીવાબત્તીને બપોલો કરી વાગ્નં વગડાવી આંકી દીધું ? મારી સાથે આવેલા બધા આમ કહીને કપાળે હાથ લગાડવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે લગ્ન થયાં નહીં અને અમને છેતરીને જમાડ્યા-જો રસોઈથી ભરેલાં વાસણ માત્રને ત્યાં વેરણુછરણુ કરી નાખ્યાં હોત તો તો ખેદ કેંકે ઓછો થાત.

લગ્ન તોડવા તથા અપમાન કરવા માટે રિયાઠ કરવા મામા ધણી ધાધલ કરવા લાગ્યા, પરંતુ હિતેન્દુઓએ સમગ્રવ્યા કે તમાશામાં જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે, તે એથી પૂરું થશે.

કહેવાની જરૂર નથી કે મને પણ ધણી જ રીસ ચડી હતી. કંઈ રીતે શંભુનાથ બાણુ મોટી વિપત્તિમાં સપડાય અને મારે પગે પડતા આવે તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

પરંતુ આ કોધના કાળા રંગના ઓતની પાસે ખીજે એક ઓત વહેતો હતો, જેનો રંગ બિલકુલ કાળો નહોતો. મારું સમસ્ત મન છૂટીને પેલી અપરિચિત્તાની શોધમાં ગયું હતું-તેને હજીપણુ ખેંચીને પાછો લાવી શક્યો નથી. આડી માત્ર દીવાલ જ રહી ગઇ. તેને કપાળે અર્ચેંદ્ર ચંદન, તેના શરીર ઉપરની લાલ સાડી, તેના મુખની લજ્જની રતાશ, અને સાંભરતાં, પણ તેના હૃદયમાં થું હતું

તે હું શી રીતે કહી શકું ? મારા કલ્પસ્રોત્રની કલ્પલતા વસંતના સમસ્ત ફૂલનો ભાર મને નિવેદન કરવાને માટે નમી પડી છે. હવા આવે, ગંધ જણાય, પંદડાનો શબ્દ સંભળાય, કેવળ સહેજ પમ ઉપાડવાની જ વાર—એવે વખતે એ પદ્મોપનું દૂરત્વ એક મુદ્દત માત્રમાં સીમા વિનાનું થઈ પડ્યું.

આ બધા દિવસ દરરોજ સાંજે મેં વિનુભાઈને ત્યાં જઈને તેમને અરિથર કરી મૂક્યા હતા. વિનુભાઈની વર્ણનની ભાષા બહુ ટૂંકી હતી; એટલે જ તેમની દરેક વાતે અગ્નિના તણુખાની પેઠે મારા મનની અંદર અગ્નિ પ્રગટાવી દીધા. મને ખરૂર હતી કે કન્યા ધણી જ રૂપવતી છે, પરંતુ નહોતી જોઈ મેં તેને મારી આંખોએ કે નહોતી જોઈ મેં તેની છાત્રી. બધું અસ્પષ્ટ રહી ગયું. તેને મનની અંદર તો હું લાવી શકતો નથી. એટલા માટે મારું મન તે દિવસના તે લગ્નમંડપની દીવાલની બહાર ભૂતની પેઠે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતું કરવા લાગ્યું.

હરીશની પાસેથી મેં સંભળ્યું હતું કે, કન્યાને મારો ફોટોમાફ બતાવવામાં આવેલો. પસંદ જ કયો હશે વળી ! ન કરવાનું કારણ તો કંઈ છે નહીં. મારું મન કહે છે કે તે છાત્રી નેણે કાર્ડ પેટીમાં સંતાડી રાખી હશે. ઘરમાં એકલી હોય ત્યારે બારણું બંધ કરી બપોરને વખતે શું એ પેટી ઉઘાડીને છાત્રી નહીં નીરખતી હોય ? જ્યારે નમીને તે જોતી હશે ત્યારે તેના મુખની બંને બાજુએથી તેના છૂટા કેશ તેના પર આવીને નહીં પડતાં હોય ? ઓચિંતો બહાર કોઈનો પગરવ સંભળી તે એકદમ પોતાના મુઠંધી વસ્ત્રમાં એ છાત્રીને સંતાડી નહીં દેતી હોય ?

દિવસો ચાલ્યા ગયા. એક વર્ષ વીતી ગયું. મામા તો શરમને માર્યા વેવિશાળની વાત જ કરી શકે નહીં. માની મરજી હતી કે જ્યારે નાતમાં અમારા અપમાનની વાત બૂલાઈ જાય ત્યારે વેવિશાળની તળવીજ કરવી.

આ તરફથી મેં સાંભળ્યું કે કન્યાને સારો વર મળી આવ્યો છે, પરંતુ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે લગ્ન કરવાં નહીં. એ સાંભળીને માડું મન રોમાંચના આવેલથી ભરાઈ ગયું. હું કલ્પનાથી જોવા લાગ્યો કે તે બરાબર ખાતી નથી, સાંજ પડે પરંતુ અંબોડો બાંધેલો બૂલો જાય છે. તેનો બાપ તેના મોં સામું જુએ અને વિચાર કરે કે મારી પુત્રી દિવસે દિવસે આવી કેમ થતી જાય છે? ઓચિંતો તેના ઓરડામાં આવીને જુએ, તો છોકરીની બન્ને આંખો આંસુથી ભરેલી છે. તે પૂછે છે કે: “બેટા! તને શું થયું તે તો કહે?” છોકરી તરત આંસુ ભૂંછી કહે છે કે: “કંઈ નથી થયું બાપુ!” બાપની એકની એક દીકરી-બાણી બ લાડકવાળી દીકરી. અનાવૃષ્ટિના દિવસમાં ફૂલનાં ફૂંડાંની માફક જ્યારે પોતાની દીકરી સૂકાઈ જવા લાગી ત્યારે બાપનો જીવ વધારે વાર સદન કરી શક્યો નહીં. અભિ-માનને દાખી દબને તે દોડતા આવ્યા અમારે ત્યાં. ત્યારપછી મનની અંદર જે પેલી કાળા રંમની ધારા વહેતી તેણે જાણે કાળા સાપનું રૂપ ધાર્યું હોય તેમ ફૂંકાડો મારી ઊઠી તે બોલી: “ઠીક, ઠીક. વળી એકવાર વિવાહની તૈયારી કરો. લાઇટનો બદોબસ્ત કરો. દેશવિદેશ આમંત્રણ કરો. પછી તમે વરનો ખૂંપ પમ નીચે કચડી, ટાળું મળી, મંડપ છોડી ચાલ્યા આવો.” પરંતુ જે ધારા આંખના બળ સમાન શુભ હતી તે રાજહંસનું રૂપ ધરી બોલી કે: “જેવી રીતે એક દિવસ દમયંતીના પ્રુપવનમાં હું ગયો હતો તેવી જ રીતે મને એક વાર ઊડીને જવા છો કે હું બધને વિરહિણીના કાનમાં એક વાર સુખની ખબર આપી આવું”-ત્યાર પછી? ત્યાર પછી દુઃખની રાત પૂરી થઈ. નવવર્ષાનું જળ પડ્યું. મ્હાન ચણેલાં ફૂલો ખીલી ઊઠ્યા-આ વેળાએ એ દીવાલની બહાર રહ્યું-સમરત પૃથ્વી અને ખીજું બધું, અને તેનો અંદર પ્રવેશ કયો માત્ર એક પુરુષે. ત્યાર પછી? ત્યાર પછી મારી વાત પૂરી થઈ.

પરંતુ એ વાત પૂરી થઈ નહીં. જે રજાએ અધૂરી રહી છે તેનું

વર્ણન કરી લેખ પૂરો કરીશ.

મારી માને લઇને હું યાત્રાએ જતો હતો. એ વ્યવસ્થાનો ભાર મારા ઉપર જ હતો; કારણ મારા હજી પચ્ચ હાવરાના પૂલની પેલી પાર મથા નહોતા. હું આમઆડીમાં જીંધતો હતો. જોકાં ખાતાં ખાતાં મગજમાં નાના પ્રકારનાં ભાગ્યાતૂટ્યાં સ્વપ્નોનો જંકાર થઈ રહ્યો હતો. ઓચિતો એક રોશને જાગી જઈયો. પ્રકાશ અને અંધકારમાં મિશ્ર થયેલું તે પચ્ચ એક સ્વપ્ન-કેવળ આકાશના તારલાઓ ચિર-પરિચિત-આડીનું બહુ અપરિચિત. અરપટ રોશનનાં જ્ઞાનસો જિભાં જિભાં પ્રકાશ આપતાં જાણે કહેતાં હતાં કે: “આ પૃથ્વી ફેટલી બધી અપરિચિત છે! અને જે ચોતરફ છે તે ફેટલું બહુ દૂર છે!” ગાડીમાં મા જીંધતાં હતાં. બત્તીની નીચે લીલો પડદો ખેંચી લીધો હતો. ટ્રંક પેટી વગેરે આમતેમ એકમેકની ઉપર પડ્યાં હતાં.

એવે વખતે એ અદ્ભૂત પૃથ્વીની અદ્ભૂત રાતે કોઇ બોલી જાયું: “જલદી ચાલ્યા આવો, આ ડબ્બામાં જગ્યા છે.”

મને લાગ્યું કે મેં જાણે ગાયન સાંભળ્યું. બંધાળી સ્ત્રીઓ જ્યારે ગળામાં બંધાળી બોલે છે ત્યારે ફેટલું મધુરું લાગે છે, તે આવી રીતે કસમચે અચાનક ચમકીને સાંભળતાં પૂછું રીતે સમજી શકાય છે; પરંતુ આ કંઈને કેવળ સ્ત્રીનો કંઈ કહીને એક પંક્તિમાં દાખલ કરવો ચાલશે નહીં; એ કેવળ એક મનુષ્યનો કંઈ, સાંભળતાં જ મન બોલી જાડે કે, “આવું તો ક્યાંયે સાંભળ્યું નથી!”

ધણા લાંબા વખતથી મને કંઈસ્વર ધણો જ ગમે છે. રૂપ એ કાંઈ ઓછી વસ્તુ નથી, પરંતુ મનુષ્યમાં જે અંતરતમ અને અનિર્વાચનીય વસ્તુ છે તે કંઈસ્વર છે; અને એ કંઈસ્વર જ જાણે ચહેરો હોયની, એમ મને લાગે છે. ઉતાવળે ગાડીની બારી ઉઘાડી બહાર ડોકું કાઢું, પચ્ચ કાંઈ જ દેખાયું નહીં. એટલેમંના અંધકારમાં જિભા રહીને ખાડે પોતાનું લીલું જ્ઞાનસ નમાવી દીધું, ગાડી ચાલી

અને હું ખારી પાસે બેસી રહ્યો. મારી આંખ સામે કોઈ મૂર્તિ નહોતી, પરંતુ હૃદયમાં હું એક હૃદયનું રૂપ જોવા લાગ્યો. તે જાણે આ અનંત તારામયી રાત્રીના જેવું, પોતે પોતામાં વ્યાપી રહે, પરંતુ તેને પકડી શકાય નહીં. અહા ! તે સૂર ! અગમ્ય કંઈનો સૂર એક ક્ષણમાં, મારા ચિરપરિચયના આસન પર આવી બેઠો છે ! તે કેટલો બધો પરિપૂર્ણ—ચંચલ કાળના ક્ષુબ્ધ હૃદય ઉપર કૂલની માફક તે ખીલ્યો છે, પરંતુ તેનાં મોજાં લામવા છતાં એક પાંખડી પણ ખરતી નથી—મૃતિ કામળતામાં જરાક સરખો પણ ડાઘ પડ્યો નથી.

આમઝાડી લોખંડના મૃદંગથી તાલ દેતી ચાલવા લાગી. હું મનમાં એ જ ગાન સાંભળતો. તેની માત્ર એકજ ધૂન “ માડીમાં જગ્યા છે—છે કે—જગ્યા છે કે ? ” જગ્યા જે મળી શકતી નથી, કોઈ કોઈને ઓગળતું નથી, વળી એ ન ઓગળતું એ માત્રે દુર્ભોગ્ય છે. એ જે માયા હ તેને છિન્નભિન્ન કરવાથી પણ ઓગળવાનો કંઈ પાર નથી. અહો ! સુધામય સૂર ! જે હૃદયના અદ્ભુત રૂપનો છે, તે શું મારા ચિરકાળનો પરિચિત નથી ? જગ્યા છે, છે; જલદી આવવા બોલાવે છે, જલદી જ આવ્યો છું—એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરતો નથી. મને ધરાધર જિંદગી આવી નહીં, લમબમ દરેક રોશને એક વાર ડોકિયું બહાર કાઢીને મેં જોયું—ખીંક લામવા માંડી કે જેને જોયેલું નથી તે વખતે રાતના જ કોઈ રોશને ઊતરી જશે તો ?

ખીજે દિવસે સવારે એક મોટા રોશને માડી બદલવાની હતી. અમારો પાસે પહેલા વર્મની ટિકિટ હતી—મને આશા હતી કે બીક નહીં થાય. ઊતરીને જોઈ છું તો સાહેબલોકના ‘ ઓડલીઓનું ’ રોળું સરસામાન લઇને માડીની વાટ જીએ છે. લશ્કરનો કોઈ એક મોટો સરદાર મુસાફરીએ નીકળ્યો છે. બે ત્રણ મિનિટમાં જ માડી આવી પહોંચી. હું સમજ્યો કે પહેલા વર્મની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે. માને લઇને ક્યા ડાખમાં બેસવું એની બારે ચિંતામાં હું પડ્યો. બધા ડખામાં બીક હતી. બારણે બારણે ડોકું ધાલીને જોવા

લાગ્યો. એવે વખતે બીજા વર્ગના ડબ્બામાંથી એક કુમારિકાએ મારી માને ઉદેશીને કહ્યું: “આપ અમારા ડબ્બામાં પધારો ને? અહીં જગ્યા છે.”

હું તો ચમકી ગયો. તે જ અતિ મધુર કંઠ અને એ જ માનની ધૂન. ‘જગ્યા છે.’ ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરતાં મારી સાથે હું તે ડબ્બામાં જઈને બેઠો. સરસામાન લેવાનો વખત નહોતો. મારા જેવો ‘નમાશે’ દુનિયામાં બીજો કોઈ નહીં હોય. એ જ કુમારીના મજૂરના હાથમાંથી, ચાલતી માડીએ, ઉતાવળથી અમારું ‘મિછાતું’ મેં ખેંચી લીધું. મારો ફેરો પાડવાનો કેમેરા સ્ટેશન પર રહી ગયો તે લઈ લેવાની તબવીબ પણ મેં કરી નહિ.

ત્યાર પછી-શું લખવું તે હું જાણતો નથી. મારા મનની અંદર એક અખંડ આનંદની છબી છે, તેને ક્યાંથી શરૂ કરું અને ક્યાં પૂરી કરું? બેઠાં બેઠાં વાક્ય ઉપર વાક્ય યોજવાની ઇચ્છા ભલી નથી. આ વખતે તે સૂરને નજરે દીઠો. ત્યારે પણ તે મને સૂર તરીકે જ લાગ્યો. મારી માતા મોં તરફ જોઈ તો જણાવું કે તેની આંખ અનિમિષ જ છે, કુમારીની હિમ્મત સોળ કે સત્તર વર્ષની હશે-પરંતુ નવયૌવને એના દેહમાં-મનમાં કોઈ પણ ઠેકાણે સહેજ પણ ખાર નાખી દીધો હોય એવું જણાતું નથી. તેની અતિ સહજ, પ્રભા નિર્મળ, અને સૌંદર્યની પવિત્રતા અપૂર્વ હતી.

હું જાણું છું કે વિસ્તારથી કહેતાં મને આવડશે નહીં, તે એટલે સુધી કે તેણે ક્યા રંગનું કપડું ક્યા રીતે પહેર્યું હતું તે હું બરાબર રીતે કહી શકું તેમ નથી. એટલું તો નક્કી કે તેના વેષમાં એવું કોઈ નહોતું કે જે તેના પોતાનાથી વિશેષ તરીકે જીવું તરી આવે. તે પોતે પોતાની ચારે દિશાની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ હતી-રજનીમંધાની શુભ મંજરીની પેઠે સરલ ટેકરી ઉપર બિંબ રહીને જે ઝાડ બિંબું છે, તે ઝાડને તે એકદમ વટાવી ગઈ છે. તેની સાથે એ ત્રણ નાની છોકરીઓ હતી. તેની સાથે તેને હાથવાનો અને વાત

કરવાનો જાણે અંત જ નહેતો. મેં હાથમાં એક ચોપડી રાખીને કાન તે બાજુ રાખ્યા. જે કાનમાં સંભળાતું તે બધું તો છોકરીની સાથે છોકરવાદી વાતો હતી. તેનું વિશેષત્વ એટલું જ કે તેની અંદર ઉમ્મરનો તફાવત કંઈ હતો નહીં. બાળકની સાથે તે અનામાસે અને આનંદથી બાળક થઈ ગઈ હતી. સાથે બાળકોની વાતોની ચિત્રોવાળી કેટલીક ચોપડીઓ હતી, તેમાંથી જ કોઈ એક વાત સંભળાવવાને માટે છોકરીઓ તેને કહેતી હતી. આ વાત નક્કી તે છોકરીઓએ વીસપચીસ વાર સંભળી હશે; પરંતુ એ છોકરીઓનો શા માટે અત્યારે આટલો બધો આગ્રહ હતો તે હું સમજ્યો. એ સુધા-કંઠની સોનાની કાઠીમાં બધી વાત સુવર્ણવત્ થઈ જતી હતી. એ કુમારીનું સમસ્ત શરીર અને મન-એક સામંતું ઉલ્લાસથી ભરપૂર હતું. તેના બોલવામાં, ચાલવામાં, સ્પર્શમાં, હૃદય ઊંઘળી આવતું દેખાતું હતું. એથી કરીને છોકરીઓ બ્યારે તેને મોઢે વાત સંભળે, ત્યારે વાતો નહીં પણ તેને જ સંભળે-તેમના હૃદય પરનું પ્રાણનું ઝરણું ઝરી પડે. તેના એ ઉઠરેલા પ્રાણે મારા તે દિવસનાં સમસ્ત સુપરફિરણને સજીવ કરી દીધાં; મને એમ થયું કે મને જે પ્રકૃતિએ તેનું આકાશ આપીને વીંટી લીધો છે, તે આ જ તરફીનો ચંચળ અને પ્રકુલ પ્રાણનો વિશ્વઆપી વિસ્તાર છે !

બીજે સ્ટેશને પહોંચતાં જ વેચનારા પાસેથી સારી પેઠે તેણે ચણા ખરીદ્યા અને છોકરીઓની સાથે મળીને કેવળ બાળકની પેઠે હસતાં હસતાં વિના સંકોચે તે ખાવા માંડી. મારો સ્વભાવ જાણે જાણથી વીંટાયો હોય તેમ-હું શા માટે સરળતાથી હસતો મોઢે એ કુમારીની પાસેથી થોડા ચણા માગી શક્યો નહીં-હાથ લાંબો કરીને મારો ઈચ્છા કળૂક કરી શક્યો નહીં. મારી મા, સારું લખાણું કે માફું લખાણું એ બેની, વચ્ચે વિચારમાં પડી ગઈ હતી. માડીમાં હું એકલો જ પુરુષ હતો. છતાં આ કુમારીને લેશ માત્ર સંકોચ

નહોતો. વળી તે એવી લોભીની માફક ખાતી હતી કે મારી માને તે બિચકુલ પસંદ પડ્યું નહીં. તેને તો આ છોકરી બાન વિનાની લાગી. તેને વિચાર થયો કે આ છોકરીની ઉમ્મર મોટી થઈ છે. પરંતુ તેનામાં કંઈ આવડત નથી. મારી મા એકાએક કંઈ સાથે વાત કરી શકતી નહીં, મનુષ્યથી દૂર રહેવાનો જ તેનો સ્વભાવ હતો. આ કુમારીની ઓળખાણ કરવાની તેની બહુ જ ઈચ્છા હતી, પરંતુ સ્વભાવને લીધે તેમ કરી શકતી નહોતી.

એવે વખતે ગાડી એક મોટા રોશને આવી પહાંચી. પેલા સર-હારના બીજા લશ્કરીઓ અહીંથી ગાડીમાં બેસવાની તૈયારી કરતા હતા. ગાડીમાં ક્યાંયે જગ્યા નહોતી. અમારા ડબ્બા સામે તેઓ વારંવાર જોતા જોતા આંટા મારવા લાગ્યા. મારી મા તો બચથી સજાડ થઈ મઈ હતી. મારા મનને પણ શાંતિ નહોતી.

ગાડીને ઊપડવાના થોડા વખત પહેલાં એક દેશી રેલ્વે અમલ-દાર હાથમાં ‘રીઝર્વ’ડનાં બે કાર્ડ લઈને આવ્યો અને ડબ્બાના બે બાંકડા પર લટકાવીને મને કહ્યું: ‘આ ડબ્બાના બે બાંકડા પહેલેથી જ બે સાહેબોએ ‘રીઝર્વ’ડ કરાવેલા છે. આપ સૌને બીજા ડબ્બામાં જવું પડશે.’

હું તો ગભરાઈને તરત જ બિભે થયો. પેલી કુમારીએ હિન્દીમાં કહ્યું: “ના, અમે ડબ્બો ખાલી નહીં કરીએ.”

એ માણસ રૂઆપથી બોલ્યો: “ખાલી ક્યાં સિવાય બીજો ઉપાય નથી.”

પરંતુ એ કુમારીનામાં ડબ્બો છોડવાનું કંઈ લક્ષણ ન જોવાથી તે ડબ્બામાંથી ઊતરી ગયો અને અંગ્રેજ રોશન માસ્ટરને બોલાવી લાવ્યો. તેણે આવીને મને કહ્યું: “હું બધો જ દિલગીર છું, પરંતુ.....”

એ સંભળીને હું ‘મનૂર-મનૂર’ કરી ખૂબ પાડવા લાગ્યો. કુમારી બીઠી અને બધે બંને આંખમાંથી અગ્નિ વરસાવતી હોય તેમ

બોલી: “ના તમારાથી નહોં જવાય, જેમ છો તેમ બેસી રહો.” એમ કહીને તેણે બારણા પાસે બિભા રહીને રેશન માસ્તરને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે: “આ ડબ્બો અમાલથી રીઝર્વડ કરેલો છે એ વાત તદ્દન અસત્ય છે.” તેણે રીઝર્વડના કાર્ડને છોડીને પ્લેટફોર્મ પર ફેંકી દીધા.

એવામાં ‘ઓડ’લો’ સમેત યુનિફોર્મ પહેરેલો સાફેય બારણાની પાસે આવીને બિભા રહ્યો. પોતાનો સરસામાન ગાડીમાં મૂકવાને માટે તેણે તે પહેલાં જ પોતાના ઓડ’લોને ધસારત કરી હતી. તે પછી કુમારીનાં મોં સામું નિહાળીને, તેનું બોલવું સાંભળી, વસ્તુ-સ્થિતિ જોઈ, રેશન માસ્તરનો હાથ ઝાલીને બાજુએ લઈ ગયો. થી વાત થઈ તે કાંઈ સમજાયું નહોં, પરંતુ બહુાયું કે ગાડી ઉપડવાનો વખત થઈ ગયો હતો, છતાં એક બીજો ડબ્બો જોડાયા પછી જ ટ્રેન રવાના થઈ શકી. છોકરોએ વળી પોતાના બાળકોનું ટોળું બહાર કાઢીને એકઠું કરી ચણા ખાવા માંડ્યા અને હું ચરમનો માર્ગે બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને કુદરતની સૌભા જોવા માંડ્યો.

ગાડી કાનપુર રેશનને જઈ પહોંચી. કુમારી સરસામાન બાંધીને તૈયાર હતી. રેશન પર એક હિંદુસ્તાની નોકર એમને ઉતારવાની તબવીજ કરતો હતો.

મારી માથી રહેવાયું નહોં. તેણે પૂછ્યું. “તમારું નામ શું બાપું ?”

કુમારીએ કહ્યું: “મારું નામ કલ્યાણી.”

એ સાંભળીને મારી મા અને હું ચમકી બિંભા.

“તમારા પિતા—”

“તે અહીંના ડાક્ટર છે. તેમનું નામ શંજુનાથ સેન.”

તે પછી બધાં બિતરી ગયાં.

[૫]

મામાનો નિષેધ અમાન્ય કરીને, માતૃ-માતા ઠેકીને, તે પછી

હું કાનપુર આવ્યો છું. કલ્યાણીના બાપ અને કલ્યાણીને પોતાને મળ્યો છું, એ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું છે—ચંદુનાથબાબુનું હૃદય પીમળ્યું છે. કલ્યાણી કહે છે: “હું લગ્ન કરીશ નહીં.”

મેં પૂછ્યું “શા માટે?”

તેણે કહ્યું: “માતૃ-આરા.”

સર્વનાથ! આ ઠેકાણે પણ મામા છે કે શું?

તે પછી હું સમજ્યો, માતૃઆરા દેવી? માતૃભૂમિની! લગ્ન તૂટ્યા પછીથી કલ્યાણીએ છોકરીઓને શીખવવાનું વ્રત માતૃભૂમિની આરાધા લીધું છે!

પરંતુ મેં આશા મૂકી નહિ. એ સૂર આવે પણ મારા હૃદયમાં વાગે છે. એ જાણે કોઈ પેલા પારની બંસી છે—મારા સંસારની બહારથી આવેલી—સમસ્ત સંસારની બહાર જાણે તેણે પોત્તાર કરી દીધો. અને તે જે રાત્રે અંધકારની અંદર મારે કાને આવેલી “જગ્યા છે” એ ધૂન મારા ચિર જીવનના માનની ધૂન ચર્ધરહી. એ વખતે મારી ઉમ્મર હતી તેવીસ. હાલ થઈ છે સત્તાવીસ. હજી પણ મેં આશા છોડી નથી, પરંતુ મામાને છોડ્યા છે! એકનો એક દીકરો જણીને મા મને છોડી શકતાં નથી.

તને મનમાં ધારતા દર્શો કે હું લગ્નની આશા રાખું છું? ના, કદી પણ નહીં. મારા મનમાં કેવળ તે એક રાત્રિના અગ્નિયા કંકની મધુર સૂરની આશા! “જગ્યા છે.” નહોતો છે. ન હોય તો રહેવું ક્યાં? એટલા માટે વર્ષ ઉપર વર્ષ જાય છે. પણ હું હજી અહીં જ છું. મળું છું, એ કંઠ સાંભળું છું. જ્યારે પ્રસંગ મળે છે, ત્યારે તેનું કામ કરી આપું છું—અને મારું મન કહે છે કે આખરે આ જગ્યા જ મળી છે! હે અપરિચિતા! તારો પરિચય પૂછ્યું થયો નથી અને થશે પણ નહિ; પરંતુ મારું નસીબ એટલું સારું કે આ જગ્યા મને મળી છે.

[૩]

માતાની પ્રાર્થના

પાત્રો:—[રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર=અંધ કૌરવનરેશ.

યુવરાજ દુર્યોધન તેમનો પુત્ર, જેણે ઘૂતમાં જીસાથી
પોતાના પિતાઇ બાઈઓ પાંડવોને વનમાં દેશપાર
કર્ચો છે અને તેમનું રાજ લઈ લીધું છે.

રાણી મધિરી=દુર્યોધનની માતા.]

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તું જેને માટે યત્ન કરેશ હશે તે તને મળ્યું છે.

દુર્યોધન:—મને વિજય મળ્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—એથી તું સુખી થયો ?

દુર્યોધન:—હું વિજયી થયો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—હું તને ફરી પૂછું છું. એક અવિભક્ત રાજ્ય
મેળવવાથી તને શું સુખ મળ્યું ?

દુર્યોધન:—પિતાજી, ક્ષાત્રયની તૃણા સુખ માટે નથી હોતી.
વિજય માટે હોય છે—વિજયનો નશો સખ્ત ધર્ષથી જ ઉત્પન્ન થાય
છે. ચન્દ્રમાની છાતીમાં જેમ અકીર્તિમન્ત કલંક આલસપૂર્ણ રીતે
રહેલા છે તેમ મારા બાઈઓના મિત્રતાભયો રાજ્યમાં શાન્તિમાં જ
પડી રહેતાં હું કંઠાલ સુખ પામતો હતો, ત્યારે એ પાંડવો જમતને
તેની સંપત્તિથી દુધે ધોઈ નાંખતા અને બ્રાહ્મણની સમાનશીલતામાં
મને તેનો સમભાગી કરતા હતા. પરંતુ હવે ત્યારે તેઓ પરાજિત
થયા છે અને દેશત્યાગ માટે તત્પર છે, ત્યારે હું સુખી જ નહીં—
પશુ ઉત્તેજિત—ઉલ્લાસિત બન્યો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—નીચ, તું બૂલી જાય છે કે પાંડવો અને કૌરવોના
પિતામહ એક જ હતા.

દુયોધન:—એ કે જૂલી જવાય એવું કહિન નથી; અને તેથી જ અમારી અસમાનતા મારા હૃદયમાં વધુને વધુ ખટકતી હતી. મધ્ય રાત્રિનો ચંદ્રમા, મધ્યાહ્નના સૂર્યનો ધ્રુવો નથી બનતો. પણ ક્ષિતિજમાં પહોંચવાનું બંનેનું યુદ્ધ દીર્ઘકાલ પર્વન્ત ટકી શકતું નથી. પરમાત્માનો આભાર કે એ યુદ્ધ સમાપ્ત થયું છે અને આખરે હું વિજયના શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—એ જ નીચ ધર્મી છે !

દુયોધન:—ધર્મી કદી નીચ નથી હોતી—મહાન પુરુષોના સ્વ-ભાવમાં પણ તેનો અંશ હોય છે. માત્ર ધ.સ જ પુણ્ય જથ્થામાં ભિન્ન છે—મોટા વૃક્ષ નહીં. તારલાઓનાં જ ઝુમખાં હોય છે પણ સૂર્ય અને ચન્દ્ર તો પોતાના તેજમાં અક્ષિતીય છે. પાંડવોનો ક્ષીણ ચન્દ્રમાં વનના વૃક્ષોના પડછાયામાં અસ્ત થયો છે, અને કૌરવોનો સ્વ: પ્રકાશિત સૂર્ય હવે એકસો જ તેજ આપે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—પણ જે સત્ય છે તેનો પરાજય થયો છે, એ શું સારું થયું છે ?

દુયોધન:—નૃપાસોનું જે સત્ય છે તે સત્ય પ્રજાજન માટે નથી. પ્રજા સહયોગિતામાં મહાસે છે, પણ એક નૃપતિને મન તેના હરીફ શત્રુઓ સમાન છે. જ્યારે તેઓ સન્મુખે હોય છે ત્યારે વિદ્યન રૂપ, અને પાછળ હોય છે ત્યારે ત્રાસ રૂપ થઈ પડે છે. રાજાની રાજ-નીતિમાં મિત્ર કિંવા ભાન્ડુઓ માટે કેં રથાન નથી; તેનું માત્ર સંગીન મૂળ વિજય જ છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—જૂગટામાં હળકપટથી જીતવું એને હું વિજય કહેવા ના પાડું છું.

દુયોધન:—એક વ્યધને તેના દાંત અને નખથી સમાન કક્ષાએ લડવા માટે નિમંત્રણ ન કરવું એમાં માણસને કેં શરમાવા જેવું નથી. જે મને વિજય અપાવે અને આત્મઘાતને માર્ગે ન દોરે તે જ

સાચ છે, જે અંત આપ્યો છે તે માટે હું અર્પિત છું અને સાધનો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવામાં મને નબળાઇભર્યો તિસ્કાર થિપજે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—પણ ન્યાય....!

દુર્યોધન:—વિજય પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ન્યાયનાં સ્વપ્ન મૂખ-શિરમણીઓને જ આવે છે. પણ જેઓ નૃપાલ થયા જન્મ્યા છે તેઓ પોતાની દયાહીન અને આનાકાનીના બારથી નહીં લીધેલી સત્તા ઉપર નિર્ભર રહે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તારા વિજયે તારા ઉપર દુષ્ટ અને ગુરસાતું મોહું મૂર આપ્યું છે.

દુર્યોધન:—લેહીને એ વાત ગળણવાને ખરેખર ચમત્કૃત રીતે અસ્પૃશ્ય સમય સામયે, કે દુર્યોધન તેમનો રાજા છે અને તેનામાં દુષ્ટને પગ તળે છૂંદી નાંખવાની સત્તા છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—દુષ્ટ શુષ્કપણે જીભ ઉપર જ નૃત્ય કરી મરે છે. તેને હૃદયની પ્રચ્છન્ન છાયામાં લપ્ત જઈ બળ મેળવવા દર્શક નહીં.

દુર્યોધન:—નરદેવની કીર્તિને અભોલ દુષણ પણ ન કરી શકે, અને પ્રેમની લહાણ ન મળે તેની પરવા નથી; પરંતુ ઉદ્ધતા હું સહન કરીશ નહીં. પ્રેમનું દાન દાતાનો ઈચ્છા પર નિર્ભર રહે છે અને કંઠાલમાં કંઠાલ માણસ એવી ઉદારતા દાખવી શકતો નથી. માત્ર તે તેમનાં પાળેલાં માળીંગ અને શ્વાનો ઉપર જ પ્રદાન કરવા દો; અને મારા સાલસ સ્વભાવના પાંડવોને પણ તેવાં દાન દેવાશે, તેની હું ઇર્ષા કરીશ નહીં; પણ મારા રાજવંશી સિંહાસન માટે હું અક્ષિય ઈચ્છું છું. તિતાણ, પુત્રોની અચકીતિ કરનારાઓની વાત તરફ કાન માંડવામાં તમે ધણાજ નમ્ર બણ્યા છો—મણ જે તમે હજી પણ જમાસ એ પવિત્ર મિત્રોને તેમના તીક્ષ્ણ તિસ્કારના અનનદમાં અહાલ્યા દેશો—અને તે પણ તમારાં સંતાનના બોમેન્તો પછી આપણા રાજ્યની ફરજદારી મારા બાઈઓના દેશવટા સાથે

કરવી અને આપણે વનવાસ બસે ભોગવવો. ત્યાં આપણને મિત્રોનો તોટો પડશે નહીં.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—જો મારા મિત્રોની સહાયની એતવણીઓ પણ મારા પુત્રો પ્રત્યેના રનેહમાં ઘટાડો કરતી હોય તો આપણે સુરક્ષિત છીએ. પણ મેં તારી અપકીર્તિની ખાઈમાં મારા હાથ ધોળ્યા છે અને મારી નરસી સાગણી ગુમાવી દીધી છે. તારે ખાતર આપણા રાજ-વંશી વંશના અવીચીન વચનમાં મેં હાવાનળ પ્રકટાવ્યો છે—મરિ-શ્રેષ્ઠ આવે બચાકર છે. તને ક્રાંતીએ વળગાડીને આપણે એક તારકની જોડની પેઠે અંધારા નીચાણમાં ધસી જઈએ છીએ; આથી તારા પિતાના પ્રેમમાં સન્દેહ આણીશ નહિ. જ્યાં સુધી આપણે સર્વનાશની સીમાએ પહોંચ્યા નથી, ત્યાં સુધી તારો બાહુ-પાશ દીધો ન કરીશ. તારા વિજયના કુંકુભિ વમાડ. તારા વિજયનો વાવટો ફરકાવ. આ ઉત્તેજિત કુટુંબીના ગાંડા હુલ્લડમાં, બાઈઓ અને મિત્રો વિખેરાઈ જશે અને માત્ર કલંકી પિતા અને પુત્ર રહેશે—ધમ્મરના શાપ પણ રહેશે, અને અન્ય કંઈ નહીં !

(પ્રતિહાર આવે છે.)

મહારાજ, મહારાણી ગાંધારી પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માગે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—હું તેમની માગ પ્રતિક્ષાજ માગું છું.

દુર્યોધન:—હું જવાની આજ્ઞા માગું છું.

(જાય છે.)

ધૃતરાષ્ટ્ર:—નાસી જ ! કેમકે તારી માતાની હાજરીનો અભિ-પ્રત્યક્ષ સહી શકે તેમ નથી.

(દુર્યોધનની માતા ગાંધારી પ્રવેશ કરે છે.)

ગાંધારી:—આપના ચરણારવિદમાં મારી એક પ્રાર્થના છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—મારો ઇચ્છાનું વક્તવ્ય પરિપૂર્ણતા રૂપે જ છે.

ગાંધારી:—તેના તિરસ્કારનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—કોના, મારા સાથી ?

મધારી:—દુયોધનના.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તમારા પોતાના જ પુત્ર દુયોધનના ?

મધારી:—હા.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—રાજાઓની માતા ! તમને ન શેભે એવી આ બચકર પ્રાર્થના છે.

મધારી:—આ મારી એકલીની જ પ્રાર્થના નથી. કૌરવોના પ્રિયતામહો જે સ્વર્ગમાં છે તેમની પણ એ જ પ્રાર્થના છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તે પવિત્ર ન્યાયમૂર્તિના કાનૂનોનો જેણે ભંગ કર્યો છે તેને તે જ શિક્ષા કરશે; પણ હું તેનો પિતા છું.

મધારી:—અને હું શું તેની માતા નથી ? શું મારા ધડકતા હૃદયે મેં તેના કાર્ય કદી સહન કર્યો નથી ? એમ છતાં હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે અન્યાયી દુયોધનને તિરસ્કારો.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—અને તે પછી આપની પાસે શું રહેશે ?

મધારી:—પરમાત્માના આશીર્વાદ !

ધૃતરાષ્ટ્ર:—અને તે શા લાભ કરશે ?

મધારી:—નરાં દુઃખો ! આપણા પુત્રની હાજરીની મોજના બમણા કાંટા આપણો છાતીમાં શી રીતે ભેંકી શકીએ ? અકાર્યના દુર્ગુણથી ખરીદેલા, તાજા મેળવેલા રાજ્યનો ગર્વ શી રીતે સહન કરી શકીએ ? પાંડવોએ જે જમીનનો ત્યાગ કર્યો છે, તે તેઓ પોતાના હાથથી કદાપિ પાછી સ્વીકારશે નહોં; આથી કંઈ મહાન દુઃખ જે તેના બદલાના કૃત્યને લૂટી લેશે, તેજ આપણે શિરોધાર્ય કરવું, એ આપણા માટે યોગ્ય થઈ પડશે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—મહારાણી, હૃદયમાં જે દુઃખ ક્યારનું થે થયું છે, તેમાં તમે તાજે વધારો કરો છો.

મધારી:—મહારાજ, પુત્રને જે શિક્ષા કરવામાં આવશે, તે તેના કરતાં આપણને કરેલી વધુ થઈ પડશે. ન્યારે ન્યાયાધીશ પોતે જે સજા કરે છે તેનાથી કંટાળે છે, ત્યારે તેને ન્યાય કરવાનો હક્ક

નથી. અને જ્યારે આપ પોતાની જાતને શિક્ષામાંથી મુક્ત કરવા માટે પોતાના પુત્રનો ન્યાય કરતાં અચકાશો ત્યારે જે અપરાધીઓ આ હસ્તદ્વયથી દંડિત થયા હશે તેઓ પરમાત્માના દરબારમાં આપની સામે ગેર લેવા પોકાર કરશે—કારણ, શું તેમને પણ પિતાઓ ન હતા ?

ધૃતરાષ્ટ્ર:—આ અધી વધુ ન કહેશો, મહારાણી ! હું તમને વિનંતી કરું છું. આપણો પુત્ર પરમાત્માથી તિરસ્કૃત છે અને તેથી જ હું તેનો તિરસ્કાર કરી શકતો નથી, તેને બચાવવો, એ કાંઈ હવે મારા અધિકારની વાત નથી અને આથી તેના અપરાધમાં ભાગ લેવો અને તેની જ સાથે એકલા અટુલા સદયોગી બનીને વિનાશને પંથે સરી પડવું એ જ મારે માટે આત્માસન છે. જે થયું તે થઈ ગયું છે અને જે થવાનું હોય તે બન્ને કાલ !

ગાંધારી:—(સ્વગત) હૃદય, શાન્ત થા, અને પ્રભુના ન્યાયની અહિંચ્છુતાથી વાટ જો. બચકર રાત્રિ ચાલુ છે, મણ્વતરી માટે પ્રાતઃકાળ આવે છે અને સમય અકૃત્યને સુધારવા જાગ્રત થાય છે. તેના રથનો ગજન કરતો નિનાદ હું સાંભળી શકું છું. અમલે ! તારું મરનક ધૂળમાં રમદોળવા નીચે નમાવ અને તારા ભોમ માટે તેને માર્ગમાં મૂકી દે. તારું હૃદય તેના ચક્ર નીચે છૂંદવા માટે તૈયાર રાખ, અને એ પછી અધિકાર આકાશને આગ્રહાદશે, ધરા ધ્રુવશ્ચે અને પ્રલાયો હવાને ચીરી નાંખશે. આખરે મૃગો અને કૂર અંત, બીપણ્ય શાન્તિ અને મહાન અસ્મૃતિ-ધિક્કારનો અખાનક દાવાનળ લાવશે અને મૃત્યુના અગ્નિમાંથી શ્રેષ્ઠ ઉદ્ધારની જાગ્રતિ થશે.

[૪]

દાસિયા

જ્યારે શાહસુળ ઔરંગઝેબના બચથી નાશીને આરાકાનના રાજાને ત્યાં ગયો ત્યારે તેની સાથે તેની ત્રણ પુત્રીઓ પણ હતી. આરાકાનનરેશની ઇચ્છા હતી કે એ ત્રણે શાહગદીઓને પોતાની પુત્રવધૂઓ બનાવવી; પરંતુ શાહસુળ, એ નાના રાજાના મ્હોંમાંથી મેટી વાત સંભળીને નારાજ થયો. આરાકાનનો રાજા “સિદ્દી બજો પણ વળ ન મૂકે” એવો હતો. તેણે એક પ્રપંચ રચ્યો. બહારથી મીઠું મ્હોં રાખી, તેણે સુળ સાથે મિત્રતા દાખવી. એ મિત્રતાને બહાને એક દિન પિતા અને પુત્રીઓને પોતાની સાથે નદીમાં સહેલ માટે લઇ જઇ, તેઓને જલશાયી કરવાનો ભેત રચ્યો. શાહસુળને એ પ્રપંચની ખાતરી મળી મરઘ. ક્રોધિત થઇ, તેણે પોતાની નાની પુત્રી અમીનાને પોતાને હાથે જ નદીમાં ડૂબાડી દીધી; પણ ઈશ્વરે તેને બચાવી. એક માછીની જળમાં તે જકડાઈ મરઘ અને મજકૂર માછીએ તેને બચાવી. તેનું પાલન કરવા માંડ્યું. સુળએ પોતાની મોટી પુત્રીને બીજી રીતે આપઘાત કરવાની ફરજ પાડી અને વચલી પુત્રી જ્યારે નદીમાં કૂદી પડી ત્યારે સુળના એક વિશ્વાસુ નોકર રહમતખાંએ નદીમાં સુળ ન જણે તેમ પડીને તે છોકરીને બચાવી લીધી. ઝુલેખાની પ્રાણરક્ષા કરીને તેની સાથે તે કયાંય પલાયન કરી ગયો. આ ઘટના પછી કાળાનતરે આરાકાનનો રાજા મરણ પામ્યો; સુળ ક્યાં ગયો તે જણાયું નહિ અને આરાકાનની માદીએ મહુમ રાજાનો મોટો પુત્ર બેડો.

[૨]

અમીનાનો વાલી બુદ્ધો માછી એક દિન સવારે પોતાના કામ ઉપરથી પાછો ફરી તેને કહેવા લાગ્યો: “તિન્ની! આજ તને શું થયું છે? હજી લગી કેમ કામે વળગી નથી?”

તદ્દ પાસે હસતી હસતી બર્ષ અમીના બોલી:—“આજ મારી જીજી આવી નથી તેથી મેં છુટો પાળા છે.”

તદ્દ માછી:—“વાહ! તારી જીજી વળી મૈથુ છે?”

એટલામાં પાછળથી એક સ્ત્રીએ આવીને કહ્યું:—“હુ છું.”

પહેલાં તે માછી અવાજ બન્યો, પણ પછીથી તેની પાસે બર્ષને તેને ધારી ધારીને નીરખવા લાગ્યો. કેટલી થે વાર તેણે આશિંતો પ્રશ્ન કર્યો:—“તું કાંઈ કામ બાંધે છે કે?”

અમીના વચમાં જ બોલી ઊઠી:—“આખા! મારી સખી કામ નહીં કરી શકે. એને ખદલ હું તમને વધારે કામ આપીશ.”

માછીએ વિચાર કરીને પૂછ્યું:—“તું રહીશ ક્યાં?”

“અમીના પાસે. બીજો વળી ક્યાં?”

બુદ્ધો ફરી વિચારમાં પડ્યો:—“આ પીડા વળી ક્યાંથી આવી?” તેણે ફરીથી પૂછ્યું: “ખાતશ સું?”

તે સ્ત્રીએ એકદમ બવાજ દીધો: “એની ચિંતા કરશો નહીં. આ સ્ત્રી.” તેણે તેના તરફ એક મહોર ફેંકી. અમીનાએ તે લાઇને માછીને આપત્ત કહ્યું:—“દિવસ બહુ ચઢી ગયો. હવે તમે પાછા કામે બાંધો.”

આ સ્ત્રી કાંઈ જ નહીં પણ જુએમાં હતી. રહસ્યમાં તેને બચાવ્યા પછી ગુપ્ત વેશે તેણે આરાકાનના દરખાસમાં નોકરી લીધી હતી. જુએમાં પોતાની બહેનની શોધમાં વેશ બાંધીને વારંવાર ફરતી હતી. ફરતી ફરતી અચાનક આ માછીની ઝૂંપડી પાસે તે આવી ચઢી હતી.

[૩]

મીઠમ ઝડપના પ્રાતઃકાળના પરમ રમણીય સમયે એક નાની નદીને તીરે એક ઝાડની છાયામાં ઝુટેખા અને અમીના બે બહેનો બેઠી છે. ઝુટેખા હહેવા લામી: “ ઇશ્વરે આપણા પીદરના મરણ પછી આપણા ઉપર દુખ જ નાખ્યાં છે. આપણી આગલી શાહી બહોળલાલી હવે આપણને મળશે નહીં એમ હવે તો નક્કી લાગે છે.”

“ પ્યારી બહેન, હવે એ મન શુઝરી વાતો ઉપર બળાપો શું કરવા કયાં કરે છે? દુનિયામાં રહીને હવે તો જે રસ્તે જવાય તે રસ્તે જવું એમ મેં નક્કી કર્યું છે. મને તો અહીં કાઠ વાતે દુઃખ નથી. મને તો દુનિયા પ્યારી લાગે છે. ”

ઝુટેખાએ કહ્યું:—“ છદે છદે અમીના, શું તું એક શાહમદી નથી? કયાં દીલ્હીનું શાહી તખ્ત અને કયાં આ એક માછીનો ઝૂંપડી?”

“ મારા જેવી એક લહેરો છોકરોને જે ઝૂંપડી કે ઝાડની ધટાની છાયા જ વધુ પસંદ હોય તો હાલના કટોકટ વખતમાં દિલ્હીના તખ્ત માટે નાહક આંસુ સારવાની મારે શી જરૂર? ”

ઝુટેખા નારાજ થઇ બોલી:—“ એ માટે હું તને કપકો આપતી નથી; પરંતુ અમીના, જરા વિચાર કરો જેવો ધટે છે. આપણા પ્યારા પીદરને તારા ઉપર વધુ પ્યાર હતો. આથી તેમણે પોતાની આખર બચાવવા પોતાને હાથે જ તને દરિયામાં નાખી દીધી. એમણે આણેલા તારા મોતને બદલે તારી જિન્દગીને તું બહેતર ન સમજતી. આપણા પીદરને મારી નાખવામાં આવેલા છે એ ન જૂલતી. એમના ખૂનનો જે તું બદલો લઈ શકીશ તો આ થોડા દિવસની ચાંદની જેવી જિન્દગીમાં કાંઈક કામ કર્યું અણાશે. ”

અમીના ચૂપકાદી ધારણ કરી રહી. તે જૂલી મચેલી વાતો આજ તેની બહેને પાછી રમૂતિપટમાં ચીતરી બતાવી છે. તે વિચાર કરવા લામી. એકાએક પાછી તે બોલી બીઠી: “ બહેન, થોડી વાર

બેસો. હું હમણાં આવું છું. જો મારા વાલો માટે હું ખાવાનું નહિ કરું તો તે ત્રિમારા ભૂખે મરી જશે. ”

અમીનાના હૃદયની નમળામ્ર માટે ઝુટેખાને શોક થયો. તે અત્યંત ઉદાસ મુખે ત્યાં બેઠી હતી. એટલામાં કાંઈનો પથરવ સંભળાયો અને પાછળથી કામ્રકે તેની આંખો દબાવી.

ઝુટેખા એકદમ ખૂપ પાડી બિડી: “કોણ છે ?” તેનો અવાજ સંભળીને તે યુવકે એકદમ પોતાના હાથ ભઈ લીધા અને સામે આરીને તે બોલો રહ્યો. તેણે કહ્યું: “આમ કેમ ? તું તિન્ની નથી.”

ઝુટેખા પોતાના વસ્ત્રો સંકારીને બેઠી થઈ. તેની આંખોમાંથી ભણે અગ્નિ વરસી રહ્યો હતો: “તું કોણ છે ?”

યુવકે કહ્યું: “તું નહિ ઓળખે. તિન્ની મને ઓળખે છે. તિન્ની ક્યાં છે ?”

એટલામાં તિન્ની ત્યાં આવી પહોંચી. ઝુટેખાનો ગુસ્સાથી લાલચોળ ચહેસો ચહેરા જોઈ તે બોલી: “બહેન, તમે એની વાતો ઉપરથી ગુસ્સે થશો નહિ. એ માણસ નથી. એને એક જાનકી જનાર જ સમજાવો. તમારી સાથે એણે કાંઈ અમર્યાદા કરી હશે તો હું હમણાં જ તેની ખપર લઉં છું. દાહિયા ! તેં આ શું કર્યું ? મૂર્ખ, આવો બેશરમ ક્યાંથી ?”

દાહિયા—“મેં શું કર્યું છે વળી ? કાંઈ નથી કર્યું. ફક્ત આંખો દબાવી હતી. મેં જાણ્યું કે એ તિન્ની છે.”

તિન્ની ક્રોધ કરતી બોલી—“વળી પાછો નાને મોંઝે મોટી વાત કરી ? હવે તું બહુ નહોર ને લાજ વિનાનો બની ગયો છે ! તિન્નીની આંખો પણ પહેલાં તેં વળી ક્યારે દાખી'તી ?”

યુવક—“આજ સુધી આંખ મીંચવા કાંઈ કારણ જોયું નહોતું. આજે જ પહેલો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ તેમ કરતાં આજ મને ખારે પાડી મરું !” ઝુટેખા, દાહિયાને ચૂપ રહેવા આમળીથી ધક્કા-રત કરી મંદ હાસ્ય કરવા લાગી.

અમીના:—“તું બહુ જ બેવકુફ છે. શાહજાદીઓ પાસે તું રહેવા લાયક જ નથી. હવે તને અદખ, કાયદા વગેરેની તાલીમ આપવી જોઈએ. જો, આવી રીતે સલામ કર.”

અમીનાએ શિર ઝુકાવીને ઝુલેખાએ વંદન કયું. દાલિયાએ ધણી મહેનતે તેની નકલ કરી બતાવી. અમીનાએ પાકળ હતીને ફરીથી નીચે નમીને સન્નામ કરવા કહ્યું. યુવકે ફરીથી તેમ કયું. અમીના તેને ઝુંપડી પાસે લઈ જઈ બોલી: “અંદર ચાલ.” અંદર ગયા પછી “જા દેવતા સળગાવ, હું આવું છું” એમ કહી અમીનાએ બારણાં બંધ કરી દીધાં.

ઝુલેખા પાસે બેસીને અમીના કહેવા લાગી. “બહેન, અહીંના લોક બધાય આના જેવા આનાડી હોય છે. હું તો, એનાંથી હેરાન થઈ ગઈ છું.”

અમીનાની રીતબ્રાતથી તો તે હેરાન થઈ હોય એમ જરાકે લાગતું ન હતું. ઝુલેખાએ કહ્યું:—“સાચું કહું છું. અમીના, કે તારી આ રીત અને જરાકે પસંદ નથી. આ જંમણી આદમીની શી મજદુર કે એ તારા શરીરને હાથ લગાડે!”

અમીના: “ખરું છે, બહેન. જો આજ કોઈ શાહજાદો કે નવાબજાદો આવી બેઅદબીથી મારી સાથે વર્ચો હોત તો હું જરૂર તેનું ધણું જ અપમાન કરત.”

ઝુલેખા: “સાચું કહેજે અમીના, તું કહેતી હતી કે મને તો દુનિયા ખારી લાગે છે, તો તે શબ્દો સાથે આ જંમણીને કંઈ લાગેવળગે છે કે?”

“સાચું કહું, બહેન? આ સાદા શુદ્ધ દાલિયાની હું બહુ ઉપકારવશ છું, મારે માટે એ ફૂલ તોડી લાવે છે. મારે માટે તાળો મેલે લાવે છે. મારી સૂતની જગ્યા સાફસૂફ કરી આપે છે અને જો કોઈ કામ માટે તેને બોલાવું છું તે માટે તે એ ફૂલરાની પેઠે અપ-

જતાથી મારી પાસે આવીને હાજર થાય છે. કદી હું તેને દમદાટી દઉં છું તો તે દસી પડે અથવા તો ડોષ વાર રોષ પડે છે. એને કદાચ બેચાર થપ્પડ લગાવી દેવામાં આવે છે તો તે ખુશી થઈને કૂદકારા માનવા મંડી જાય છે, એની હું બધી રીતે અજમાયશ કરી ચૂકી છું; અત્યારે એને હું અંદર બંધ કરી આવી છું, પણ જો તમે જમીને જોશો તો તે દેવતા કુંકતો હશે. હું આવી રીતે એના જંગલીપણાથી હેરાન થઈ ગઈ છું !”

બુદ્ધેખા કહેવા લાગી: “એનું જંગલીપણું તમવવામાં હું પ્રેક્ષક કરીશ.”

“નહીં બહેન, તમે એને કશું કહેશો નહીં” અમીનાએ કહ્યું. આ વાત તેણે એવી રીતે કહી કે જાણે દાલિયા તેના મૃગસિન્ધુ છે અને બીજાઓને જોઈને તે જંગલમાં નાસી જાય છે.

એટલામાં માછીએ આવીને કહ્યું: “તિન્ની, આજ દાલિયા નથી આવ્યો શું?”

“આવ્યો તો છે!”

“ક્યાં છે?”

“બહુ ત્રાસ આપતો હતો. હું એને ઝોરડામાં પૂરીને આવી છું.”

બુદ્ધાએ વિચાર કરીને કહ્યું:—“કદી જો એ ત્રાસ આપતો હોય તો એના ઉપર નારાજ થઈશ નહીં, નાની કુખરમાં બધાં જે એવા જ તોફાની હોય છે. પહેલાં તું પણ એવી જ હોઈશ. આથી તેના તરફ કંઈનાઈ ન જતાવતી. દાલિયાએ કાલે એક મહોર આપીને ત્રણ ફેરીઓ વેચાતી લીધી હતી.”

“એમાં શું ચર્ચ મરું? ફેરીઓ લીધા તિના પણ એની પાસેથી હમણાં બે મહોર અપાવીશ.”

પોતાની પાલિતા કન્યાની નાની વયમાં પણ આવી ચાલાકી જોઈને વૃદ્ધ માછી ખુશી થયો અને તિન્નીતા મસ્તક ઉપર તે ખ્યારથી પોતાનો હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

[૪]

દાલિયા હવે આવળ કરે છે તેથી જુએખાં સંકાય પામતી નથી. આનું કારણ એ હતું કે દાલિયાની પ્રકૃતિ જ કાંઈ એવી હતી કે તેનું હૃદય સરલ હોવાથી શાહજાદોએ જોયી તુમાખી યુવતીએ પાસે જતાં પણ તેને સંકાય થતો ન હતો. તે હસ્યુખો, કૌતુકપ્રિય અને શુદ્ધ સ્વભાવનો હતો. સર્વ અવસ્થાઓમાં તે નીડર રહેતો, ધણી વાર આખી રાતોની રાતો તે સખન અરણ્યમાં કે પર્વતોના શિખરો ઉપર ચઢીને ક્યો કરતો હતો. એક દિન પ્રાતઃકાલે દાલિયાનો હાથ આલીને જુએખા કહેવા લાગી: “દાલિયા આ દેશનો રાજા તું મને બતાવીશ?”

“હા. શા માટે ન બતાવું? પણ કહો તો ખરાં કે તમારે તેનું શું કામ છે?”

“મારી પાસે ઝેર પાયલું એક ખંજર છે. હું રાજાની છાતીમાં તે ધોંચવા માગું છું.”

જુએખાની વાત સાંભળી દાલિયાને આશ્ચર્ય ઊપજ્યું જુએખાની હિંસાપૂર્ણ આકૃતિ દેખીને તે ડરી ગયો. આવી રહસ્યપૂર્ણ વાત તેણે કદી સાંભળી ન હતી. શાહજાદોએ નક્કી કરી આ મરકરી કરી હશે કે ખરું કહું હશે તે તે સમજી શક્યો નહીં. જો રાજા દુર્ભાગ્યવશાત્ અત્યારે અહીં હોય તો જુએખા શું તેને ખંજર મારે?

[૫]

ઉપરની ઘટના પછી બે દિન વીતતાં રહમતખાંએ જુએખાં ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી મોકલી: “આરાકાનના નવીન મહારાજા માજીના ઝૂંપડામાં રહેતી બે બહેનોને છૂપાઈને જોઈ રહે છે અને અમીના પર તે પ્રસન્ન થઈ તેને મહારાણી બનાવવા માહે છે.

ઘોડાક વખતમાં તે તેને રાજમહેલમાં બોલાવશે. બદલો લેવાનો આના કરતાં બીજો કોઈ સારો અવસર મળશે નહીં.”

પત્ર વાંચી ઝુલેખાએ દહતાથી અમીનાનો હાથ પકડી કહ્યું : “ધૈર્યની ધમ્મણા અહીં ચોખ્ખી જાણીતી આવે છે. અમીના, હવે નાદાની ના કર. હવે તારા જીવનની ફર્ક અદા કર, છોકરોમત છોડી દે.”

એટલામાં દાલિયા આવે બિચેરા જણાયો. અમીનાએ જોયું કે તે બિચો બિચો તેના તરફ જોઈને હાસ્ય કરતો હતો.

દાલિયાના હાસ્યથી અભિમાન આછીને અમીના કહેવા લાગી : “જાણતો નથી, દાલિયા ! હું આજ મહારાણી જનવા જઈ છું તે ?”

દાલિયાએ હસતાં હસતાં કહ્યું : “બહુ વખત માટે તો નહીં ને !”

અમીના પીડિત અને વિસ્મિત ચિત્તે વિચારવા લાગી : “આ જાંબલી હરણ સાથે માથુસ જેવું વર્તન રાખવું એ મારી બૂલ છે.”

પણ ફરીથી દાલિયા તરફ નજર મથા પછી તે બોલી : “દાલિયા શું રાજને માયો પછી, હું પાછી આવીને તને મળી શકીશ નહીં ?”

[૬]

વાજતે ગાજતે હાથી, ઘોડા અને સેનાઓના પાયદળ સાથે બહુમુલ્ય પાત્રખીઓમાં બેસાડીને બે બહેનોને રાજમહેલમાં આણવામાં આવી.

અમીના ઝુલેખા પાસેથી ખજૂર લઈને તેને નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગી. તેની ધાત્તી તપાસ ક્યાં પછી, તેણે તેને ચામડાના આનમાં મૂક્યું અને પોતાના બદનમાં છુપાવી દીધું. અમીનાની અત્યંત ધમ્મણ હતી કે, મૃત્યુ યાત્રા પહેલાં એક વાર દાલિયાને મળી લેવાય તો સારું. પણ દાલિયાનો પત્તો ન હતો. કાલ સાંજ-

કાલથી દાલિયા ઝુંપડી આમળ દેખાયો જ ન હતો. દાલિયા કાલે હસતો હતો, તે શું અમીનાના અભિમાનની સળગતી જ્વાલની દરકાર નહીં કરવાનું સૂચવતો હતો ?

ઘેરથી પાલખી ઉપર ચઢતા પહેલાં અમીનાએ પોતાના બચ-પણના આશ્રયદાતા તરફ અશ્રુભરી આંખોથી જોયું. રોતાં રોતાં માછીનો હાથ પકડીને અમીના કહેવા લાગી: “બુદ્ધા બાપા, હું જાઉં છું. પણ તિત્તી નહીં હોય ત્યારે તમારું ઘર કેમ સંભાળશે ?” માછીએ બાળકની પેટે રડવા માંડ્યું. અમીના બોલી: “બાપા, એ દાલિયા આવે તો આ વીંટી તેને આપજો અને મારું નામ દઇને કહેજો કે અમીના જતી વખત આપી મઠ છે.”

પાલખી રાજમહેલ અંદર લેવામાં આવ્યા પછી બન્ને બહેનો તેમાંથી ઊતરીને મહેલમાં મઠ. અમીનાના મોં ઉપર આજ હારય જણાતું નથી; આંખોમાં આંસુ પણ નથી. ઝુલેખાનું મોં ફિક્કું પડી ગયું છે. બન્ને સુધી કર્તવ્યક્ષેત્ર દૂર હતું ત્યાં સુધી ઉત્સાહની તીવ્રતા હતી. ઝુલેખા કંપિત હૃદયે અમીનાને ગળે હાથ નાંખી બોલી: “આજ આ ખીસેલા ગુલામને કમી ખૂનની નદીમાં વહેવરાવવા લઈ ચાલી છે ?”

પણ હવે વિચારને આવકાશ ન હતો. પરિચારિકાઓ બન્ને બહેનોને રાજ બેઠો હતો તે ખંડમાં લઈ જવા આવી પહોંચી. ખારણા પાસે જઈ અમીના થોડીક વાર સૂઈ ઊભી રહી અને બોલી: “બહેન !”

ઝુલેખા તરત જ તેના કંઠે વળગી પડી.

બન્ને બન્ને બહેનો એ ખંડમાં મઠ. રાજ રાજશાહી ઠાઠમાઠ શ્વાસે રત્નજડિત સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો. અમીના લગ્નગુલાથી ખારણામાં જ અમચીને ઊભી રહી; પરંતુ ઝુલેખા આમળ વધી અને રાજ પાસે જતાં તો તે એકાએક બોલી બેઠી: “દાલિયા !”

અમીના આ આશ્ચર્યમય દ્રશ્ય જોઈને, ઊભી હતી ત્યાં જ મૂર્છિત થઈ ગઈ.

ચૈતન્ય આવતાં અમીના જુલેખા તરફ અને જુલેખા દાલિયા તરફ જોવા લાગી. દાલિયા બન્નેનો મનોમત ભાવ સમજીને બોલી ઊઠ્યો: “હા, હું તે જ દાલિયા છું ! હું જ તમારા ચૂલામાંની દેવતા કૂંકતો હતો !”

અમીનાથી હવે હસી પડ્યા સિવાય રહેવાનું નહિ.

મણિ અને જ્યોતિ

“ માશી ! ”

“ બાઈ જ્યોતિ ! હવે જરાક વાર સ્વઈ જા; બહુ મોડું થયું છે. ”

“ નહિ, માશી, હવે મારે બહુ દિવસ નથી. હું તો એમ કહેતો હતો કે મણિ એના પિતાને ઘેર બસે જાય. એ ક્યાં છે અત્યારે ? ”

“ સીતારામપુરમાં. ”

“ હા, બરાબર. એને ત્યાં જ મોકલો. માદા માણસ પાસે એણે બહુ રહેવું ન જોઈએ; અને માશી, એની પણ તબિયત કંઈ બહુ સારી નથી. ”

“ જે ને બાપુ, તને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને એનાથી જવાય પણ ખરું કે ? ”

“ પણ ડાક્ટર શું કહે છે તે એ જાણે છે ? ”

“ પણ એ પોલ જુએ છે ને ? પરમ દિવસે મેં એના પિતાને ત્યાં જવાની જરાક વાત કાઢી એટલે તો એ રોવા બેઠી ! ”

આ અંતિમ વાક્યમાં અસત્યનો કિયિત અંશ હતો, એ કહેવું અત્રે આવશ્યક છે. મણિ સાથે થયેલી વાતચીત સરવૃત્તઃ નાચે પ્રમાણે હતી.

“ બહેન, તારા પિતાજીને ત્યાંથી કંઈ સમાચાર આવ્યા છે ? એં અનાથને હમણાં જ ક્યાંક જોયા ! ”

“ હા માશી, મારી નાની બહેનનું ‘ અન્નપ્રાશન ’ આવતા શુક્રવારે છે, મને વિચાર આવે છે કે..... ” મણિ અચકાપ્ર.

“ બહુ સારું, બહેન, એને માટે એક નાનો સોનાનો હાર ૫ મોકલજો. તારી બાને પણ નેથી આનંદ થશે. ”

“હું પોતે જ જવાનો વિચાર રાખું છું. માશી! મેં મારી નાની બહેનને કાઠ દહાડો જોઈ નથી. એને જોવાનું બહુ મન છે.”

“એટલે? જ્યોતિને એકલો મૂકીને જઈશ? બહેન, ડાકટરે શું કહ્યું તે તો તે સાંભળ્યું ને?”

“એ તો અમે તે કહે. તને તો એની સ્થિતિ દેખાય છે ને?”
માશી જરાક ચીઠાયી.

“પણ, માશી, પણ બાઈ પછી મારે આ પહેલી બહેન આવી છે, અને બચ્ચાની તે બહુ જ લાડકી છે! બહુ ધામધુમ પણ થવાની છે, અને હું ન જાઉં તો બાને.....”

“હીક, તારી બાને બહે જોઈ લાગે. પણ મણિ, જો તું જ્યોતિને આવી સ્થિતિમાં એકલો મૂકીને જઈશ તો તારા પિતાજી તારા ઉપર ચીઠાશે એની કાંઈ ખબર છે?”

“હા. પણ તમે એમના ઉપર એક કામળ લખજો ને કે હમણાં કાંઈ ખાસ ચિન્તા કરવા જેવું નથી; અને હું જાઉં તો પણ કાંઈ હરકત...”

“હા, મણિ, તું જઈશ તો કાંઈ અહીં તારો જોડ નહિ પડે. પણ એટલું બાદ રાખજો કે જો હું તારા પિતાને લખીશ તો બહુ મારા મનમાં છે તે હું લખી દઉં.”

“ના, ના, ત્યારે તો ન લખશો. હું એમને કહીશ, અને એ તો જરૂર.....”

“મણિ, જો સાંભળ. મને તારા તરફથી બહુ ખમવું પડ્યું છે; પણ જો તું આવું કાંઈ પગલું ભરીશ તો મારાથી વધારે નાંક ખમાય. તારા પિતા તો તને સારી પેઠે ઓળખે છે, એટલે એમને તો તું છેતરી શકીશ નહીં.”

માશી ગયાં એટલે મણિ બહુજાડ કરતી પથારીમાં પડી. એટલામાં એની પડોશી-સખી-અંદર આવી.

“બહેન, આ જીલમ તો જો! મારો એકની એક બહેનનું અન્નપ્રાશન આવે છે, અને ચાશી મરે જવા દેતાં નથી.”

“મણિ, તારા વર આટલા બધા માંદા છે, અને તું જવાની વાત કરે છે એ ઠીક કે? વાહ, બહેન!”

“પણ એમને માટે હું કશું કરતી તો છું નહિ; અને યત્ન કરું તો પણ મારાથી શું થવાનું છે? બહેન, આ ધર એવું તો રમશાનની માફક ખાવા ધાય છે કે મારાથી તો આ સહેવાતું નથી!” મણિની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં.

“મણિ, તું તો કોઈ અદ્ભુત સ્ત્રી છે. વર કરતાં કાંઈ બહેન વધારે છે?”

“પણ, હું તમારી બધાની માફક ઢોંઝ કરીને શાંત રહી શકતી નથી; પછી લોકો મારે માટે છો અને તે ધારે!”

“ઠીક, હવે તારે શું કરવું છે એ તો કહે?”

“હું તો જવાની જ-મને કોઈ અટકાવી શકશે નહિ-હા.” મણિ નિશ્ચયપૂર્વક બોલી.

“વાહ! તું ચે બડી જખરી લાગે છે!”

એના પિતાજીને ત્યાં જવાની વાત જરાક છેડી એટલામાં તો મણિ રડી પડી, એ સાંભળી ન્યોતિને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. એ પથારીમાં બેઠો થયો. એક તકીઓ ખેંચી એના ઉપર અઢેલીને બેઠો.

“ચાશી, આ દીવો લઈ દ્યો, અને પેત્રી બારી જરાક ઉઘાડો ને?”

અનંત કાલની એક પ્રવાસિની, ગાઠ, શાંત રાત્રિ સર્વત્ર બ્યાપી રહી હતી; અનેક યુગોમાં અસંખ્ય મરણપથારીઓના સાક્ષી તારાઓ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા.

ગાઠ અંધારી રાત્રિની છાયામાં દૂર, પોતાની મણિનું રમણીય

મુખ જાણે આગ્રેખામકું હોય એમ જ્યોતિને બાચું. મહિષિની વિચાળ નીલ આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી.

એને શાંત જોઇ માશીને કાંઈક નિવૃત્તિ વળી. એ સૂઝ ગયો હશે એમ એમને લાગ્યું.

અચિંત્યો એ ચમકીને બેઠો થયો: “માશી, આ આપણા મરીબડા ધરમાં મહિષ-ઉછાછળી મહિષ-સુખી નહિ થાય એમ તમને બધાંને લાગતું હતું, ખરું? પણ તમે જોયું ને...?”

“હા, બાઈ, મેં જોયું! મારો જૂઠ થઇ હતી; પણ વિપત્તિ મનુષ્યને કસે છે.”

“માશી?”

“બેટા, હવે જરા સૂઝ જા!”

“ના, ના, મારે જરા વાતો કરવી છે. માશી, તમે ચીઢાશો?”

“ના, બાઈ.”

“માશી, એક વખત મને જ્યારે એમ લાગ્યું કે મહિષના હૃદયમાં મને સ્થાન નહિ મળે ત્યારે મેં શાંતિથી સહન કર્યું; પણ તમે...”

“ના બાઈ, એમ ન બોલ. હું પણ તારા કુઃખમાં સહ-બાંધી હતી!”

“માશી, માનવહૃદય કાંઈ માટીનાં ઢેઠાં જેવું નથી, કે આપણે ફક્ત ઉપાડી લઇએ એટલે આપણું થાય! મને લાગ્યું કે મહિષને તેના પોતાના હૃદયનું જ જાન નહોતું. એક દિવસ, કાણ જાણે કેમ, પણ અચિંત્યો જ એને મારા તરફ.....”

“હા, જ્યોતિ તું કહે છે એમ જ થયું!”

“અને તેથી એના ઉછાછળાપણાની મેં બહુ દરકાર કરી નહિ.” જ્યોતિ આંખો મીંચી કાંઈક ધ્યાનમાં પડ્યો.

એક નિઃશ્વાસ નાખી માશી શાંત રહ્યા. જ્યોતિએ તોફાની વરસાદમાં, દદાતી હાલતમાં, બદાર અમાશીમાં અનેક રાત્રિઓ

પસાર કરી હતી અને પોતાના શયનગૃહમાં પણ જવાની દરકાર કરી નહોતી. અનેક વાર જ્યોતિષ જિજ્ઞાસા ઉપર પડી રહેતો અને ધ્વંષિતો કે: “મણિ આવીને મારું માથું દાખે. અને મારું દુઃખ કાંઈક ઓછું કરે તો કેવું સારુ?” પણ તે વખતે મણિ તો કોઈ સખી સાથે નાટકમાં જવાની તૈયારી કરતી જણાતી અને જો માશી એનું માથું દાખવા જાય તો એ એમને હા કરી પાછા મોકલી દેતો. આ રોપમાં અત્યંત દુઃખ સમાયલું હતું. ધણી વાર એમને એમ કહેવાનું મન થતું કે, “જ્યોતિષ, એની તું જાદુ દરકાર ન કરોશ; બાપ. એને જરૂર પડશે—અરજ પડશે ત્યારે એ સમજશે,” પણ આવી વસ્તુ કહેવામાં ગેરસમજાતીનો ભય રહે છે.

જ્યોતિષના હૃદયમાં “શ્રીત્વ”ને માટે એક પવિત્ર મંદિર હતું, અને તેના સિંહાસન ઉપર મણિને રથાન મળ્યું હતું. આ દિવ્ય અંતના તરફથી પ્રેમ—મંદિરાનો ભાગ મને નહિ મળે, એમ વિધિએ નિર્મ્ય છે.—આ કદપના જ જ્યોતિષને ભયંકર ચર્ષ પડતી. પરિણામે એ દિવ્ય મંદિરની દિવ્યાંતનાનો પૂજા ચાલુ જ રહી; ભોમ ઉપર ભોમ અપાયા અને વરદાનની આશાનો અંત ન જ આવ્યો. અમર આશાની બલિદારી છે!!

જ્યોતિષ નિદ્રાધીન થયો હશે એમ માશીને લાગ્યું; પણ એ તો પાછો બેઠો થયો.

“માશી, તમે ધાર્યું કે મણિથી હું સુખી નથી. અને તેથી તમને એના ઉપર રોષ થાયજો, ખરું, પણ, માશી સુખ તો પેતા તારાઓ જેવું છે. બધા તારલાઓ કાંઈ અંધકારનો નાશ નથી કરતા, વચ્ચે વચ્ચે છિદ્રો પણ હોય છે. જીવનમાં આપણે બૂધો અને ગેર-સમજાતીઓ કરીએ છીએ. પરંતુ આ છિદ્રોનો વચ્ચેથી સત્ય પ્રકાશ છે... માશી, હું નથી સમજી શકતો. મારું હૃદય કાંઈક અપૂર્વ આનંદથી ઉભરાય જાય છે—એમ કેમ હશે?”

કાંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના માશીએ પોતાના કોમળ હરત

વડે તેનું માથું હાથવા માંડ્યું. માઠ અંધારમાં એમનાં આંસુઓ જણાયાં નહિ.

“માશી, હજી તો એ નાની છે. મને એમ થાય છે કે મારા વિના એના દિવસો કેમ જશે ?”

“નાની ? બાઈ, એ એવું સમજતી થઈ છે...જ્યોતિ, મારા જીવનની મૂર્તિ જ્યારે મેં ખોધ ત્યારે હું પણ નાની હતી, પછી જ મારા હૃદયમાં સદાને માટે એમની રજાપના થઈ !” માશીનાં આંસુઓ અવિચ્છિન્ન વહેતાં હતા.

“પણ માશી, મને એમ લાગે છે કે મારી મણિનું હૃદય જાગૃતિનાં ચિન્હો દેખાડે છે. એટલામાં જ મારે આ જમતને...”

“બાઈ જ્યોતિ, એવું બોલીશ નહિ. એનું હૃદય જો જાગે તો જ બહુ છે !”

ફેટલાક વર્ષો ઉપર સંભળેલું એક મામડીઆનું રમ્ય ગીત જ્યોતિએ સંભળ્યું. એની આંખો પણ આંસુભરી થઈ.

“માશી, ફેટલા વાગ્યા હશે ?”

“બાઈ, નવેક વાગ્યા હશે.”

“હજી નવ જ થયા છે ? મેં તો ધાર્યું કે પ્રભાતના બે કે ત્રણ વાગ્યા હશે ! પણ માશી, તમે જાણો છો ; મારી મધ્યરાત્રિ તો સુમીસ્ત સાથે જ શરૂ થાય છે !”

“બાઈ, હવે જરા જાગીને સૂઈ જા ; કાલે રાત્રે પણ તું બહુ મોડો સૂતો હતો.”

“માશી ! મણી સૂઈ ગઈ ?”

“ના, ના, એ તો તારે માટે કાંઈ બનાવે છે.” જ્યોતિ ચમકેડો.

“ખરેખર, માશી, કાચું કંઠો છે ?”

“હા, બાઈ, કાચું ! તારું બહુ ખાવાનું એ જ કરે છે.”

“મને તો કાચું કે એને નહિ આવડતું હોય—”

“પણ આવું શીખતાં જીઓને વાર ન લાગે તો ! જરૂર પડે એની મેળે આવડે.”

“આને સવારે મેં કાંજી પીધી તે એવી તો સ્વસ્થ હતી ! માશી, મને તો લાગ્યું કે તમે જ કરી હશે.”

“ના, ભાઈ, મણિ મને એવું કરવા પણ દે ખરી કે ? તારાં કપડાં પણ એ ધૂંએ છે ! એ જાણે છે કે તને કાંઈ પણ અસ્વસ્થ અમતું નથી, અને એને ચીવટ પણ બહુ છે. તારી ઝોરડી પણ એણે એવી સાફ અને સુધડ રાખી છે ! જો એને હું જહીં આવવા દઉં તો તો એ સાંજે થાકીને લોથ થઈ જાય...પણ એ બધું ખરા મનથી કરે છે, હોં !”

“ત્યારે...એનું શરીર સારું છે ?”

“ડાક્ટર કહે છે કે માદા માણસ પાસે એને બહુ ન રાખવી; એનું હૃદય બહુ કેમળ છે. ”

“પણ, માશી, એ જહીં આવવાની હઠ નથી કરતી ?”

“ભાઈ, એ તો બહુ થે હઠ કરે છે. પણ હું જરાક કહું એટલે માફ કહું માને છે. તારી ખબર હું એને બહુ વાર આપું છું.”

અશ્રુમિદ્ધાઓની પેઠે તારાં આકાશમાં ચળકતા હતા. જ્યોતિએ જીવ્યું જોયું અને આભારમાં પોતાનું માથું સહજ નમાવ્યું. એની જીવન-જ્યોતિ હવે થોડો જ સમય પ્રગટવાની હતી, માઠ અંધકારમાં જ્યારે કાળે પોતાનો હાથ તેના તરફ લંબાવ્યો, ત્યારે જ્યોતિએ અગાધ શ્રદ્ધાથી એ લીધો.

એણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો, અને કાંઈક આતુરતાથી-ચિંતાથી-એ બોલ્યો:—“માશી, મણિ જમતી હોય તો એને જરા બોલાવશો ?”

“હા, ભાઈ; બોલાવું છું !”

“બહુ વાર નહિ, માશી, ફક્ત એક થોડીક ક્ષણ-મારે એને કાંઈક કહેવું છે.”

એક નિઃશ્વાસ નાંખી માશી ગયાં. જ્યોતિની નાડી જોરથી

ચાલવા માંડી. એના આખા જીવનમાં એક વખત પણ મહિષ સાથે એસી નિકટ રીતે વાત કરવાનો પ્રસંગ એને મળ્યો નહોતો, આ બે વાલ્મીકી પ્રભુએ કાંઈક જુદી જ રીતે ધડ્યા હતાં અને એમને એક સૂચી વમાડવા, એ અશક્ય હતું.

સખીઓ સાથે મહિષ જ્યારે હસીને આનંદથી વાતચીત કરતી-કહેતી કરતી-લારે જ્યેતિને અહેખામ આવતી. પોતે એમના જેવી નકામી અને તુચ્છ વાતો કરી શકતો નહીં એટલે એને પોતાનો જ વાંક વસતો. એ એના મિત્રો સાથે તુચ્છ અને સાધારણ વાતો કરી શકતો; પણ કેટલીક વાતોમાં પુરુષોને જ આનંદ પડે છે-સ્ત્રીઓને નથી પડતો. એક મનુષ્ય પોતે એકલો મહાન ક્ષિત્સુશીમયાં સંવાદો પોતાની જ સાથે કરી શકે, પણ તુચ્છ વિષયો ઉપર વાતો કરવાને બે જણ તો જોઈએ જ. એક શરણાર્થ એકલી વગાડી શકાય પણ કરતાલની તો જોડી જ જોઈએ. અનેક વાર સંધ્યા સમયે, અમ.શીમાં પોતે મહિષ સાથે એકલો બેઠો હોય ત્યારે વિવિધ વિષયો ઉપર વાતો કરવાના એ પ્રયત્નો કરતો, પણ દોરી અધવચમાં જ તૂટતી, અને સંધ્યા સમયની શાંતિને પણ જાણે શરમ આવતી ન હોય એમ થતું. એને રપટ લામતું કે મહિષ છટકી જવા ઇચ્છે છે. એ એમ ઇચ્છતો પણ ખરો કે કોઈ ત્રીજું મનુષ્ય આવે; કાનણ કે કેટલીક વખત જ્યાં બે જણ વાત નથી કરી શકતાં ત્યાં ત્રણ હોય તો વાત કરવી સહેલી પડે છે.

મહિષ આવે ત્યારે શું બોલવું એનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો પણ એવી બનાવટી-કૃત્રિમ વાતોથી કાંઈ સંતોષ મળે? આ થોડીક ક્ષણ નકામી જશે એમ એને ભય હતો-પણ મહિષ સાથે નિકટ રીતે વાતો કરવાનો બહુ જ થોડો સમય હવે રહ્યો હતો.

[૩]

“બહેન, મણિ, આ શું ? તું ક્યાંક જાય છે કે શું ?”

“હા ! હું સીતારામપુર જઈ છું.”

“એટલે ? કોની સાથે ?”

“કેમ, અનાથ છે ને !”

“બહેન, મારું માન; આજે નહિ, કાલે જશે.”

“પણ, માશી, બધી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે. ફક્ત નીકળીએ એટલી જ વાર છે.”

“એમાં શું ? એ તો પાછું છોડી નંખાશે બહેન, મારું માન, કાલે જવારે જશે.” માશી ફરીથી કરત્યાં.

“માશી, તમારા બા વહેમને હું માનતી નથી, હું આજે જઈશ તો મને શું થઈ જવાનું હતું ?”

“બહેન, જ્યોતિ તને જરાક વાર યોજાવે છે—આતીને જ.”

“હીક, હજી થોડોક વખત છે; એમને જરા મગા આવું.”

“પણ, મણિ, તું આજે જવાની છે તે એને કહીશ નહીં હો કે ?”

“વારુ, નહીં કહું. પણ હું તો જવાની જ; મારાથી નહીં રહેવાય.” મણિએ રપટ કહ્યું.

“બહેન, હું તારા પાસે પડું છું; મારું માન; મન પૂરું શાંત રાખીને એની પાસે જરા બેસજો. એને ખબર ન પડે કે તું જવાની ઉતારણમાં છે.”

“પણ હું શું કરું ? માડી કંઈ મારે માટે ખોટી થશે ? અનાથ પાછો આવે એટલે વખત એમની પાસે બેસું છું.” જાણે માશી ઉપર ઉપકાર કરતી હોય તેમ મણિએ હત્તર દીધો.

“ના, મણિ; એમ નહિ. આવી સ્થિતિમાં હું તને ત્યાં નહીં જવા દઉં. ઓ અમામિની, તું શા માટે એને દુઃખ દે છે ? એ હવે થોડા દિવસનો મહેમાન છે ! મણિ, યાદ રાખજો, તારે આ દિવસ

તારા આખા જન્મારા સુધી સંભારવો પડશે ! હજી ચે મારું માન; હથેર ઉપર બેઠો બેઠો બધું ચે જીએ છે, મહિષ, કોઈક દિવસ તું સમજીશ ત્યારે જ તને ખતર પડશે. ” અત્યંત રોષમાં-દુઃખમાં માથીએ કહ્યું.

“ માસી, તમે મને એમ શાપ ન દેશો, વળી ! ”

“ અરેરે ! બાઇ જ્યોતિ, બેઠા તું પણ આ દુઃખમાંથી છૂટે તો બહુ સારું. હું પણ શું કરું ? આ જૂઠાણાનો અને પાપનો તે ક્યારે અંત આવશે ? ઓ પ્રભુ ! ” નિરાધાર, દુઃખી પણ પ્રેમાળ માસી, સહન ન થઈ શકનાથી ચોધાર આંસુએ રડી પડ્યાં. કૂર મહિષ ચાલી અર્ધ.

થોડીક વાર રહી, કદાચિત જ્યોતિ સૂઈ ગયો હશે એમ ધારી, માસી એની પાસે ગયાં. પણ એ તો બેઠો ગયો.

“ બાઇ, આ તો બિચારી મહિષ..... ”

“ કેમ શું થયું ? માસી, એ આવી નહીં ? તમને વાર કેમ લાગી ? ”

“ બાઇ, હું અર્ધ ત્યારે એ ચોધાર આંસુએ રડતી હતી. મેં પૂછ્યું તો કહે કે ‘ એમની કાંઈતું દુઃખ ઉભરાઈ ગયું ! ’ મેં કહ્યું : “ ગાંડી, એમાં રડે છે શું કરવા ? બીજું દુઃખ છે ધરમાં, પણ એની બેદરકારીથી તારી કાંઈતું દુઃખ ઉભરાઈ ગયું. અને પછી વાર થશે એ દુઃખથી તો બાપડી રડવા બેઠી. પછી મેં જેમ તેમ સમજાવીને સુવાડી દીધી. હશે, હવે કાંતે વાત; બહે બિચારી એ ધડી સૂએ-આખા દિવસના કામથી ચાછીને લોચ થઈ અર્ધ છે. ”

મહિષ ન આવી તેથી જ્યોતિને સહેજ દુઃખ તો થયું, પણ કાંઈક શાંતિ ચે વળી. મહિષનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પોતાના હૃદયમાં એની જે મૂર્તિ હતી તેને કાંઈક વ્યાધાત થાય એવો એને ભય હતો. પણ “ મારી કાંઈતું દુઃખ ઉભરાઈ ગયું તેથી એ આટલી બધી દુઃખી થઈ ” - આ બિચારે એનું હૃદય આનંદથી હલકાયું.

“ માસી ! ”

“ કેમ, બાઈ ? ”

“ માસી ! મને ખાતરી છે કે આ જગતમાં મારે હવે થોડા જ દિવસ રહ્યા છે. પણ મને દિલગીરી નથી થતી. માસી, તમે દુઃખી ન થશો હોં ! ”

“ વારુ, બાઈ, હું દુઃખી નહિ થાઉં. કાંઈ જીવતું જ મારું છે અને મરણ ખરાબ છે, એમ નથી. ”

“ માસી, હું ખરું કહું છું, હોં. મને મરણ એવું રમણીય લાગે છે ! ”

જ્યોતિ વિશાળ આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો અને મણિ પોતે જ જાણે ચરણના વેશમાં આવતી હોય એમ એને લાગ્યું. એનું ધીરન અમર હતું. અસંખ્ય તારાઓ, જાણે એના વિશાળ, કાળા કેશ ઉપર આશીર્વાદનાં પુષ્પો ન ખરતાં હોય, એમ તેને લાગ્યું. અંધકારના આવરણ નીચે, પોતાની વધૂનું પ્રથમ જ દર્શન પુનઃ થતું હોય એમ એને બાસ થયો. માઠ રાત્ર મણિની પ્રેમમય દૃષ્ટિએથી જાણે બરાબ મઈ. મણિ—જ્યોતિની બાલકશૃદ્ધિ એક બબ્બ પ્રતિમામાં ફેરવાઈ મઈ. જન્મ અને મરણના સંત્રમ આગળ, તારાઓની એક વેદી ઉપર એનું સિંદાસન હતું, અંજલિ રચી જ્યોતિ લખ્યો; “ હા—અંતે આવરણ જી ચકાયું; આ અતિ માઠ અંધકારના પડમાં ચીરો પડ્યો. સુંદરી ! તેં મારા હૃદયને અનેક વાર ટટળાવ્યું છે—રીવાવ્યું છે; પણ હવે તું મને તજી શકશે નહીં ! ”

“ માસી, મને સહેજ દુખ તો થાય છે. પણ તમે ધારો છો એટલું બધું નહીં. જાણે મારું દુખ અને જીવન—એ બે ધીમે ધીમે છૂટાં ન પડતાં હોય ! માસી, મારું જીવન, માલથી ભરેલી એક હોડીની માફક કિનારા તરફ ખેંચાતું હતું, પણ અચિત્ત્યું દોરડું તૂટી ગયું અને હવે મારાં બધાં દુઃખો સાથે એ હોડી સમુદ્ર તરફ ધસવાઈ જાય છે. એ હોડી મને હજી દેખાય છે, પણ હવે તો એ પ્રભુને

બાધીન છે !— પણ, માસી, મેં મહિષને બે ત્રણ દિવસથી જોઈ નથી. એ કેમ જણાતી નથી ? ”

“ બાઈ, લે આ બીજું ઓશીકું. જરા માથા નીચે મૂક—તને હવે જંપ વળશે. ”

“ માસી, પેલી દુઃખથી બરેલી હોડી ઘસઘાઈ જાય છે; તેની પેઠે મહિષ પણ મને છોડી મઠ હોય ને, એમ લાગે છે. એમ કેમ હશે ? ”

“ બાઈ, લે આ જરા ઠંડું પાણી પી. તારું ગળું ક્યારનું ચે સૂકાઈ ગયું છે. ”

“ માસી, મેં મારું ‘ વીલ ’ ગઈ કાલે ક્યું છે. મેં તમને દેખાડ્યું કે નહીં ? ”

“ બાઈ, મારે જોઈને શું કરવું છે ? ”

“ માસી, ત્યારે આ ગુજરી મ્યાં ત્યારે મારી પાસે કશું નહોતું. તમે જ મને ઉછેરીને મોટા કરી, પછી તો—”

“ બાઈ, એવું ન બોલ. મારી પાસે પણ શું હતું ? આ મરીબડું ઘર અને બે પૈસા. બાકીનું બધું તો તું જાતે જ કમાયો હતો ને ? ”

“ પણ, માસી, આ ઘર—”

“ આ ઘર ! એમાં છે શું ? અને તં એમાં એટલો બધો સરસામાન બચે છે કે ઘર તો બાપડું અંદર ઢંકાઈ ગયું ! ”

“ માસી, મહિષને તમારા તરફ પ્રેમ અને માન છે, ખરું ને ? ”

“ હા, બાઈ, હું જાણું—પણ હવે તું સૂઈ જા. ”

“ માસી, ‘ વીલ ’ માં મેં બધું મહિષના નામે ચઢાવ્યું છે, પણ ખરું જોતાં તો એ બધું જ તમારું જ છે. એ કોઈ દિવસ તમારું વચન નહિ હાથપે. ”

“ હશે, બાઈ, એની અત્યારથી આટલી બધી ચિંતા શી ?... પણ હવે તું જરા સૂઈ જા. ”

“મસી, આ બધું તમારું જ છે. પણ મારું ‘વીલ’ જુઓ ત્યારે જરાક પણ એમ ન ધારશો કે.....”

“બેટા, આવું શું બોલે છે? તારું પોતાનું મણિને આપી જાય, એમાં મને ખાતું શાનું લાગે?”

“પણ મસી તમારે માટે પણ ડેટલુંક.....”

“જો, જ્યોતિ આવું તું બોલીશ તો પછી હું ચીઠાઈશ. તારે મને ધનથી મંત્રાપત્રી હશે, કેમ?”

“મસી, તમને બીજું કંઈ હું આપી શકું તો કેવું સારું? પણ...”

“ભાઈ, તેં મને બધું ચે આપ્યું છે-હવે શું બાકી રહ્યું છે? મારા આ ઉજ્જડ અણ જોયા ધરમાં આવીને તું રહ્યો એ જોઈ છે? કેવાં ચે પુણ્ય મેં કર્યાં હશે ત્યારે તું મારે ત્યાં આવ્યો! હવે મારા પુણ્ય ખૂટ્યાં હશે. તેમાં હું કેનો દોષ કાઢું? ભાઈ, આ ધર, પૈસો, જમીન, વાડી બધું ચે મણિને આપી દે. બેટા, મારે આવો ભાર તે શીદ જોઈએ?” મસી-સરલ, સ્નેહાળ મસી-અતઃકરણ-પૂર્વક બોલતા હતા.

“હું જાણું છું, મસી, કે તમે આ દુનિયાથી-ક્ષણિક સુખ-બોજોથી-કંટાળ્યાં છો. પણ મણિ તો હજી યુવાન છે...”

“ભાઈ, એવું ના બોલ બલે તારું એને આપી જ...પણ બોમવવાની વાત તો...”

“પણ, મસી, એ આ બધું બોમવે અને સુખી થાય એમાં શી હરકત છે?”

“ના ભાઈ, તું જૂએ છે. જ્યોતિ, તારા વિના આ બધું એને રાખ જોઈ શકે પડશે!”

જ્યોતિ કાંઈ બોલ્યો નહિ. મામીના દેશા વાઙ્મયમાં કેટલું સત્ય હતું-પોતાના વિના મણિને આ સંસાર અસાર લાગે પડશે કે કેમ એ જ્યોતિ સમજી શક્યો નહીં. આઠાસ માફેલા તારલાઓ

જાણે એને કાનમાં ધીમેથી કહેતા હતા કે: “આ સંસારના પ્રવાસી, આ બધું ખરું છે. અમે હજારો વર્ષોથી જોઈએ છીએ, કે સુખ-ભોજની આ બધી તૈયારીઓ નિરર્થક છે—તૃથા છે!”

“માસી, જે ખરેખર આપવા જેવું હોય છે, તે આપણાથી નથી આપી બવાતું, હોં!”

“બાઈ, આ તેં થોડું આપ્યું છે? આટલાની જ દિમત જો એ સમજે તો બહુ જ છે.”

“માસી, જરાક ઠંડું પાણી આપો, મને તરસ લાગી છે... હેં માસી, મહિષ કાસે મારી પાસે આવી હતી?”

“હા, બાઈ, પણ તું તે વખતે ઊઘી ગયો હતો. એ થોડીક વાર તારી પાસે બેઠી; તને પવન નાખ્યો; પણ તું ન ઊઠ્યો એટલે એ તારાં લૂગડાં ધોવા મઠાં.”

“વાહ! માસી, મને જરા આશ્ચર્ય લાગે છે! મહિષ અંદર આવવાનો યત્ન કરતી હતી ત્યારે મને કંઈક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. જાણે આ દ્વાર સહેજ ઉઘાડું હતું અને મહિષ બહારથી તેને ધક્કો મારતી હતી. પણ એ તે ઊઘડે જ નહિ...પણ, હવે તો તમે તદ્દ કરો છો, હોં. આ મારી સરણુપથારી છે તે એ બસે મુઝે નહીં તો મારા મરણના સમાચારથી એને અંભીર આવડે લાગશે!”

“બાઈ, હે, આ શાલ જરા તારા પગ ઉપર નાખું—એ કેવા ઠંડા પડી ગયા છે!”

“ના, ના માસી, મારાથી એવું કશું નથી ખમાતું—શાલ ન નાખશો.”

“બાઈ, તને ખબર છે? આ શાલ તો તારે માટે જ મહિષે ખાસ બનાવી છે. રોજ મોડી રાત્રિ સુધી જાગીને મઠ કાસે જ એણે એ પૂરી કરી!”

જ્યોતિ શાલ જોવા લાગ્યો અને મૃદુતાથી તેણે સ્પર્શ કર્યો. જાણે શાલના ઉત્તમી કામગતા મહિષની પોતાની ન હોય! મહિષના

સ્નેહબર્ષા વિચારો એમાં દોગંઓની સાથે દર રાત્રિએ વણાયા હતા. એ શાલ ફક્ત ઊનની નહોતી; મણિનો મૃદુ સ્પર્શ પણ એમાં હતો. માસીએ જ્યારે એ શાલ એના પગ ઉપર નાંખી ત્યારે જાણે મણિ દરરોજ રાત્રિએ પોતાના શાન્ત પગે ધીમેથી—ઠામળતાથી દાખતી હોય એવો રમણીય અનુભવ જ્યોતિને થયો.

“પણ માસી, એને બરતાગૂથનાં તો નહોતું આવડતું. એવું કાંઈ એને મમતું ના નહોતું જ !”

“બાઈ શીખતાં તે કાંઈ વાર લાગે છે ? મેં એને જરાક દેખાડ્યું, એટલે પછી ચાલ્યું—પણ તેમંય થોડીક બૂલો રહી અર્ધ છે.”

“માસી, બૂલો તો હોય જ. આપણે ક્યાં એને કાંઈ મોટા પ્રદર્શનમાં મોકલવી છે ? બૂલો હશે તો ચે મારા પગ એનાથી ખરમ રહે છે.”

જ્યોતિ હસ્યો, એના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ રહ્યો. પ્રતિ રાત્રિએ શાલ ગૂંથતી, બૂલો કરતી પણ આનંદ અને ઉત્સાહથી મંડી રહેતી, એ કદપનાથી જ્યોતિ ખુશ થયો. કેવું રમણીય પણ કરુણારસથી ભરેલું દ્રશ્ય !—જ્યોતિએ ફરીથી, સ્નેહ અને મૃદુતાથી શાલ ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

“માસી, ડાક્ટર નીચે આવ્યા છે.”

“હા, બાઈ આજે એ અહીં જ રહેશે.”

“પણ માસી, જેમને કહેજે કે દવાની હવે કાંઈ જરૂર નથી. દવાથી આરામ થતો નથી—હું તો હવે જામતો જ રહીશ. માસી, તમને યાદ છે ? અમારા લગ્ન વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ થયાં હતાં ! આવતી કાલે એ જ દિવસ પાછો આવશે, અને એ જ રાત્રિના તારાઓ આકાશમાં પાછા પ્રકાશશે. મણિને કદાચિત એનું સ્મરણ પણ થયું હશે. માસી, એને જરા ખોલાવશે ? હું આ વાતનું સ્મરણ કરાવું. માસી, કેમ કાંઈ ખોલતાં નથી ? હું ધારું છું કે ડાક્ટરે જ એમ કહ્યું હશે કે ‘જ્યોતિને ઉશ્કેરશે નહિ.’ પણ, માસી, મણિ

સાથે જરાક વાત કરવામાં શું? માસી, તમે એમ રડશો નહિ; આજે મને બહુ જ સારું લાગે છે, અને કાંઈ ન સમગ્રય એવો આનંદ થાય...ના, ના, માસી, મારાથી દુખ નથી ખમાતું, તેથી તમે રડો છો. આજ સુધી તમે શાંત હતા અને હવે એમ ગમરા-ઓ છો? માસી ધન્યવર સૌ સારું કરશે. તમે એમ રડશો નહીં!”

“ભાઈ, જ્યોતિ, હું તે શું કરું? મારા આંસુ પણ ખૂટતાં નથી. બેટા, હવે તો નથી સહેવાતું.” સ્વભાવે જ સહનશીલ અને ધીર માસી, ‘જ્યોતિની પાસે હૃદય કંઠણ રાખવું’ એવો નિશ્ચય છતાં, શાંત ન રહી શક્યાં અને ચોધાર આંસુએ રોઈ પડ્યાં.

“માસી, હવે તો મારાથી પણ રોઈ પડાશે, તમે શા માટે રડો છો? માસી, મને કહો તો ખરાં?” જ્યોતિ પણ રડવા જેવો થઈ ગયો.

“કાંઈ નહીં ભાઈ, લે હું મહિષને બોલાવી આવું.” મહા પ્રયત્ને માસી સ્વસ્થ થઈ બેઠ્યાં.

“હા, માસી, હું એને અમારા લગ્નની રાત્રિનું સ્મરણ કરાવું!” આનંદથી જ્યોતિ બોલ્યો.

“હા ભાઈ જો, શંભુ અહીં પારણા આમળા બિભો છે. કાંઈ જોઈએ તો એને કહેજો, હો!” એક નિશ્વાસ નાંખી માસી ગયાં.

મહિષના શયનગૃહમાં બેઠે ફરીથી માસી બેઠાટ રોઈ પડ્યાં, એથી એમનું હૃદય કાંઈક ખુલ્લું થયું:—“ઓ કૂર, દુષ્ટ, મહિષ! જે તને એનું બધું આપી દે છે, એની હેઠી ચિનતી તો માન! ઓ અભાગિની, મરતાને તે શીદ મારે છે!”

કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળી જ્યોતિ ચમક્યો:—“કાણ, મહિષ?”

“ના, ભાઈ, એ તો હું—શંભુ. મને બોલાવ્યો?”

“જરા તારા આંઈને બોલાવ.”

“કોને?”

“મણિને.”

“બાઈ, એ તો હજી પાછાં નથી આવ્યાં.”

“પાછાં નથી આવ્યાં? એટલે? કેમ ક્યાંય ગયાં છે?”

“હા, સીતારામપુર ગયાં છે!”

“ક્યારે? શબ્દ. કેટલા દિવસ થયા?”

“ત્રણેક દિવસ થયા.”

ગણિ વજ્રપાત થયો હોય એમ જ્યોતિ ચમકયો. એનું માથું ફરવા લાગ્યું. વીજળી પડવાથી જેમ કોમળ વૃક્ષ નીચે પડછાઈ પડે તેમ તે પથારીમાં પડ્યો. પમ ઉપરનો શાકને લાત મારી એણે ફર ફેંકી દીધી.

માસી પાછાં આવ્યાં ત્યારે જ્યોતિએ મણિનું નામ પણ દીધું નહોં! એમણે ધાથું કે એ બધું જૂઠો ગયો હશે. એમને કાંઈક નિવૃત્તિ વળી—પણ એ ક્ષણિક જ નીવડી. અચિંત્યે જ્યોતિ મેઠા થયો.

“માસી, ચેલા સ્વપ્નની વાત મેં તમને કરી કે નહોં?”

“કશું સ્વપ્ન, બાઈ!”

“ગણે, મણિ બહારથી તારા દારને ધક્કો મારતી હતી, પણ એ તો ઊધડે જ નહોં. એ અંદર આવી શકી નહોં. માસી, હવે તો અંત સુધી અને મારા દારનો બહાર જ ગિજી રહેવું પડશે!” એના સ્વરમાં કાંઈક કટુતા હતી.

માસી નિશ્ચિત રહ્યાં. અનેક અસત્યોથી માસી જ્યોતિને માટે જે સ્વપ્ન ધામે ધામે રચતાં હતાં—ગિજી કરતાં હતાં—તે અંતે તો એક ક્ષણમાં ચૂરેચૂર થઈ ગયું હતું! આ લાન થતાં માસી કંપ્યાં. ત્યારે દુઃખ આવે ત્યારે સહન ક્યાં વિના છૂટકો નથી. ઈશ્વરના ધરનો કટકો આવે ત્યારે છટકવાનો પ્રયત્ન કરવો વૃથા છે!

“માસી, તમારો સ્નેહ હું કદી નહિ જુલું હોં! જન્માંતરે પણ મને એનું સ્મરણ રહેશે. મારું જીવન તમારા સ્નેહ વડે જ

મુખી હતું અને છે. માસી, આવતા જન્મમાં તમે જરૂર મારા પુત્રી તરીકે અવતરશો. મારો મધો રનેહ હું તમારા ઉપર જ તે જન્મમાં વર્ષાવીશ, માસી.” જ્યોતિની કટુતા હવે જતી રહી હતી—જેનું રથાન મૃદુતાએ લીધું હતું.

‘ના, ના, બાપ, હવે તો મારે કીનો જન્મ જ ન જોઈએ. ...હું તારા પુત્ર તરીકે અવતરીશ.’

“ના, પુત્ર નહીં! માસી, તમે નાનાં હતાં તે સમયે તમારું જે અદ્ભુત સૌંદર્ય હતું તે જ સૌંદર્ય સાથે મારે ત્યાં આવજો; પછી હું તમને સારાંસારાં વસ્ત્રો પહેરાવીશ અને...”

“બાઈ, જ્યોતિ, હવે તું થાકી જમશ. સૂઈ જા બેટા! હવે આપણે કાલે વાતો કરીશું.”

“.....અને તમારું નામ હું ‘લક્ષ્મી’ પાડીશ!”

“પણ, જ્યોતિ, એ તો પુરાણા સમયનું નામ!” માસી પણ ક્ષણભર દુઃખ ભૂલી ગયાં.

“ને તમે પણ મારાં પુરાણાં માસી છો ને! પછી આપણે...”

“ના, બાપ, છોકરીનો જન્મ મારે ન જોઈએ. તારા અનેક દુખોમાં એ બાકી રહ્યું હશે! હું તો પુત્ર રૂપે જ તારે ત્યાં આવીશ.”

“માસી, તમે જાણો છો. એથી મારું દુઃખ કાંઈ ઓછું થવાનું છે?”

“બાઈ, અત્યારે પણ હું તો જ છું. જોટલે કીચકલ નિર્જાતા મારામાં હોય જ. જ્યોતિ, તારા આખા જીવનમાં અનેક ઉપાધિઓથી તને મુક્ત રાખવા મેં મહુ મૃતું—પણ અંતે તે મહુ નિષ્ફળ જ મૃતું.” માસીનું મુખ દયાર્દ્ર થઈ ગયું.

“માસી, આ જીવનમાં જે પાઠો હું શીખ્યો, તેમને અનુ-ભવમાં મૂકવાનો સમય મને ન જ મળ્યો. હવે, આવતાં જન્મમાં

વાત.....માસી, સ્વાથી' થઈ, ફક્ત પોતાનું જ સંભાળીને બેસી રહેવું કેટલું મિથ્યા છે એ હવે હું સમજ્યો છું!"

“બાઈ, મેં તને કોઈ દિવસ સ્વાથી' થતાં નથી જોયો. જ્યોતિ, લેવા કરતાં આપવામાં તને હંમેશાં આનંદ પડતો!"

“માસી, એક વાત તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું. મારા પોતાના સુખને માટે હું કોઈ દિવસ પણ નિષ્કુર નથી થયો—અથવા મારો અધિકાર મેં કદાપિ પણ બળાતકારે સિદ્ધ નથી કર્યો. જુઠા-જુઠાઈ મને સંતોષ ન મળ્યો, એટલે મારે થોડો સમય વધારે થોભવું પડ્યો. પણ માસી, અંતે તો સત્ય જ પ્રકાશશે! પ્રભુ, મારા તરફ હિંદાર દૃષ્ટિથી જોશે જ." નાનપણથી જ જ્યોતિને ધંધુરમાં—ધંધુરના દરેક કાર્યમાં—અગાધ શ્રદ્ધા હતી; આ શ્રદ્ધા સમય જતાં વધુ ને વધુ દૃઢ થઈ હતી.

“પણ માસી, પેલું કોણ છે?"

“ક્યાં, બાઈ? ત્યાં તો કોઈ નથી."

“માસી, જરા જુઓ ને હમણાં કોઈ ગયું."

“ના બાઈ, એ તો તને અમરતુ લાગ્યું હશે!"

“પણ માસી, મને સ્પષ્ટ દેખાયું....."

“ના, ના, જ્યોતિ કોઈ નથી, હવે જરા શાંત થઈ સૂઈ જ, એટા!...લે, આ ડાકટર આવ્યા."

“જુઓ બહેન, તમારે દરદી પાસે ન બેસવું, એને હશેરેવો નહીં, સમજ્યાં? હવે તમે જરા જમી આવો. હું બાઈની પાસે બેસું છું." ડાકટર ચીઠાયા. જ્યોતિના મુખ ઉપરનાં ચિહ્ન એમને બહુ સારાં ન લાગ્યાં.

“ના, ના, માસી, હું તમને નહીં જવા દઉં."

“ઠીક બાઈ, હું પેલા ખૂણામાં બેસું છું!"

“ના, ના, માસી, મારી પાસે જ બેસો, તમારો હાથ હું

નહીં છોડું—અંત સુધી નહીં જ છોડું. માસી, તમારે હાથે હું ઉછર્યો છું અને તમારા જ હાથમાંથી ધન્યર મને ભઈ લેશે.”

“ ઠીક, બહેન, તમે અહીં પાસે બેસો; પણ જ્યોતિ બાણ, તમારે એક પણ શબ્દ પણ બોલવો નહિ. સમજ્યા...હો, હવાનો વખત થયો.”

“ હવાનો વખત ! છટ્ટ; એ સમય તો હવે ગયો. હવે હવા પીવી એ પ્રભુને હેતરવા જેવું છે. અને મરણથી હું ડરતો નથી... માસી, પ્રભુના દૂતો મને લેવાને આવ્યા છે...હવે ડાક્ટરની જરૂર નથી. એમને જવા દો. માસી, મારે તમારી જ જરૂર છે; બીજા કોઈની નહિ. બીજું કોઈ જ નહીં. હવે વધારે જૂઠાણું મારે ન જોઈએ. ”

“ ભાઈ, આમ હશ્કેરાશો નહીં! એથી...”

“ ઠીક, ડાક્ટર, હવે તમે જાઓ: મને વધારે હશ્કેરા નહિ.”
બલા મિચારા ડાક્ટર અચડીને જતા રહ્યા.

“ માસી એ મયા ? ઠીક...માસી, હવે મારી પાસે બેસો... મારું માથું જગા તમારા ખોળામાં દેશો ? ”

“ લે, બાપ, જ્યાં લીધું. હવે જગા સ્વસ્થ થઈ સૂઈ જા. ”
અંતર્ના ચિન્હો દતાં. પ્રેમાળ, દુઃખી માસી ચોધાર આંસુ સારતાં દતાં.

“ ના, માસી, સૂતાને હજી થોડીક વાર છે. સૂતા પછી હું પાછો નહીં ઊઠું. માસી, હજી થોડીક વાર સુધી જાગવાની જરૂર છે...કોઈ આવ્યું માસી !...”

“ જ્યોતિ, ભાઈ જરાક આંખો ઊધાડ જોઈ, મહિષ આવી છે; જરા જો તો ! ”

“ કોણ આવ્યું ? સ્વપ્ન ? ”

“ ના, ના, ભાઈ, એ તો મહિષ અને એના પિતાજી આવ્યા છે. જરા આંખો ઉધાડ જોઈ ! ”

“તમે કાણુ છો ?”

“બાપ, એ તો મણિ! જરા જો ને !”

“હા, બાપ, દાર તો પૂરું ઉઘાડું છે. જ્યોતિ, જરા જો તો ખરો; ખેટા, આમ શું કરે છે ?

“ના માસી! એ શાલ નહોં...એ શાલ તો નહોં જ! એ શાલ તો કપટ છે !”

“જ્યોતિ, આ શાલ નથી. આ તો આપણી મણિ! તારા ચમ ઉપર પડી છે ! બાપ, તારો હાથ જરા જોના માથા ઉપર મૂક. એને આશિષ આપ...હં, મણિ, એમ રડીશ નહિ; હવે રડવાનો બહુ વખત મળશે—સૌહાર્દ સમય શાંતિ રાખ !”

[૬]

પત્નીને દમનાર પતિ

યૌવનમાં મહાલતી, અધિક સૌન્દર્યવતી, ખીલતી પુષ્પકળા સમાન ગિરિખાલા એક મોઢક સુંદરી હતી. તેના હાવભાવ, તેની ગતિ, તેનું હાસ્ય અને તેની વાણી માધુર્યથી પ્રચ્છન્ન રહેતાં નહોં. ખીલતા જૂરા રંગનાં વસ્ત્ર ધણી વાર પહેરીને તે પોતાની અમાસી-માં જ્યારે અહીં તહીં વિચરતી ત્યારે તેના પ્રત્યેક અંગમાં યૌવન કળકળી રહેતું. કોઇ વેલીનાં પર્ણ તોડીને ચૂંથી નાખવામાં અને જોયે ફેંકી દેવામાં તે ધણીવાર મગ્ન માનતી. તેના કરકંકણનો અખડાટ, જાણે ચાંદીની ધંટડીના મધુરા રણકાર સમાન લાગતો. તેની કંઠે ખોસેલા કૂચીઓના ઝુમખાને અખડાવવામાં, અમાસીની પાળ ઉપર પગ લાંબા કરીને ઘેસવામાં, વળી પોતાનો કાળો લાંબો અંબોડો વિખેરી આરસીમાં જોઇ પાછો તે બાંધી દેવામાં અને એવાંએવાં અનેક અકારણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઇને જ્યારે થાકી જતી ત્યારે આરામ માટે બિઝાનામાં હળી પડતી.

ગિરિખાલાનું લગ્ન એક શ્રીમંત પતિ સાથે થયું હતું. એટલે મૃદકાર્થમાં માત્ર જીપર ટપકેની દેખરેખ સિવાય તેને અન્ય કંઇ કરવાનું ન હતું. દુર્ભાગ્યે તેના પતિ સ્વચ્છંદી હતો. તે સદૃશુણી, સ્વરૂપવતી હતી તે છતાં જોખીનાથને તેની દરકાર ન હતી. જોખીનાથ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે તેનું લગ્ન થયું હતું. પછી એ સમયથી જ તેને ગિરિખાલા સાથે વાતચીત કરવી પસંદ પડતી નહોં. તેને મન ગિરિખાલા કોલેજની ખીજ બાલાઓ જેવી લેણિયાર

અને મિલનસાર ન હતી. જ્યારે પણ ત્રિરિખાલા તેને પોતાની સાથે થોડીક ક્ષણ વાતચીત કરવા, રમવા કે ભેસવા કહેતી, ત્યારે તે 'વડીલ જનો જોશો તો ખોટું દેખાશે' એવું બહાનું કાઢતો. જોપીનાથ જ્યારે એકાદ માનન ખાતો કે મોટેથી વાંચતો ત્યારે ત્રિરિખાલા તેની કંને કાંધક બહાનું કાઢીને આવતી અને ખારણા પાસે બેસી રહી પતિનું વદન નીરખવામાં આનંદ માનતી; પરંતુ જોપીનાથ તેને જોતો કે તરત જ પાછું પ્રથમનું બહાનું કાઢીને તેનાથી દૂર થઈ જતો !

એ જોનાં લગ્ન બાદ ટૂંક સમયમાં જ જોપીનાથના પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા. પરિણામે ગૃહવ્યવસ્થા જોપીનાથને શિરે આવી પડી. તે શ્રીમંત હોતો એટલે અનેક તાળામિત્રો, સર્વાસંબંધીઓ તેની આસપાસ બેઠરાવા લાગ્યાં અને જાણે તેમનો અધિક સ્નેહ હોય એમ દર્શાવવા લાગ્યાં. આમ ખુશામતથી જોની અધોમતિનો પ્રારંભ થયો. આ સમય દરમ્યાન સુશીલ ત્રિરિખાલા અને સ્વચ્છંદી જોપીનાથના વિચાર-આચારોમાં અંતર વધતું મળ્યું.

શ્રીમંત યુવકોનાં દિલ ક્ષણિક વાહવાહથી લોભાઈને સમાજ અને મંડળોમાં અગ્રેસર થવા બહુ તલપે છે. અનેક યુવકો તેમાં પતંગની પેઠે ઝંપલાય છે. આવી મોહક જિંદગી ભોગવવા જોપીનાથ આકર્ષાયો. દ્રવ્યવાનની જગત કેવી પૂજા કરે છે ? જોપીનાથ મિત્રમંડળમાં જેમ તારકમણમાં ચન્દ્ર ન હોય તેવો હતો; તેના વિનોદમાં સર્વને જાણે આનંદ પડતો; આજકાલ સર્વસામાન્ય ચર્ચ પડેલું સૂત્ર "અમે કોઈની પરવા રાખતા નથી." એ જોપીનાથને બહુ ગમતું. કુકુતો પ્રસંગે તો ખાસ. તે એવાં કૃત્યોથી એવો તરબોળ થઈ જતો કે જાણે કોઈને તેમાં પોતાનાથી પહેલો આવવા દેતો નહીં ! એથી તે પોતાને કૃતાઈ મણતો.

ત્રિરિખાલાને સુધા નામે એક સંમીત અને વૃત્યકલામાં પ્રવીણ

સખી હતી. તે કાવ્યો રચતી, તે બુદ્ધિમતિ હતી અને મિરિયાલાની અવદશા જોઈ તેને બારે ખેદ થતો. મિરિયાલાના સૌન્દર્યની જમારે તે પ્રશંસા કરતી ત્યારે તેને મમતી હોવા છતાં યે બહારથી કહેતી કે “જ રે અલિ સુધા ! તું નકામી લવલવ કરે છે. શું હું નક્કી રખવતી છું ? ના, મારા સમ ખા જોઈએ !” એવાં અનેક આડંબરનાં અને ખોટી લજ્જાનાં વાક્યો સુધાને આડકતરી રીતે પ્રશંસાર્થાં ઉત્તેજન દેતાં અને એ અવશ્ય કરી વારંવાર મિરિયાલા હર્ષ અને સંતોષ પામતી. “રહો તારો સ્નેહ જન્માન્તરેપિ” એ લીટીથી આરંભાતું સુધાવિરચિત એક કાવ્ય મિરિયાલાને બહુ પસંદ પડ્યું હતું; ઘણી વાર ઉભય સહચરીઓ એક ચર્ચા એ ખાન લલકારતી. મિરિયાલાનું પતિધેણું બોળું હૃદય બહુ વાર ઈચ્છતું કે મારા પતિ પણ મને એવું કહે તો કેવું સારું ? પણ એને એ ખચર ન હતી કે પોતાના સ્વામીનું સ્નેહપાત્ર પોતે નથી, પરન્તુ જાણીતી નાટકકાર લવિંગિકા છે !

નાટકકાર લવિંગિકા નૃત્યકલા અને અભિનયમાં બહુ કુશળ ગણાતી. પ્રેમમાં નિરાશ થયેલી પતિધેલી બોળા બામિનીને અભિનય તે બહુ જ છટાચુકત રીતે બજાવી બતાવતી. જનસમૂહમાં લવિંગિકા એક પ્રશંસાપાત્ર અને પ્રોત્સાહક નાટકકાર લેખાતી. મિરિયાલા આ પ્રશંસા સંભળીને નાટકશાળામાં તે નાટકકારને જોવા આવતી હતી; પરન્તુ ગોપીનાથ આવડો આવ્યો. કુલિન સ્ત્રીઓ નાટકશાળામાં ન જવાય એવું જણાવીને તેણે મિરિયાલાને નાટક ન બતાવ્યું. એટલે મિરિયાલા પોતે તો ન જઈ શકી પણ તેણે સુધાને આમ્રહ કરીને પ્રોત્સાહિત. સુધાએ નાટકકારને જોઈ આવીને તેના લાવણ્યનાં, તેના વિવિધ અભિનયનાં, તેના કંઠનાં, નૃત્યનાં-ઈત્યાદિનાં એવાં તો વખાણ કર્યો કે, મિરિયાલા હવે લવિંગિકાને જોવા સ્વિશેષ આવતી હતી. ગોપીનાથ પણ એક દિવસ લવિંગિકાની પ્રશંસામાં બળ્યો અને આથી મિરિયાલાને લવિંગિકાનો કબ્જો આવી. કારણ અતિ સ્નેહ પાપ-

સાંકળા. જોપીનાથના વર્તન વિષે તેને તકવિતક' ઉદ્ભવ્યા અને અમે તેમ કરીને પણ એક વખત તો એ નાટકકારને જોવી જ, એવો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. જોપીનાથ ધણી રાત્રિએ ધર બહાર જ વીતાવતો. પરિણામે મિરિયાલા એક ગત્રે સુધા સાથે નાટકશાળામાં બેઠી પહોંચી. દિવસો જતાં આખરે જોપીનાથે રાત્રે ઘેર જ આવવું તણ હીધું અને એ સ્થિતિમાં પતિધેલી મિરિયાલા કુખી બની. તેને કાંઈ એન પડતું નહીં, તેને વાતચીતો અમતી નહીં તેને ભોજન પણ બાવતાં નહીં અને આવી દશામાં તેને લવિંગિકા ઉપર વહેમ આવ્યો; આથી પુનઃ એક રાત્રે તે નાટકશાળામાં ગઈ.

નાટક શરૂ થવાની હજી વાર હતી. પ્રેક્ષકો આનન્દથી વાતા-લાપ કરતા અને આતુરતાથી રાહ જોતા કે પડદો ક્યારે ઉઘડશે? સહુ ઠોષ લવિંગિકાનાં વખાણ કરતા. મિરિયાલા એ બધું જોઈ રહી હતી. આખરે પહેલી ઘંટડી થઈ, રંગભૂમિ ઉપર રોશની થઈ. હારમોનિયમના સૂર અને તબલાના ઠેકાની મિલાવટ કરવાનું શરૂ થયું. ઘંટડી થઈ, લોકો ટમટમી રહ્યા અને ત્રીજી ઘંટડી થતાં પડદો ઉઘડી નાટક શરૂ થયું. લોકો શાન્ત બન્યા. નાટકના પ્રારંભે પ્રજા-જોવાલણીને મરખો હતો. જોપીએ કૃષ્ણ માટે ફરિયાદ કરતી હતી. મરખો બહુ સાદો હતો; પણ પ્રજાભાષાની લિજ્જત, પ્રજાવાસીઓની બાર મૂકીને બોલવાની મધુરી છટા અને સુંદર ઉચ્ચાર, મરખાની મીઠાશમાં ઓર મઝા આપતા. પ્રેક્ષક વર્ગ તેથી બારે આનન્દાવેશમાં આવી ગયો, તાલમદ્ તાળીઓ પાડવા લાગ્યો અને સર્વત્ર ફચ્ફચરતા છવાઈ રહી. મિરિયાલા પ્રથમ ઠોષ વાર ન સાંભળેલો આવો સાદો મીઠો મરખો અવશ્ય કરીને બહુ ખુશ થઈ. સુધા કહેતી હતી કે હવે ધણું મોડું થયું છે તેથી ઘેર ચાલ, પણ મિરિયાલા માનતી નહીં. નાટકને તૃતીય અંક શરૂ થયો. રિસામલી રાધાને કૃષ્ણ અનેક રીતે મનાવતો પણ રાધાનો રોષ બરાબે ધટતો નહીં. આ દેખાવ મિરિયાલાને બહુ ગમ્યો.

એક નાટક મને તે કોઈ ઉદ્દેશથી લખાયેલું હોય છે, તદ્દપિ લોકો પોતાની ભિન્નભિન્ન રુચિ અનુસાર તેની કિંમત આંકે છે. એક જ નાટક આથી ભિન્નભિન્ન લોકો ઉપર ભિન્નભિન્ન અસર કરે છે. કોઈકને પોતાની જ રીતરિવાજ તાદૃશ ચિંતા તરફ આકર્ષાય છે; કોઈકને તે નથી પણ મનમાં. ગિરિયાલાલે આ નાટક જોઈ એવા વિચાર ઉદ્ભવ્યા કે: “શું મારા સ્વામીએ પણ મને રોષ ચઢે એવાં કારણ નથી આપ્યાં? રાધાએ કૃષ્ણને વશ કર્યા હતા એ પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. રાધા એક સ્ત્રી હતી. શું હું પણ સ્ત્રી નથી? હું પણ મારા સ્વામીને વશ ન કરી શકું?” આવા તરંગ-રંગમાં ગૂંચવાયેલી ગિરિયાલાલે સુધાએ થોડી વાર પછી યાદ આપી કે નાટક પૂરું થયું છે. એમ છતાં ગિરિયાલાલે પોતાની જગ્યાએથી ઊઠી નહીં. પ્રેક્ષકવર્ગ જવાની ધમાલમી પડ્યો. તે પણ પોતાની સ્વપ્નદશામાંથી ગિરિયાલાલે જાગૃત થઈ નહીં. રાધાનું રીસાવું-કૃષ્ણનું મનાવવું એ દૃશ્ય તેની આંખ આગળ તરવરતું રહ્યું. આખરે સુધાએ ધણો આગ્રહ કરીને તેને કહ્યું કે-“નાટકશાળામાંની રોશની હવે છુટાવી દેવાશે, માટે વધુ વાર રોકાવું ઇચ્છુ નથી.”

ગિરિયાલાલે ઘેર પહોંચી ત્યારે રાત ધણી વીતી ગઈ હતી. તેના ખંડમાં દીપક મંદ પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો. પતંગ ખારી પાસે હોવાથી મચ્છરદાનીના છેડા પવનમાં આમતેમ હાલ્યા કરતા હતા. પતિત્વકતા ગિરિયાલાલે એ ખંડ સ્મશાનવત લાગ્યો.

હવે ગિરિયાલાલે શું કર્યું નહોતું. કંઈક આનંદ અને શાન્તિ મેળવવા માટે તે પ્રતિ સપ્તિવારે નાટક જોવા જતી, પણ તેને નાટકો પ્રથમની આશ્ચર્યક મોહક લાગતાં નહીં, તેમાંનાં કેટલાંક હલકાં મમનો, અમયોક્તિ અભિનય, છતાં મમતાં નહિ, એમ છતાં નાટકો જોવા વિના તે રહી શકતી નહીં એક દિવસ અચાનક જોયો.

નાશને તેના તાળામિત્રો સાથે દારુમાં મસ્ત થઈને લવિંગિયા પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવતો ગિરિખાલાએ જોયો, તેને તેથી બહુ ખેદ થયો. એકાદ પ્રસંગ મળ્યે વિનવણી અને સ્નેહયુક્ત હપકાથી પોતાના સ્વામીને એ માર્ગે જતો વાળવો, એવું તેને થયું. એવો પ્રસંગ મળે તે માટે શુદ્ધ અંતઃકરણે ગિરિખાલાએ પ્રભુ-પ્રાર્થના કરી.

[૨]

શાસ્ત્રુન માસની ચતુર્દશીની રાત્રિ ! ગિરિખાલા ખીલતા જૂરા રમંના વસ્ત્ર પહેરી અમાસીમાં આમતેમ ફરતી હતી. વસ્ત્રાલંકારનો તેને ધણો શોખ હતો. ધણુંખરું જમ્યા પછી તે આબૂપણાદિ પહેરીને તે ચાંદનીના મ્હાન વદનથી ફરતી હતી તે છતાં યે સુંદર અને મોહક લાખતી હતી. સુધા હંમેશાં ગિરિખાલાના વસ્ત્રાલંકારનું ખારીક નિરીક્ષણ કરીને જ્યારે તેની પ્રસંસા કરતી, ત્યારે ગિરિખાલાને તે પહેરેલાં સાર્થક લાખતાં.

ધીમે ધીમે રાત્રિ વ્યતીત થવા લાગી. સહુ ઠાઈ કામકાજથી પરવારી નિદ્રાદેવીને શરણુ ચર્ચા. ચંદ્રપ્રકાશ ખીલ્યો. ગિરિખાલા સુધા સાથે મન્દ મીઠા સૂરથી માન માતી અમાસીમાં ફરતી હતી. શાંત રજનીમાં એ સૂર દિગ્ગન્તમાં વ્યાપી રહ્યો. ગિરિખાલાનાં નૂપુરનો ઝંકાર જણે તેના સંગીતમાં તાલ આપતો હોય એમ લાખતું. આવા આનંદમાં પ્રવૃત્ત થયેલી બન્ને સખીઓ સમક્ષ એકાએક ગોપીનાથ આવીને જીમો રહ્યો. સુધા લજ્જાળુ બની, ઘૂંઘટ તાણી, ઝડપથી ત્યાંથી જતી રહી. અત્યારે એક વાર ફરીથી ગિરિખાલાના શબ્દ હૃદયમાં આશાના અંકુર ફૂટ્યા. અંધ આશાએ કેને પોતાની ગતિ સાથે દોડ્યાં નથી ? ગિરિખાલાને આજ લાગતું કે હવે કૃપાળુ પ્રભુએ મારા તરફ કૃપાર્દષ્ટ કરી છે; પણ હા ! દમાખોર આશા ! તારા

ફંદા કેને ફસાવતા નથી? હજી રાધા થવાને સમય મિરિયાલા માટે દૂર હતો. તેના જીવનના અધિકારને પટલ હજી ઊધડ્યો ન હતો. મિરિયાલા હર્ષસહિત સ્વામી સન્મુખ જઇને ઊભી રહી અને બોલી: “અહોભાગ્ય મારાં જો નાથ! કે આજ ધણે દિવસે તમે પાછા—” વચમાં જ ગોપીનાથ બોખરા સ્વરે બોલ્યો: “મિરિયાલા! આજ મને તારી કુંચીઓની જરૂર છે.”

ચન્દ્ર વાદળમાં ઢંકાઇ ગયો હતો. ચાંદની ફિક્કી પડી મઈ હતી અને પવનની લહરીઓ પુષ્પપરાગ દ્વરથી લાવતી હતી. મિરિયાલાના કેશની લોટા વિખરાઇને તેના કપોલપ્રદેશ ઉપર ફરફરતી હતી, ગોપીનાથના વખાણુ સાંભળીને તેના મુખ ઉપર શરમ અને રોષના ચિન્હ જણાયાં. એમ છતાં આછી ચાંદનીમાં તેનું ફિક્કું પણુ રક્તવણુ અનેલું વદન સુંદર દેખાતું હતું. થોડોક વખત વિચાર કર્યા બાદ તે કંપિત પરંતુ મંદ સ્વરે બોલી: “હું તમને કુંચીઓ ધણી ખુશીથી આપીશ. પણ તે એક શરતે.....”

ગોપીનાથે ગુરસાર્યા કહ્યું: “અત્યારે નાહક વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. મને એકદમ કુંચીઓ આપ.”

અશ્રુપૂર્ણ નેત્રથી મિરિયાલાએ કહ્યું: “પણ નાથ! મારું કહેવું સાંભળો તો ખરા? કુંચીઓ ખુશીથી લઇ જાઓ, પણ નાથ! મને આમ એકલી મૂકીને ન જશો.”

કઠોર સ્વરે તે બોલ્યો: “ના, તે નહીં અને.”

“તો કુંચીઓ નહીં આપું.” મિરિયાલાએ ન છૂટકે આ કહક હપાય અજમાવ્યો. પરંતુ તે સાંભળીને ગોપીનાથ વધુ ગુસ્સે થયો. દારૂની ધૂનમાં તે અત્યારે મસ્ત હતો. તેના શયનખંડમાં જઈ તે જતે કુંચીઓ શોધવા લાગ્યો, મિછાતું ચૂંથી નાખ્યું, ઉશીરા અહીં તહીં ફેંકી દીધાં. મિરિયાલાની પેટીઓ, તેના ખાનાં વગેરે બોલી નાખ્યાં. ગુરજામાં મિરિયાલાની ચિત્રની સુંદર પેટી પણ ફેંકી

દીધાથી ભાંગી મઈ. એમ છતાં પણ કુંચીઓનો પતો ન મળ્યો ! ગિરિયાલા આ સર્વ દસ્ય બારણા પાસે ઊભી ઊભી જોતી હતી. આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી. પુનઃ ક્રોધાન્ત ગોપીનાથ ગિરિયાલા આ સર્વ દસ્ય બારણા પાસે ઊભી ઊભી જોતી હતી. આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી. પુનઃ ક્રોધાન્ત ગોપીનાથ ગિરિયાલા પાસે આવ્યો અને ધમકી આપતો બોલ્યો : “યાદ રાખજો કે કુંચીઓ નહીં મળે તો તેનું પરિણામ ઘણું અંબીર આવશે !” હવેગરત થયેલી અમળા મોન રહી, ઉત્તર ન મળનાં વધારે ગુસ્સે થયેલા ગોપીનાથે એકદમ તેના ઉપર અખત પ્રહાર કયો—એક નહીં અનેક પ્રહાર ! પ્રહારાન્તે દાનવ સમ મરત બનેલા ગોપીનાથે ગિરિયાલાના અંમ ઉપરના સર્વ અલંકાર બળાતકારે કાઢી લીધા અને તે લપ્તને ચાલતો થયો !

ગિરિયાલાએ આખી રાત રોઈ રોઈને પૂરી કરી. તેને પોતાના ઘરમાં બિલકુલ એન પડ્યું નહીં. પ્રાતઃકાળે તે પોતાના પિતાના ત્યાં રહેવા મઈ.

[૩]

“મનોરમા”નો ખેલ થોડા વખતમાં બહાર પડનાર હતો. દરેકે દરેક વર્તમાનપત્રમાં તેની મોટી જાહેરખબર પ્રકટ થવા કરતી. આ નાટકમાં લવિંગિકા મનોરમા ચનાર હતી. ગોપીનાથ નાટકના “રિહસૈલ” વખતે પણ હાજર રહી, લવિંગિકાને અભિનયાદિમાં ઉત્સાહ અપંતો—હર્ષધેષો બનતો તેની અધિકાધિક પ્રસંશા કરતો. પણ તેની વર્તણૂક મર્યાદાની સીમા ઉલ્લંઘન કરનારી હોવાથી નાટકના માલિકને પણ મમતી નહીં. ઘણી વખત ગોપીનાથ અર્મશ્રીમંત હોવાથી નાટકનો માલિક અવિનય સંખી રહેતો; પણ એક વાર ન્યારે કામાન્ધ ગોપીનાથ સ્ત્રી-નાટકકારોના અલગ જોરડામાં પણ

લવિંગિકા પાસે ધુસી ગયો, ત્યારે નાટકનો માલિક એ રીતભાત સહન કરી શક્યો નહીં. એકદમ પોલિસોના માણસોને બોલાવીને તેણે તેની નાટકશાળાની બહાર કઢાવ્યો !

ગોપીનાથને આ અપમાન બહુ સાલ્યું. તેણે તેનું વેર :લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે રાત્રે મનોરમાનો ખેલ પહેલી વાર બજવી ખતાવવાનો હતો, તે જ રાત્રે ગોપીનાથ લવિંગિકાને ખૂબ લાલચ આપીને ઢીઢાવી ગયો ! નાટકનો માલિક આથી ખજરાટમાં પડ્યો. નાટકશાળામાં ત્યારે ગડગડ ચર્ચા રહી. ઉત્સાહભર્યા નાટક જોવા આવેલા પ્રેક્ષકો નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા. માલિકે વિનયપૂર્વક રંગ-ભૂમિ ઉપર આવીને જાહેર કર્યું કે પ્રેક્ષાવર્માની હું ક્ષમા માંગું છું. આ સુધી લવિંગિકાને બદલે નવી નાટકકાર મળશે નહીં ત્યાં સુધી ખેલ બહાર પાડી શકાશે નહીં.

નાટક કંપનીની પ્રતિષ્ઠાને આ ખનાવથી બારે હાનિ પહોંચી. ગોપીનાથ પોતાના અપમાનનું આતું વેર વળેલું જોઈ ખુશી થયો. પણ થોડાક જ દિવસો વીત્યા બાદ નાટકના માલિકને લવિંગિકાને બદલે કામ કરનાર સ્ત્રી-નાટકકાર મળી આવી. ખેલ ફરીથી વિશેષ બપકા સાથે બહાર પડ્યો. એટલું જ નહીં પણ તેની જાહેરખબર વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાવ્યાથી ટિકિટો માટે તૂટાતૂટ ધણા દિવસો પહેલાં શરૂ થઈ. ધણાઓને તે મળી પણ શકી નહીં. ખેલ ધારેલે દિવસે બજવાયો અને સફળતાથી સંપૂર્ણ થયો.

નવીન સ્ત્રી-નાટકકારની પ્રશંસા સર્વત્ર ફેલાઈ રહી. લોકોએ તેણે બહુ જ વખાણી. ગોપીનાથના કંઈ આ પ્રશંસા પહોંચતાં તેને નવી નાટકકારને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. તે મનોરમાનો ખેલ જોવા એક રાત્રે હાજર થયો. નાટકનું વસ્તુ આતું હતું:—

“પ્રારંભથી પતિથી તજ્યલી મનોરમા સાસરે એકલી જ રહે છે. મનોરમાનો પતિ પહેલું લગ્ન ગુપ્ત રાખી, દ્રવ્યને ભોભે કોઈ શ્રીમંત કન્યા સાથે બીજી વારનું લગ્ન કરવા મત્ત કરી રહ્યો છે. બીજી

વખતના લક્ષ્મણાં ચોરીમાં મંઝળફેરા વખતે ચાર ફેરા ફર્યા બાદ કન્યા ધૂંધટ ખોલે છે અને જુએ છે તો શ્રીમંતની પુત્રીને બદલે મનોરમાં જ ! મનોરમાંએ આ ગોઠવણ કન્યાના પિતા સાથે મળીને, તેના પતિ જાણે નહીં તેવી રીતે કરી હતી. મનોરમાં જાહેર થયાથી તેના પતિને ખોટું લાગે, પરંતુ તે પછી લોકલજ્જનથી મનોરમાંના વિનવણીભર્યા રનેહથી તે કુમારે જતો અટકે છે.”

આવી વસ્તુસંકલનાવાળા નાટકના અંતિમ અંકમાં મનોરમાંનું લક્ષ્મણ્યારે તેના પતિ સાથે જ થવાનો દેખાવ આવ્યો, ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગ અહીં શાન્ત હતો. ગોપીનાથ અત્યાર સુધીમાં નવી નાટકકારનેા અભિનય જોઈ તેના મુક્તકંઠે વખાણ કરતો હતો. પરંતુ મંઝળફેરા ફર્યા બાદ જ્યાં ધૂંધટ ખોલવાનો દેખાવ આવ્યો. ત્યારે નાટકકારે ગોપીનાથ જોડો હતો તે તરફ પોતાની કટાક્ષમરી નજર ફેરવી. એ જોતાં જ ગોપીનાથ ઉછળ્યો અને “ગિરિઆલા !” એવી જૂમ પાડતો, કોષથી રાતરોળ થઈ ગયેલો, તે પ્રેક્ષકવર્ગની વચ્ચે થકને દીવાના જેવો રંઝભૂમિ ઉપર ધસી ગયો. એ વખતે નાટકનો “ડ્રોપસ્તીન” પડ્યો અને નાટકના માલિકે પોલિસના માણસોની મદદથી ગોપીનાથને એકદમ નાટકશાળામાંથી બહાર કઢાવ્યો.

રાજ-મુકુટની સ્પર્ધા

ત્રિપુરાના નૃપાલ અમરમણિક્યના સૌથી નાના પુત્રનું નામ રાજધર હતું. તેને સેનાપતિ ઇશાખાં ઠામ ઠાઈ વાર તેનું નામ દઈને સંબોધતા હતા, રાજધરને એ અવ્યક્ત લાગતું હતું. એક રાજકુમારને એવી રીતે ખુલ્લે નામે બોલાવવો એ તેનું અપમાન કરવા સમાન છે એમ તે માનતો. પ્રસંગોપાત એક દિન તેણે સેનાપતિને ચેતવણી આપી કે—“જુઓ સેનાપતિ, તમે નામ દઈને મને ના બોલાવો !”

સેનાપતિ તીરોને સાફસુફ કરતા હતા. રાજધરની વાત સાંભળીને તે કંઈ બોલ્યા નહીં. તેમણે મોં જીયું કરીને એક વાર રાજધર પ્રતિ જોયું; બવાં ચઢાવ્યાં અને ફરીથી નીચું જોઈ પોતાનાં તીરો સાફ કરવા માંડ્યાં.

રાજધરે કહ્યું:—“હવેથી જો તમે ફરીથી મારું નામ દઈને મને બોલાવશો તો હું મહારાજને કહી દઈશ.”

વૃદ્ધ ઇશાખાએ ફરીથી માયું જીયું કરી રાજધર તરફ જોયું અને કડક અવાજથી કહ્યું:—“બહુ સારું !”

રાજધરે પોતાની તરવારનું મ્યાન જમીન ઉપર પછાડીને કહ્યું:—“એમ કે ? જોજો ત્યારે.”

ઇશાખાએ પોતાના શિષ્ય રાજધરના મિત્રજ તરફ દુર્લક્ષ્ય

આપી હસવા માંડ્યું. તેમને આ પ્રકારે બેપરવાઈથી હસતા જોઇને રાજધરની આંખો ક્રોધાવેશમાં લાલચોળ બની ગઇ.

ઈશાખાંએ હસવાનું ચાલુ રાખ્યું તથા હાથ જોડીને કહ્યું:—
“મહામહિમ મહા રાગધિરાજ શ્રીમાન રાજધરસિંહ સાહેબ બહાદુરને મારે હવેથી કેવા નામથી સંબોધવા ? હુઝુર, જનાબ, જહાંપનાહ, મહેરબાન ખુદાવન્દ, શાહનશાહ—જે નામે બોલાવવાનો હુકમ થશે એ નામે ઝૂકી ઝૂકીને બોલાવીશ. બોલો શ્રીમાન !”

રાજધરે પોતાના સ્વાભાવિક કર્કશ સ્વરને દ્વિગુણે કંકક કરતાં કહ્યું:—“જાંબજો સેનાપતિ, જો કે હું તમારો શિષ્ય છું, તો પણ હું રાજકુંવર છું. તમારે એ બાજતનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ.”

સેનાપતિએ પણ હવે ગુસ્સો દર્શાવી ઉત્તર દીધો:—“ચૂપ રહો, હવે વધુ ન બોલો. તમારી સાથે હું એવી નમાલી વાતો કરવા માગતો નથી, મને બીજા ધણાં કામો છે.” એટલું કહી તેઓ તીરનાં ફળ તરફ જોવા લાગ્યા.

એ વખતે વિશાળ શરીરવાળો ત્રિપુરાનો બીજો રાજકુમાર ઇન્દ્ર-માણિક્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે માથું ધુણાવતો ધુણાવતો અને હસતો હસતો પૂછવા લાગ્યો:—“કહો ખાં સાહેબ, શું ચાલી રહ્યું છે ?”

ઈશાખાંએ તીર નીચે નાખી દર્ધને ઇન્દ્રકુમાર તરફ પ્રેમભરી દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું:—“શું કહું ? અહીં એક મોટો તમાશો ચલ્યો છે. તમારા આ નાના ભાઈ ચકવર્તી મહારાજને હું “જનાબે આલી” “જહાંપનાહ” વગેરે વિશેષણોથી સંબોધતો નથી તેથી તેમની કીર્તિને હાનિ પહોંચે છે. આથી તેઓશ્રી મારા ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થયા છે !” એમ કહી તેમણે હસતાં હસતાં ફરીથી તીર ઉઠાવી લીધું. ઇન્દ્રકુમારે પૂછ્યું:—“શું ખરી વાત છે ?” એટલું કહી પછી તેણે ખૂબ મોટેથી હસવા માંડ્યું. રાજધરનો ગુસ્સો વધી ગયો. અને તે બોલ્યો:—“ભાઈ, એટલું બધું શું હસો છો ? ચૂપ રહો.” ઇન્દ્રકુમારે કહ્યું:—“રાજધર, તને શું ‘જહાંપનાહ’

કહીને અમારે બોલાવવો ?' ઇન્દ્રકુમાર હસી પડ્યો.

રાજધર: “બાઈ, તમે હસતા બંધ નહીં થાઓ શું ?”

ઇન્દ્રકુમારે હસતા હસતા કહ્યું—“જનાબ—”

રાજધર પોતાનો ક્રોધ જમાવી શક્યો નહીં. અધીરતાથી તેણે કહ્યું:—“બાઈ, તમારામાં બિલકુલ સમજ નથી.”

ઇન્દ્રકુમારે રાજધરના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું:—
“બાઈ, શાન્ત થા, શાન્ત થા, બહુ ક્રોધ ન કર. તારી પાંડિતાર્થ તું તારી પાસે જ રહેવા દે. હું તે છીનવી લેવા ઇચ્છતો નથી.”

ઈશાર્માં પોતાનું કામ કરતા રાજધર તરફ વક્ર દષ્ટિપાત કરતાં, હસીને બોલ્યો:—“હજુની અઘ્ઘલ આજકાલ ધણી જ વધી ગઈ છે !”

ઇન્દ્રકુમાર:—“એ દુઃખાંતર બુદ્ધિને પહોંચવું એ અમારી શક્તિની વાત નથી !”

રાજધર આ ઉભયની વ્યંગપૂર્ણ વાતોથી ગુસ્સે થઈને તરત જ ત્યાંથી બહીને બિમો થયો. તે ક્રોધના આવેશમાં એટલા તો બેચેન થયો કે આંખની અંદર રહેલી તરવાર પણ ખણખણાટ કરી રહ્યો.

[૨]

રાજકુમાર રાજધરનું વય ૧૬ વર્ષનું છે. રંગે સ્થામ, કદમાં ઠીકણો અને બદનમાં મજબૂત છે. આંખો ઝીણી ઝીણી છે પણ દષ્ટિ બહુ સર્જક છે. હાત કેંક મોળા છે. કંઠ-સ્વર શૈશવાવસ્થાથી જ કઠોર છે. એ સમયે રાજકુમારો જન્મ મોટા મોટા વાળ રાખતા હતા તેમ રાજધરે રાખ્યા નથી. તેના માથાના વાળ સીધા અને નાના નાના છે. સૌને એવો વિશ્વાસ હતો કે રાજધરની બુદ્ધિ તીવ્ર છે અને રાજધરને પણ પોતાના સંબંધમાં એવો જ વિશ્વાસ છે. પોતાની એ બુદ્ધિ આગળ પોતાના બે બાઈઓને તે કાંઈ વિસાતમાં

લેખતો નથી. રાજધરના પ્રખર પ્રતાપથી બહારના લોકો ડરે છે; મહેલની અંદરના માણસો પણ તેનું નામ સાંભળી કંપે છે. જ્યારે કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે રાજધર હંમેશાં પોતાની હેંશિયારી ખતાવતો ફરે છે. દરબારના નોકરોમાંથી કોઈ તેને રાગ કહે છે, કોઈ હાથ જોડે છે, સલામ કરે છે, અને પ્રણામ કરીને, જાણે તેનાથી પોતાને છુટકારો મેળવે છે. હંમેશાં સૌના ઉપર તે નજર રાખતો રહે છે કોઈ તેની નજરમાંથી છટકી જઈ શકતું નથી. તેણે કમથ: બધા રાજકીય પદથી હસ્તમત કરી લીધા છે. તે બધી વસ્તુઓ પોતાના કબજામાં રાખવા માગે છે. એમ કરવામાં તેને જરાકે લજ્જા ઉપજતી નથી. તેણે એક વખત યુવરાજ ચન્દ્રમાણિક્યનેા અશ્વ ભારે ચતુરાઈથી પોતાના કબજામાં લઈ લીધો હતો. એ જોઈને યુવરાજ હસ્યા હતા, પરંતુ તેમણે તેને કાંઈ કહ્યું ન હતું. આવી જ રીતે તેણે રાજકુમાર ઈન્દ્રકુમારનું ચાંદીથી મઢેલું એક ધનુષ પચાવી પાડ્યું હતું, પણ ઈન્દ્રકુમારે તરત જ તેને સાંભળાવી દીધું કે:—“જો બાઈ, જે વસ્તુ તેં હમણાં લીધી છે તે અત્યારે હું તારી પાસેથી લેવા માખતો નથી; પણ હવે પછી જો તે મારો કાંઈ વસ્તુ પર હસ્તક્ષેપ કરીશ તો મને એવા ઉપાય યોજવાની ફરજ પડશે કે એ પછી ફરીથી તે કોઈ વસ્તુ ઉઠાવી શકે નહીં.”

પરંતુ રાજધર પોતાના મોટા બાઈઓની વાત ઉપર જરાકે ધ્યાન આપતો નહિ, કેટલાયે લોક તેના આગ્રહ જોઈને પરોક્ષમાં કહેતા કે નાના રાજકુમારનો જન્મ જો કે રાજના ધરમાં થયો છે તથાપિ રાજકુમાર જેવાં તેના કૃત્ય નથી.

મહારાજ અમરમાણિક્યને રાજધર ઉપર કંઈક નિશંય ગ્રેમ હતો. રાજધરને આથી ગર્વ ઉપજતો. આજ તેણે પિતા પાસે જઈને ઈશાખાની નાલિશીની ફરિયાદ કરી.

રાજાએ ઈશાખાને બોલાવીને કહ્યું: “સેનાપતિ, રાજકુમાર હવે મોટો થયો છે. હવે તેને યથોચિત સન્માન થશે છે.”

વૃદ્ધ ઇશાખાએ કહ્યું : “ મહારાજ, બાલ્યાવસ્થામાં આપ જ્યારે મારી પાસે યુદ્ધ-કળા શીખવા આવતા, ત્યારે આપને હું જેવું માન આપતો તેથી હમરે ઓછું સન્માન હું આપતા રાજકુમારોને આપતો નથી.”

રાજધન:—“મારું કહેવું એટલું જ છે કે તમે મને મારું નામ દમને ન બોલાવો.”

ઇશાખાએ તરત જ મેં ચઢાવીને કહ્યું:—“ચૂપ રહો. હું અત્યારે મહારાજ સાથે વાત કરું છું.” મહારાજ તરફ ફરીને તેમણે કહ્યું:—“માફ કરશો. આપનો આ નાનો કુમાર રાજપરિવારને લાયક નથી. તેના હાથમાં તરવાર શોભતી નથી. તે કોઈ લેખકનો પેડે કલમ ચલાવવામાં જ બદાદુર થશે. બીજું કોઈ કામ તેનાથી થઈ શકશે નહીં.”

એ સમયે યુવરાજ ચન્દ્રમાણિક્ય અને ઇન્દ્રકુમાર ત્યાં આવ્યા. ઇશાખાએ તેમના તરફ જોઈને કહ્યું: “જુઓ મહારાજ, આ બેયે રાજકુમાર જ છે તો !”

રાજાએ રાજધન તરફ જોઈને કહ્યું:—‘રાજધન, ખાં સાહેબ કહે છે, તે સાબિબું ? તું અત્ર વાપરવામાં લેમને સતોષ-કારક લાગ્યો નથી.”

રાજધન: “મહારાજ, અમારી અઞ્જવિદ્યાની આપ પરીક્ષા લ્યો, જો હું સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ન લાગું તો મને રાજધાનીમાંથી બહાર કાઢી મૂકજો. હું પોતે જ, એવી રિયતમાં, રાજધાની તજીને ચાલ્યો જઈશ.”

રાજા: “હીક થોડા વખતમાં હું એની પરીક્ષા લઈશ. તમારામાંથી જે ઉત્તમ નીવડશે તેને હિરક-જડિત તરવાર અક્ષિય તરીકે આપીશ.”

[૩]

ઇન્દ્રકુમાર બાણ મારવામાં બહુ નિપુણ હતો. એક વાર તેના એક નોકરે મહેલની આશીમાંથી એક મહોર નીચે નાંખી, એ મહોર નીચે પડવા પામી નહીં. કુમારે વચમાંથી જ તીર મારીને એ મહોરને સો હાથ દૂર ફેંકી દાઢો. રાજધર ઇર્ષ્યાથી મહારાજ સામે બગાઈ તો મારી આવ્યો હતો, પણ હવે તેના મનમાં ભારે ચટપટી થતી રહી. યુવરાજ સંખાંધી તેને કાંઈ ચિન્તા ન હતી, પરંતુ ઇન્દ્ર-કુમારની બરાબરી કરવાનું કામ જરા દુર્ઘટ હતું. રાજધરે વિચાર કરતાં આખરે એક યુક્તિ યોજી કાઢી. તેણે મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં કહ્યું:—“હું તીર તાકવામાં બાઈતી તોયે આવું તેમ ના નથી, પણ મારી બુદ્ધિ તીર કરતાં પણ વધારે સતેજ છે. એની મરફત બધાંયે લક્ષ્ય હું વીધી શકું એમ છું.”

આવતી કાંચે પરીક્ષા થનારી છે. યુવરાજ, ઇશાખાં અને ઇન્દ્ર-કુમાર પરીક્ષાના રથગતી વ્યવસ્થા કરવા ગયા છે. રાજધરે ત્યાં જમને કહ્યું: “બાઈ, આજ પૂણિમાં છે. રાતે જ્યારે વાદ્ય ગોમતી નદીને કિનારે પાણી પીવાને આવે ત્યારે તેનો શિકાર કરવા આપણે જમએ તો ?”

ઇન્દ્રકુમારે વિસ્મિત થમને કહ્યું:—“મારે આશ્ચર્યની વાત છે કે આજ રાજધરને શિકારની વાત સૂઝી છે. રાજધરને મોંઝેથી આવી વાત તો પૂર્વે મેં કદી પણ સાંભળી નથી !”

ઇશાખાંએ હસીને કહ્યું:—“શું એ શિકારી નથી ? તે ધરતી અંદર જળા શિલાવીને શિકાર કરે છે ને ? એનો શિકાર બહુ ભયંકર હોય છે ! રાજધરનારમાં એવું કાંઈ પણ નહીં હોય કે જે તેના હૃદયમાં કંઈ નહીં તો એક વાર પણ ફરસું ન હોય !”

અન્દમાણ્યકરે જોયું કે રાજધરને આ વાતથી બાંધું ખોડું

હાજુ છે. તે દુઃખી બનીને બોલ્યો—“સેનાપતિજી, જેવી આપની તરવાર છે તેવી જ આપણી વાણી છે. બન્નેને પાણી પાયેલું છે. જેના ઉપર તેનો પ્રહાર થાય છે તેનો મર્મઝેડ કરી નાખે છે.”

રાજધરે હસીને કહ્યું:—“બાપ, આપ મારા માટે ચિન્તા કરશો નહીં. ખાં સાહેબની વાત બેશક છૂરીની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ છે. પણ તે મારા કાનમાં કબૂતરની પાંખના રફડાટ કરતાં કોઇ વિશેષ રીતે પ્રવેશ કરી શકતી નથી.”

ઇશાખાંએ પોતાની સફેદ વાગવાળી દાઢી ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “તને કાન જ ક્યાં છે? જો તે હોત તો આટલા દિવસોમાં હું તને ક્યારેનો ચે સીધો બનાવી શક્યો હોત!”

ઇન્દ્રકુમાર ઇશાખાંની વાત સાંભળીને ખિન્નખિન્નાટ હસી પડ્યો. ચન્દ્રમાણિક્ય ગંભીર બાવ ધારણ કરીને કાંઇ બોલ્યો નહિ. યુવરાજને ગંભીર બનેલો જોઈને ઇન્દ્રકુમારે ઝટ પોતાનું હાસ્ય બંધ કર્યું. અને તેની પાસે જઈને ઘણી કોમળતાથી કહ્યું:—“બાઈ, તમારી સલાહ શું છે? આજ રાત્રે શિકાર કરવા જઈશું કે?”

ચન્દ્રમાણિક્ય:—“બાપ અમે તારી સાથે શિકાર કરવા આવવાને લાયક નથી. તારા જેવો નિયુજ્ય સાહે ત્યાં જઇ શકે છે. અમારી અનાભિજ્ઞતાથી તારો ઉત્સાહ મંદ પડી જાય છે. તું વનમાં જઈને અમે તેવા દિસક પ્રાણીઓને પણ હાર કરી શકે છે. અમે કેવળ શિયાળવાં, સસલાં અને પપ્પીઓનો જ શિકાર કરી શકીએ એવા છીએ.”

ઇન્દ્રકુમારની પ્રશંસા સાંભળીને ઇશાખાં બહુ ખુશ થયા અને સ્નેહથી ઇન્દ્રકુમારની પીઠ યાગડીને કહેવા લાગ્યા: “યુવરાજ ખરું કહે છે. તારું તીર નિશાન ઉપર અચૂક ચોટી જાય છે. તીરન્દાજીમાં તારી સાથે કોણ હોડ કરી શકે એમ છે?”

ઇન્દ્રકુમાર:—“નહીં, નહીં, આ હસવા જેવી વાત નથી.

ભાઇ, તમારે શિકાર કરવા આવવું જ જોઇએ. તમે નહીં આવો તો પછી કોણ આવશે ?”

યુવરાજ:—“વારુ, ચાલો, હું પણ આવીશ. આજ રાત્રીધરને શિકાર ખેલવાની ઇચ્છા થઇ છે તો તેને નિરાશ નહીં કરું.”

ઈન્દ્રકુમારતું પ્રસન્ન મુખ ઝોકઝોક મ્હાન પડી ગયું. તેણે ખિન્ન ભાવે પૂછ્યું: “શું ભાઈ, મારી ઇચ્છાથી નહીં આવો ?”

ચન્દ્રમાણિક્ય: “ભાઇ આ તું શું કહે છે ? તારી સાથે તો હું હરરોજ શિકાર કરવા આવું છું !”

ઈન્દ્રકુમાર: “એથી મારી વાત તો હવે જૂનીપુરાણી થઈ મઈ ખરું ને ?”

ચન્દ્રમાણિક્ય: “મારી વાતનો તું આવો અનર્થ કરે છે, તેથી મને ભારે ખેદ થાય છે !”

ઈન્દ્રકુમાર: “નહીં ભાઈ, હું તો મસ્કરીમાં કહેતો હતો. હું શિકાર કરવા અવશ્ય આવીશ. ચાલો આપણે તૈયારીઓ કરી મૂકીએ.”

ઈશાખાએ મનમાં ને મનમાં જ કહ્યું: “ઈન્દ્રકુમાર દશ બાણોનો પ્રહાર પોતાની છાતી ઉપર સહન કરી શકે છે, પરંતુ ભાઇની ઝોક સાધારણ અપમાનની વાત સહન કરી શકતો નથી !”

[૪]

આખરે બ્યારે જવાની બધી ગોઠવણો પૂરી થઇ ત્યારે રાત્રીધર ધીરે ધીરે ઇન્દ્રકુમારની સ્ત્રી કમલાદેવીના ખંડમાં ગયા.

કમલાદેવીએ હસીને કહ્યું: “દિયરજી, આ શું ? તમે ઝોકઝોક આ પ્રમાણે ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરીને તથા કવચ પહેરીને કેમ આવ્યા છો ? શું મને તો લક્ષ્ય તરીકે નથી ધારી ?”

રાજધર: “ નહીં, બાબી ! આજ અમે ત્રણે બાઇઓ શિકાર કરવા જવાના છીએ. આથી જ મેં આ વેશ ધારણ કર્યો છે ”

કમલાદેવીએ કંઈક અચંબાથી કહ્યું: “ શું તમે પણ જશો ? આજ ત્રણે બાઇઓ એક સાથે શિકાર કરવા જાઓ, એ તો ઠીક નહીં. એ તો ત્રિકંટક યોગ ગયો ! ”

કમલાદેવીની વાત જાણે હાંસીપાત્ર હોય એમ બતાવીને રાજધર ખૂબ હસ્યો; પણ કશું બોલ્યો નહીં.

કમલાદેવી: “ નહીં, નહીં, એવું નહીં જ બને. એ રાજ રાજ શિકાર કરવા જાય અને અહીં હું એકલી શોક-સાગરમાં ડૂબેલી રહું કે ? ”

રાજધર: “ આજ તો અમે શિકાર કરવા માટે રાતનો વખત પસંદ કર્યો છે ! ”

કમલાદેવીએ મસ્તક ધુણવીને કહ્યું: “ એવું તે કદી થાય ? જોઈ છું કે આજ એ કેવા શિકારે જાય છે ! ”

રાજધર “ બાબી એક કામ કરો. તેનાં ધનુષ-ખાણ કર્યાં છુપાવી દો. ”

કમલા: “ ક્યાં સંતાડું ? ”

રાજધર: “ લાવો, મારે હવાત્રે કરો. હું તેને એવી જગ્યાએ સંતાડી દઇશ કે તેને જડે જ નહીં. ”

કમલા: “ વાત તો ખોટી નહીં. જોવાનો ઠીક તમાશો થશે. ” થોડી વાર વિચાર કરીને વળી પાછી તે મનમાં ને મનમાં બોલી: “ પણ એમાં રાજધરની મનલગ કંઈક જુદી જણાય છે. માત્ર મારા ઉપર ઉપકાર કરવાને જ તે અહીં આવ્યાય, હોય એવું તો માનતી નથી. ” પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું: “ ચાલો ત્યારે તેમના અઆત્મામાં ! ” કમલાદેવી રાજધર સાથે ઇન્દ્રકુમારના અઆગારમાં મઠ. રાજકુમાર જોવા તેમાં પેઠો કે કમલાએ બહારથી કમાડ વાસી દહને તાણું

જમાવી દીધું. કમલાદેવીએ બહારથી હસતાં હસતાં કહ્યું: “ દિયરજી, હવે હું જાઉં છું. ” તે હસતી હસતી જતી રહી.

સાંને ઇન્દ્રકુમાર પોતાના શયનખાતરમાં આવીને શસ્ત્રાગારની કૂંચી શોધવા લાગ્યો. કૂંચી જડી નહીં. કમલાદેવી હસતાં હસતાં બોલી: “ હં, હું જામજી ગઈ! તમે મને શોધો છો! પણ હું તો આ રહી-ખોવાઈ નથી! ”

શિકારનો સમય થયો છે, એ જોઈને ઇન્દ્રકુમાર કમલાદેવીની વાતનો કશો જવાબ ન આપતાં વ્યગ્રતામાં જ કૂંચી શોધતો રહ્યો. હવે કમલા તેની સામે જઈને ઊભી રહી અને હસતી હસતી બોલી: “ આટલા બધા ખજરાઈ શાને ખ્યા છે? આ તમારી સામે જ હું ઊભી છું તો! આમ કેમ નકામા અહીં તહીં મારી શોધ-ખોળ કરી રહ્યા છો? ”

ઇન્દ્રકુમાર કંઈકે અધીર બનીને બોલ્યો: “ પ્રિય! અત્યારે હાંસીનો સમય નથી. મારી એક વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ છે. તેની તપાસમાં વિઘ્ન ન નાંખો. એ ખોવાયેલી વસ્તુ ધણી જરૂરી છે. ”

કમલા: “ તમારું શું ખોવાયું છે, તે હું જાણું છું. મારી એક વાત માનો તો હમણાં જ તેનો પતો લાવી આપું. ”

ઇન્દ્રકુમાર: “ વારુ, માનીશ. ”

કમલાદેવી: “ સાંભળો ત્યારે. તમારે જાણે શિકારે ન જવું. આ લ્યો તમારી કૂંચી. ”

ઇન્દ્રકુમાર: “ એમ તે કાંઈ બને? શિકારે તો મારે જવું જ જોઈએ. ”

કમલાદેવી: “ ચન્દ્રવંશમાં જન્મ ધારણ કરીને આપ ખરેખરા સત્યવાદી નીવડ્યા! એક સાધારણ પ્રતિજ્ઞા પણ તમારાથી પાળી શકાતી નથી ને? ”

ઇન્દ્રકુમાર: “ વારુ, તું શા માટે નાહક ટાણું મારે છે? પ્રતિજ્ઞા પાળીશું. પછી કંઈ? જાણે હું શિકાર કરવા નહીં જાઉં. ”

કમલાદેવી: “તમારી એક બીજ વસ્તુ ખોવાય ગય છે, તે તમને યાદ નથી શું?”

ઈન્દ્રકુમાર: “ના, મને તો યાદ નથી!”

કમલાદેવી: “તમારી સાત બાદશાહતનો અણમોલ હીરો. તમારો સોનાનો ચાંદ!”

ઈન્દ્રકુમારે મન્દ હાસ્ય કર્યું. કમલાદેવીએ તેને પોતાની સાથે બાવવા કહ્યું. તેઓ શસ્ત્રામાર તરફ ગયાં. કમલાદેવીએ કૂંચી વડે તેનાં દાર ઉઘાડી નાખ્યાં.

ઈન્દ્રકુમારે જોયું કે વચ્ચેવચ્ચે રાજધર ચુપચાપ બેઠો છે. તેને આ રિશ્તિમાં જોઈને ઇન્દ્રકુમારથી ખૂબ દરયા વિના રહેવાનું નહીં. તેણે રાજધરને કહ્યું: “આ શું? રાજધર, તું અહીં ક્યાંથી?”

કમલાદેવી: “આપણું એ બહાર છે!”

ઈન્દ્રકુમાર: “હા, બધા અસ્ત્રો કરતાં એ વધારે સતેજ છે.”

રાજધર: (સ્વગત) “હું તમે લોકોના જીવનસાથે કરતાં તો વધારે સતેજ નથી જ.” (પ્રકાશ) “બાબીએ મને છેતરીને આ ઝોરડામાં પૂર્યો છે!” એમ કહેતો કહેતો તે બહાર આવ્યો.

ઈન્દ્રકુમાર: “આ ઝોરડો કંઈ ઇકામશ્કરી માટે રાખેલો નથી. અહીંની ઇકામશ્કરી તો બચાવેર ધારવાળાં શસ્ત્રાઓમાં જ થાય છે. તું કેવી રીતે અંદર આવ્યો તેમાં!”

રાજધર: “આજ રાત્રે આપણે શિકાર કરવા બંધાનું હતું, તેથી મેં જઈને મારાં અસ્ત્ર તપાસ્યાં તો તેમની ધાર બતી રહી હતી. આથી તે મેં સમારકામ માટે મોકલી આપ્યાં અને કાંસે પાછો પરીક્ષા થવાની છે એટલામાં તે આવી જશે. દરમ્યાન આજ રાત્રે માટે મારી પાસે કોઈ સારું અસ્ત્ર ન હોવાથી હું તે તમારી પાસેથી ઉછીનું લેવા આવ્યો હતો.”

ઈન્દ્રકુમાર: “આથી જ આપું શાસ્ત્રામાર તેણે તને ઉછીનું

આપી દીધું હોય એમ બણાય છે ! ” એમ કહીને ફરીથી ઇન્દ્રકુમાર હસ્યો અને બોલ્યો : “ તો પછી આમ એમ ને એમ બહાર કેમ આવ્યો ? ઉછીનું લેવાની મુદત શું પૂરી થઈ ગઈ ? ફરીથી જઈને અઅ-શાળામાંથી લઈ આવે ને ? ” પુનઃ ઇન્દ્રકુમારે હાસ્ય કર્યું. આમ ઉપરા ઉપરી હાસ્ય થતાં જોઈ રાજધર સ્વગત બોલ્યો : “ હસો, ખૂબ હસો. હું પણ આ તમાશા ઉપર ખૂબ હસીશ, પણ હમણું નહીં, સમય આવવા દો. ” (પ્રગટ) “ બાઈ, હું આજ શિકાર કરવા જવાનો નથી. ” એટલું કહી રાજધર ત્યાંથી જતો રહ્યો.

કમલાદેવીએ હવે ગંભીર બાવ ધારણ કરીને કહ્યું : “ વહાલા, તમે હવે શિકારે જાઓ, ખુશીથી હું તમને પ્રતિગામાંથી મુક્ત કરું છું. ”

ઇન્દ્રકુમાર : “ વારુ. ” તેણે ધનુષ પર તીર ચઢાવીને બહુ જ ધીરેથી કમલાદેવી તરફ ફેંક્યું. તીર કમલાના ચરણ પાસે જઈ પડ્યું. કુમારે કહ્યું : “ હા ! હું નિશાન ચૂકી ગયો ! હવે હું શિકારે નહીં જઈ. ”

કમલા : “ હું સાચું કહું છું, તમે શિકારે ધણી ખુશીથી જાઓ. ”

ઇન્દ્રકુમાર કાંઈ ન બોલતા, ધનુષગ્રાણ્ય એક ખૂણે ફેંકી દઈને બહાર જતો રહ્યો. તેણે યુવરાજ પાસે બેઠાં ને કહ્યું : “ બાઈ, આજ શિકારે જવાનો સુયોગ નથી. ”

ચન્દ્રમાણિક્યે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ હું પહેલેથી જ સમજી ગયો હતો ! ”

[૫]

આજે પરીક્ષા થનાર છે. રાજબવનની બહારના મેદાનમાં ધણી લોકો એકત્ર થયા છે. પરીક્ષાનું રથળ પહાડી ભૂમિમાં નક્કી

હરવામાં આવ્યું છે. નીચેથી તે ઉપર સુધીની આસપાસની બધી જગ્યા લોઠાથી ખીચેખીચ બરાબ મઈ છે. છોકરાં ઝાડ ઉપર ચઢી બેઠાં છે.

એક છોકરાએ ઝાડ ઉપરથી ધીરે ધીરે હાથ લાંબો કરીને એક મોટા બાયડાની પાછડી ઉઠાવી એક બીજા બાયડાને માથે મૂકી દીધી. જેની પાછડી ઉઠાવી હતી તે છોકરાને પકડવા મથતો હતો. પણ તેનો પ્રયાસ સફળ થયો નહીં. જ્યારે તે ઝાડ ઉપર કાંઈ પણ રીતે ચઢી શક્યો નહીં ત્યારે લાચાર બનીને ઝાડની જે ડાળ ઉપર તે છોકરો બેઠો હતો તે દલાવવા મંડ્યો. પેણે છોકરો મોંના ચાળા કરતો કરતો એક ડાળ ઉપરથી બીજી ડાળ ઉપર વાંદરાની પેઠે કૂદકા મારવા લાગ્યો. આ રીતે તે માણસની દુર્દશા અને ગુસ્સો એ રજા બારે અમમત રૂપ થઈ પડ્યાં.

એક રખારી એક મટુકીમાં દહીં બરીને ધર તરફ જતો હતો. રસ્તામાં લોકોની બારે ગીર્દાં હતી, એથી તે પેલા જ ઝાડ નીચે ઊભો રહ્યો. થોડી જ વારમાં એના માથા ઉપરની મટુકી જ ઊપડી મઈ. વાતવાતમાં તો તે મટુકી એક હાથમાંથી બીજામાં એમ કેટલેયે દૂર જતી રહી, રખારી કંઈક વાર સુધી “હે! ક્યાં મઈ?” એમ જ કહેતો ચારે તરફ જોતો રહ્યો!

એક માણસે કહ્યું: “બાઈ, તું જાણે! દહીં સાથે મટુકી પણ હજમ કરી ગયો! તને એથી કાંઈ નુકસાન થશે, એનો યે વિચાર ન આવ્યો?”

રખારી બિચારો લાચારોથી જતો રહ્યો. હરસુ હજમ ઉપર મામના લોકોને ખૂબ ચોંટ હતી. તેને બીડમાં જોઇને સૌ કોઇ તેની મજાક કરવા લાગ્યા. તે જેમ જેમ ચીઠાવા લાગ્યો તેમ તેમ લોક-સંખ્યા વધતી મઈ. ચારે પાસ ચટચટ તાળીઓ પડી રહી. હજમનું મોં કોથળી રાતુપીળું થઈ ગયું. પાંસેવાથી તે તરબોળ થઈ ગયો.

આખરે તેને પણ ગીદીમાંથી દૂર થવું પડ્યું અને ત્રીડામત્રો ત્રીડા-મત્રો તે ઘેર ખાણે ફર્યો.

લોહાની બારે બીડમાં કંઈક નાનાં આળકો મોટા સાણસોની આધિ બેસીને તમાશો જોવા આવ્યાં હતાં તેમણે રોવાનું શરુ કર્યું. ફેટલી ચે જગ્યાએ કંઈ ને કંઈ જાતનો ઠાણાહલ મચી રહ્યો. એટલામાં પરીક્ષાના પ્રારંભનું સૂચન કરનારાં વાજિત્ર વાગવા લાગ્યાં, ‘જય જય’ શબ્દોચ્ચારથી દિશાઓ ગાજી રહી. હવે ઠાણાહલ સંભળાતો નથી. માત્ર તદ્દન નાનાં અચ્ચાનાં રૂદ્ધનો અવાજ ક્યાંક ક્યાંક સંભળાય છે, વળી પોતપોતાના માલિક સાથે આવેલાં કૂતરાં પોતાનાં મોં જોયા કરીને બસવા મંડ્યાં છે. ઝાડ ઉપર બેઠેલી ચકલીઓ ત્યાંથી બચબીન થઇ જીડી મઈ છે અને આકાશમાં જીડવા લાગી છે. ચતુર કામઠા દૂરના ઝાડ ઉપર બેસીને ઠોઈ વાર મદન હલાવે છે; તેા ઠોઈ વાર પાંખ ફફડાવે છે અથવા તેા રિશ્તર ચિત્તે આ જનસમૂહ કેમ એકઠો થયો છે, તેના વિશ્વાર ચલાવે છે, અને હેવટે બચનું કંઈ કારણ ન જોતાં તેઓ “કાઉ, કાઉ,” કરવા લાગ્યા છે!

પ્રાતઃકાલીન સૂર્યનાં કિરણમાં ચમકતાં રત્નજડિત સુવર્ણ સિંહાસન ઉપર રાજા આવીને બેઠા રાજકુમારો પોતપોતાનાં હાથમાં ધનુષ-બાણ સમેત એક બાજુએ બેઠા. રાજસંમંધીઓ ઇત્યાદિ યથોચિત રથાનોએ બેઠા. ચમ્પરધારીઓ ચમ્પર હલાવવા લાગ્યા. રાજ્ય-ઝંડો રાખનાર એક ખૂંચે ઝંડા સથે જોમો રહ્યો. બન્દીમણે રતુતિ શરૂ કરી. સૈન્યમણ સફ સમારી યથોચિત જોમો રહ્યો. ઢોલશરણાઈ વમાડનારાઓ બારે ઉત્સાહમાં આવી જઈને નાચી નાચીને, માર્ગાં હલાવી હલાવીને ખૂન જોરથી અવાજો કાઢવા લાગ્યા. ચારે પાસ હવે પરીક્ષાની શરૂઆતની પ્રતીક્ષા જોવાઈ રહી. હવે પરીક્ષાનો સમય થયો. ઈશાખાંએ રાજકુમારોને તૈયાર થવા કહ્યું.

ઈન્દ્રકુમારે સુવરાજને કહ્યું: “બાઈ, આજ તમારે જરૂર જીત જોળવવી પડશે. નહીં જીતો એ સારું દેખાશે નહીં.”

યુવરાજે હસીને કહ્યું: “સારું કેમ ન દેખાય! મારું તીર લક્ષ્યબદ્ધ થશે તો પણ, સંસારનું કામકાજ પહેલાં જેમ ચાલતું હતું તેમ જ ચાલુ રહેશે. તું મને તેમ ધારે પણ મારી જીતનો સંભવ નથી.”

ધન્વકુમાર: “બાઈ, જે તમે લક્ષ્ય વીંધશો નહીં તો હું જળણી જેમને લક્ષ્ય ખાલી જવા દમ્પશ.”

યુવરાજે ધન્વકુમારનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: “બાલિશતા ન દાખવ, એથી આપણા ઉત્સાહનું નામ દૂનશે!”

રાજધર ચિન્તાબરપૂર વીચે મ્હોંએ, ચૂપકાદીથી ઊભો રહેતો છે.

ધશાખાએ યુવરાજને કહ્યું: “વખત થયો!”

યુવરાજે ઇજ્જતેવનું સ્મરણ કરીને ધનુષ હાથમાં લીધું.

લક્ષ્મણ ખસેા હાથ દૂર પાંચ છ ડેળના ચાંબલા એકત્ર કરીને બાંધીને ઊભા થયા છે. તેના મધ્યમાં એક મોટું પાદ્યું લક્ષ્ય-ચિન્હ સાથે બાંધવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્ય-ચિન્હ એક કાળો ડાઘ ચિહ્ન કરીને નક્કો કરેલું છે. પ્રેક્ષકો અર્ચાચન્દ્રકારે મેદાનને ઘેરીને ઊભા રહ્યા છે. જે તરફ લક્ષ્ય છે, તે તરફ ડોઢ નથી. તે તરફ જવાનો પ્રતિબંધ છે.

યુવરાજે ધનુષ પર તીર ચઢવું. નિશાન તાક્યું. તીર ફેંક્યું. તીર લક્ષ્યથી જરાક ઉપર થઈને જતું રહ્યું. ધશાખાનું વદન શીકું પડી ગયું. તેના સફેદ મોં ઉપર કાળાશ છવાઈ. પણ તે કાંઈ બેદર્યો નહીં. ધન્વકુમારે એવું લાગ્યું કે, જાણે બાઈએ પોતાને તક આપવા માટે જળણી જેમને આમ કહ્યું છે. આખરે તેને ધનુષ હલાવતાં હલાવતાં ધશાખાને કહ્યું: “બાઈ ધ્યાન આપીને કામ કરે તો બધું થઈ શકે એવા છે; પણ એ કશું થે મન ઉપર લેતાં નથી.”

ધશાખા: “તારા બાઈની શુદ્ધિ સર્વ જગ્યાએ ચાલે છે. પણ તીર આગળ ચાલતી નથી. તેનું કારણ એ કે તેની શુદ્ધિ એવી સતેજ નથી.”

ધન્વકુમારને ધશાખાની આ વાતથી મારું લાગ્યું. ધશાખા

તેના મનનો ભાવ સમજીને ત્યાંથી ખસી ગયા અને રાજધરને કહેવા લાગ્યા: “હવે તું લક્ષ્યવેષ કર.”

રાજધર: “વચેટ ભાઈનો હવે વારો છે. પહેલાં એમને કહો.”

પ્રશાન્તા: “અત્યારે સવાલ જવાબ કરવાનો વખત છે? હું કહું છું તેમ કર.”

રાજધરની આંખો ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ થઈ પશુ તે કાંઈ બોલ્યો નહીં. તેણે ધનુષખાણ ઉઠાવ્યાં. નિશાન તાકી તીર ફેંક્યું, તીર જમીનમાં જઈને ચોટિયું, તેનું તીર થાંભલાને જરાકે સ્પર્શ કરી ચક્ર્યું નહીં.

યુવરાજે રાજધરને કહ્યું: “તારું તીર લક્ષ્યની ધણું જ પાસે પહોંચ્યું હતું: પશુ જરાકે આધું રહી ગયું, નહીંતર જરૂર લક્ષ્યને વીંધી નાખત.”

રાજધરે સહાધર્મી કહ્યું—“લક્ષ્ય તો વીંધાઈ ચૂક્યું છે. આધેથી ખરાબર દેખાતું નથી.”

યુવરાજ:—“નહીં, રાજધર, એ તારો ભ્રમ છે. નિશાન વીંધાયું નથી.”

રાજધર:—“ચોક્કસ વીંધાયું. પાસે જઈને જોતાં તરત જણાશે.”

યુવરાજ એ પછી કાંઈ બોલ્યા નહીં. પ્રશાન્તાની આગાથી ઇન્દ્રકુમારે અત્યંત અનિચ્છાનો ભાવ પ્રકટ કરીને ધનુષ ઉઠાવ્યું. યુવરાજે તેની પાસે જઈને મન્દ સ્વરે કહ્યું: “જો ભાઈ, હું તો અસમર્થ નીવડ્યો છું. મારા ઉપર ક્રોધ કરીને મારું અનુકરણ કરવું અન્યાયી થઈ પડશે. જો આજ તું લક્ષ્ય નહીં વીંધે તો તારું એ લક્ષ્ય-બ્રહ્મ તીર અવશ્ય મારા હૃદયમાં ભેંકાશે. હું તને આ સાચે-સાચું કહું છું.”

ઈન્દ્રકુમારે વડીલ બન્ધુની ચરણરજ પોતાને મસ્તક ચઢાવી કહ્યું: “ભાઈ, તમારા આશીર્વાદથી આજે અવશ્ય લક્ષ્ય-ભેદ કરીશ; એમાં કાંઈ શંકા રાખશો નહિ.”

ધન્દ્રકુમારના તીરે લક્ષ્ય વીધી નાંખ્યું. વાજિત્ર વામવા લાગ્યા. ચોપાસ જ્યજ્યકાર ખનિ થઈ રહ્યો. યુવરાજે પ્રસન્નિત બનીને ધન્દ્રકુમારને પ્રેમાભિંગન કર્યું. ધન્દ્રકુમારની આંખો આનંદશ્રુથી છલકાઈ ગઈ. ધશાખા આનંદાવેશમાં આવી જઈ કહેવા લાગ્યા: “કુમાર, ખુદાના ફઝલથી તારી હિમ્મત હજાર વર્ષની થાઓ.”

મહારાજ બપોરે ધન્દ્રકુમારને મનામ આપવા તૈયાર થયા, ત્યારે રાજધરે તેમની પાસે જઈને કહ્યું: “આપ સર્વની જૂલ છે. મારું જ તીર લક્ષ્યમાં જઈ ચોટ્યું છે.”

મહારાજ: “કદી એમ બને નહીં.”

રાજધર: “મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ ન હોય તો લક્ષ્ય પાસે જઈ આપશ્રી ન્યાય કરો.” સૌ લક્ષ્યપરથાને ગયા, ત્યાં જતાં સૌએ જોયું કે-જે તીર ધરતી પર પડેલું છે તેના ફળ ઉપર ધન્દ્રકુમારનું નામ લખેલું છે, અને જે તીર લક્ષ્યમાં છે તેની ઉપર રાજધરનું નામ અંકિત છે.

રાજધર:—મહારાજ, હવે વિચાર કરો.”

ધશાખા:—“જરૂર બાઈ અદલાયલાં જણાય છે.”

એ સંબંધી પણ તપાસ કરી. બાઈ અદલાયેલાં ન હતાં. બન્ને પાસે પોતપોતાના જ હતાં. સૌ જણ આશ્ચર્યસહિત એક બીજાના મોં સામે તાકવા લાગ્યા.

ધશાખા:—“ફરીથી પરીક્ષા લેતી જોઈએ.”

રાજધરે ભારે હિદાસીનતાથી કહ્યું:—“હું વારંવાર પરીક્ષા આપવા ઇચ્છતા નથી. મારા ઉપર આ પ્રકારે અવિશ્વાસ કરવો, એ ધણો અન્યાય છે. મારે મનામ નથી જોઈતું. ધન્દ્રકુમારભાઈને તે આપો.” એમ કહીને રાજધરે ઇતિમતી તરવાર ધન્દ્રકુમાર તરફ ધરી.

ધન્દ્રકુમાર ધણીજ ગ્લાનિ સહિત બોલી ઊઠ્યો:—“ધિક્કાર છે મને ! હું તારા હાથથી આ મનામ શી રીતે લઈ શકું ? એ તું જ લે.” એમ કહીને તેણે તરવાર ઊઠાવીને રાજધર તરફ ફેંકી દીધી.

રાજધરે હસીને ઇન્દ્રકુમારને પ્રણામ કર્યા અને તરવાર લઈ લીધી.

ઇન્દ્રકુમારે રાજધરના આ વ્યવહારથી દુઃખિત બનીને રૂઢ કંઠ-સ્વરે પિતાને કહ્યું:—“મહારાજ, આરાકાનના રાજ સાથે થોડાક જ વખતમાં જે યુદ્ધ થવાનું છે, તેમાં જમને હું ઇનામ મેળવવા હકદાર થઈ આવીશ. અ.પ મને યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપો.”

ઇશાખાએ ઇન્દ્રકુમારનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“તે મહારાજનું અપમાન કર્યું છે. તેં એમની તરવાર ઉઠાવીને દૂર ફેંકી દીધી છે, તું સજને લાયક બન્યો છે.”

ઇન્દ્રકુમારે અલપૂર્વક હાથ તરછોડી નાખીને જવાબ દીધો:—“દૂર જા છુટ્ટા, મને આડકીશ નહીં.”

વૃદ્ધ ઇશાખા એકાએક ખિન્ન થઇને બોલ્યા:—“કુમાર સાહેબ આ શું? મારી સાથે આવો વ્યવહાર! શું આજ તમારો મિત્રજ હાથથી મર્યો છે?”

ઇન્દ્રકુમારની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. એ ઇશાખા તેણે કહ્યું:—“સેનાપતિશ! મને માફ કરો. આજ ખરેખર મારા મિત્રજ ઠેકાણે નથી.”

યુવરાજે સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:—“બંધુ, આ પ્રકારે અધીર બનવાની શી જરૂર છે? સ્વસ્થ થા. ચાલ. આપણે ઘેર જઇએ.”

ઇન્દ્રકુમારે પિતાના ચરણ સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.” યુવરાજ તરફ જોઈને તે બોલ્યો:—“ભાઈ, ખરેખર આજ હું હારી મર્યો છું!”

રાજધરે ઠેવી રીતે વિજયજ્ઞાન મેળવ્યો, તે કોઈને સમજાવું નહાં.

(૬)

પરીક્ષાને પહેલે દિવસે જ્યારે રાજધરને કમલાદેવીએ ઇન્દ્રકુમારના અભ્યાસાર્થે પૂચી હતો ત્યારે એ બાઇસાહેબે ઇન્દ્રકુમારનાં તીરેના બાણમાંથી એક તીર કાઢીને તેના ઉપર પોતાનું નામ અંકિત કર્યું હતું અને તેને પોતાના બાણમાં ધુસાડી દીધું હતું. બીજું પોતાના નામથી અંકિત કરેલું તીર તેણે એવી યુક્તિથી ઇન્દ્રકુમારના બાણમાં ખોરવ્યું હતું કે સૌથી પહેલું તે જ તીર ઇન્દ્રકુમારના હાથમાં આવે. રાજધરે આ યુક્તિથી જોમ ધાર્યું હતું તેમ જ પરિણામ આવ્યું. ઇન્દ્રકુમારે દેવયોગે રાજધરે મૂકેલું તીર જ બાણમાંથી અગળાવતા કાઢ્યું હતું અને એ તીર લક્ષ્ય વીંધી મયું હતું. રાજધરે તો ઇન્દ્રકુમારના નામનું જ તીર ફેંક્યું હતું. આ સદ્દર્શન ધ રચેલી રચનાનો વિચાર કરતાં કરતાં રાજધરની આ ચાલાકી તેની સમજમાં આવી મઠી. પણ એ વાત તેણે હવે ચૂંથી નહીં, માત્ર એની અશ્રદ્ધા રાજધર પ્રતિ વિશેષ વૃદ્ધિંગત થઇ.

ઇન્દ્રકુમાર મહારાજ પાસે જઇને વારંવાર કહેવા લાગ્યો:—
“આરાકાનના રાજ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મને મોકલો.”

મહારાજ કશેા ય ઉત્તર ન દેતાં, આ વિષય ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. આ એ જમાનાની વાત છે કે જ્યારે ત્રિપુરા સ્વતંત્ર હતું, અને ત્રિપુરાને આધીન હતું. અત્યારે તેને લગભગ ૩૦૦ વર્ષ થયા હશે. આરાકાનની સરહદ ચટમામની તદ્દન નજદીક હતી, એથી આરાકાનનો રાજ કોઇ કોઇ વાર ચટમામ ઉપર મઠી આવતો હતો, આરાકાન અને ત્રિપુરાને પરસ્પર વિરોધ થવાનું એ કારણ હતું. અમરમાલિક્યને આવ કાલ આરાકાન-પતિ સાથે આ પ્રકારનો જ કલહ છે. ઇન્દ્રકુમારે યુદ્ધનો સંભવ દેખીને યુદ્ધમાં જવાની સૂચના કરી છે. રાજાએ બહુ જ વિચાર કરી જોયા પછી એવું જાહેર કર્યું કે: “તેણે બાણમાંથી સાથે મળીને લડવા બનું.” ૧૫૦૦૦ની સેના

એ કુમારોને સ્વાધીન કરવામાં આવી. દરેક ભાષાએ પોતાના તાબાની ૫૦૦૦ની સેના લઇને ચટમામ તરફ કૂચ કરી. ઇશાખાએ મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે તેમની સાથે પ્રવાણ કર્યું. કર્ણુકુલી (કર્ણપુષ્પ) નદીને પશ્ચિમ કિનારે તેમણે છાવણી નાખી. આરાકાનની થોડીક સેના આ પાર છે. આરાકાનનો રાજા અસંખ્ય સેના સાથે નદીની પેલી પાર છે અને કેટલીક સેના આ પાર છાવણી નાખી રહ્યો છે. તેના ૨૨૦૦૦ સૈનિકો લડવા માટે તૈયાર થઇને નદીને પશ્ચિમ કિનારે, હુમલાની વાટ જોતા બેસી રહ્યા છે.

લડાઈનું મેદાન પહાડી ભૂમિમાં જ હતું. સામસામા બે પહાડો ઉપર ઉભય પક્ષની સેનાઓ પડી છે. બંને સેનાઓ જો લડવા માટે ઉદ્ધુક્ત થાય તો એ બે પહાડોની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં ઝપાઝપી થવાનો સંભવ છે. પહાડની ચારે તરફ એક સઘન વન આવેલું છે. પહાડની આસપાસ વસતા લોકોનાં ઘર ખાલી પડેલાં છે. એ લોકો ઘર છોડીને નાસી ગયેલા છે.

બંને બાજુની સેનાઓ એક સપાટથી પરસ્પર આક્રમણ કરવાની મુશ્કેલી રાખી રહી છે. ઇન્દ્રકુમાર યુદ્ધ કરવા બંધો આવેલો છે; પરંતુ યુવરાજ એમ ચાહે છે કે પહેલાં શત્રુની સેના બંને હુમલો લાવે. આથી તેઓ વિલમ્બ કરે છે. પણ આરાકાનની સેના પોતાની જગ્યાએથી ખસતી નથી. સ્થિર બાવે પડી રહી છે. આખરે ઇન્દ્રકુમારે શત્રુ-સેના ઉપર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આખી રાત હુમલાની તૈયારીઓમાં વીતી ગઇ. રાજધરે કહ્યું: “ભાઈ, તમે બંને દસ હજારની ફોજ લઇને હુમલો કરો, અને પાંચ હજારની સેના મારી પાસે રહેવા દો. જરૂરને પસંગે તે કામ લાગશે.” ઇન્દ્રકુમારે હસીને કહ્યું: “હું સમજી ગયો. રાજધર અમારાથી અલગ રહેવા ધારે છે!”

યુવરાજ: “નહીં, તારો એ વિચાર ખરોખર નથી. રાજધર ખરું કહે છે.” ઇશાખાએ પણ રાજધરની આ સૂચના સ્વીકારી.

યુવરાજ અને ઈન્દ્રકુમારે દસ હજાર સૈનિકોને પાંચ ભાગમાં વહેંચી વાખ્યા અને દરેક ભાગના બળે હજાર સિપાઈઓને એવો હુકમ કરાગ્યો કે એક સાથે એક જ વખતે પાંચે ભાગોએ શત્રુઓ ઉપર હુમલો કરવો જેથી તે છિન્નભિન્ન થઈ જાય. સૌથી આગળ તીરન્દાજ, તે પછી તરવારવાળા, તે પછી બરછીવાળા, પાયદળ અને સૌથી છેલ્લા ઘોડેસ્વારો, આ પ્રમાણે સેના આગળ ચાલી. આરાકાનની મગજતીય સેના વાંસથી બરપૂર એક ઝાડ જંગલમાં મોરચો મારીને પડી હતી. પહેલાં દિવસના હુમલાથી કથું વળ્યું નહીં. ત્રિપુરાની સેના દુશ્મનોની ફેજને પાછળ હટાવી શકી નહીં.

[૭]

ખીજા દિવસની લડાઈનું પશુ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં, જ્યારે અર્ધ રાત્રી ગમ અને જે વખતે બંને બાજુની સેના વિશ્રામ લેતી હતી, જે વખતે બંને દળના પડાવોમાં ક્યાંક ક્યાંક તાપણુ સળગી રહ્યાં હતાં, ખીલ્ડાનાં જૂંડ ને જૂંડ લડાઈના મેદાનમાં એકત્ર થઈને બંને કપાયલા હાથપમવાળાં મડદાંને જોઈને એક સાથે રોષ ઊઠતાં હતાં, તે વખતે પોતાની છાવણીમાંથી બેએક કોશ દૂર કણ્ઠકૂલી નદી ઉપર નાવને ટ્રેણીબદ્ધ બાંધીને રાજધર પોતાની ૫૦૦૦ સેનાને સાથે લઈને નાવનો પુલ બનાવવામાં રોકાયો હતો. સાંથે એક મશાલ પશુ નથી. કોઈ કંઈ બેલતું પશુ નથી. પુલની તૈયારી પૂરી થતાં રાજધર ધણી સાવધાનીથી એ પુલ ઉપરથી પોતાની સેનાને ઉતારવા લાગ્યો. નાવની નીચે અન્ધકારમાં જેમ નદીનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેમ તેની ઉપર પશુ મનુષ્યોનો ઓત વહી રહ્યો છે. નદીમાં પૂર આવેલું છે, એથી સૈન્યમણુ ધણું ઊતરે છે. રાજધરને સેનાધિપતિ ઇશાખાએ એવો આદેશ આપેલો છે કે, આજ રાત્રે ચૂપચાપ પોતાની સેના સાથે તેણે નદીના બલપથની ઉત્તર તરફ જવું અને કિનારે ઊતરી શત્રુદળની પાછળ આવેલા જંગલમાં છુપાઈ રહેવું. યુવરાજ અને ઈન્દ્રકુમાર

સવારમાં શત્રુસેના ઉપર સામેથી આક્રમણ કરશે. બ્યારે દુરમનનું સૈન્ય લઠ્ઠા લઠ્ઠા થાકી જાય, ત્યારે સંકેત પ્રમાણે રાજધરે પાછો જઈ એકાએક શત્રુસેના ઉપર તૂટી પડવાનું છે. આથી આ પ્રમાણે નાવના પુલ્કનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ રાજધર ઇશા-ખાની વાત માને એવો કયાં પાંચરો છે? તે પોતાની સેના સાથે નદીપાર તો ચલે પણ તેણે પોતાના મનમાં જુદો જ નિશ્ચય કરેલો છે અને તે કોઈને બહાર કરતો નથી. તે પોતાની સેનાને સાથે લઈને નિઃશબ્દ આરાકાનના રાજના તંબુ તરફ ચાલ્યો. ચારે પહાડ છે. વચમાં પહાડી જમીનની મધ્ય ભાગમાં તંબુ આવેલો છે. તેમાં સૌ કોઈ નિર્ભયપણે સૂતા છે. તંબુની આસપાસ તાપણાં ફળગે છે. તેના પ્રકાશમાં દૂરથી એ જગ્યાનો કેંઈ વિશેષ આભાસ પડે છે. પહાડ ઉપર માઠ જંગલ આવેલું છે. એ જંગલની વચ્ચે ચર્ધને રાજધરની સેના સાવધાનતાપૂર્વક પહાડની બીજી તરફ નીચે ઊતરવા લાગી. વર્ષાનું પાણી જેમ પહાડ ઉપરથી ઢળી ઢળીને નીચે પડે તેમ હથી-આરબંધ સ્વપાછાઓ અંધારી રાતમાં જ્યાં ત્યાંથી નીચે પડવા લાગ્યા. બ્યારે બધા ઊતરી રહ્યા ત્યારે ધીરે ધીરે તંબુ તરફ તેઓ જવા લાગ્યા. ત્યાં પહોંચતા જ પાંચે હળર માથાસોએ ‘હર હર મહાદેવ’ એવી સામટી મર્જના કરી મૂકી. એ શબ્દોથી જાણે રાજનો નાનો તંબુ ફાટી ગયો. સુતેલાઓ “શું છે? હેં!” એમ કહેતા સફાળા ઊડીને બહાર નીકળી આવ્યા. ફેટલાકને એ દુઃસ્વપ્ન લાગ્યું; કોઈક જૂતનો ઉત્પાત સમજ્યો અને કોઈકે તો બધુચક જેવા ચૂપ ચૂપને ઊભા રહ્યા.

રાજને સહેલાઈથી બન્દીવાન કરવામાં આવ્યો. રાજાએ કહ્યું:-
 “મને કેદ કરવાથી કે મારી નાંખવાથી લડાઈ બંધ પડશે નહીં. મારા પછી તરત જ મારા સૈનિકો હામચૂ પામીને રાજ બનાવતાં લડાઈ જેમ ચાલે છે તેમ જ ચાલશે. છતાં પણ હું હાર સ્વીકારીને સંધિપત્ર લખી આપું છું. મારા બન્ધન છોડી નાખો.”

રાજધરને તો એ જ ભેટવું હતું. આરાકાનના રાજાએ પરાજય સ્વીકારીને સન્નિવરણ લખી આપ્યું. હાથોદાતનો બનાવેલો એક અતિમૂલ્ય સુક્રુટ, પાંચસો અણિપુરી ધોઢા અને ત્રણ મોટા હાથી ઉપહાર તરીકે આપવામાં આવ્યા. આ પ્રકારે અનેક વ્યવસ્થા કરતાં કરતાંમાં પ્રાતઃકાલ થયો. સૂર્ય બમવાન દેહીધમાન થયા. અંધારા રાતમાં જે લોકો જૂતનો ઉત્પાત માની બેઠા હતા તેમને હવે સમજાતું કે એ તો મનુષ્ય-ઉત્પાત જ હતો ! આરાકાનની આખી સેના સર-જિંદગીમાં પડી બઈ પરતાવા લાગી. આરે તરફ મોટા મોટા પહાડ પહાડ સૂર્યપ્રકાશમાં બાળે એ સેનાની લજ્જા નિહાળતા ચુપકાઈથી બિભા રહ્યા છે.

રાજધરે આરાકાનના રાજાને કહ્યું: “ હવે ઢીલ ન કરશો. તરત જ યુદ્ધ બંધ કરવાનું હુકમનામું કાઢો. પેટ્ટી પાર ત્રિપુરાની સેના સાથે જે બચકર લડાઈ શરૂ કરી દેવાઈ છે, તે રોકો.”

આરાકાનના રાજાએ સત્તર યુદ્ધ બંધ કરવાના હેતુથી એક આજ્ઞાપત્ર લખી ફૂત સાથે સેનાપતિ ઉપર મોકલી આપ્યું. એ ફૂતની સાથે થોડીક સેના પણ મોકલવામાં આવી.

[૮]

જે વખતે પ્હો બરાબર ફાટયો ન હતો, તે વખતે યુવરાજ અને ધન્દકુમારે સેનાને એ વિભાજમાં વહેંચીને પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ આરાકાનની સેના ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડ્યા. રૂપનારાયણ હજારોએ સેનાની મંખ્યા ઓછા ભેઈને કહ્યું:—“ આપણી સાથે પાંચ હજાર સૈનિકો વધુ રાખ્યા હોત તો કાંઈ ચિંતા રહેત નહીં.”

ધન્દકુમાર:—“ ત્રિપુરાની બમવાનની કૃપા હશે તો આટલી જ સેનાથી જીતીશ. અને જો તેની કૃપા નહીં હોય તો આપણે બરે સંકટમાં ફસીશું. ત્રિપુરાવાસીઓ જેટલા ઓછા મરે તેટલા ઠીક. શંકરની કૃપાથી આજ આપણે અવસ્ય જીત મેળવીશું.” એમ કહીને

ધન્દ્રકુમારે “હર હર મહાદેવ”ના નિનાદ સાથે જોરથી પોતાના ઘોડા ઉપર સવાર થઇને શત્રુઓ ઉપર હુમલો કર્યો. તેના તીવ્ર તેના ઉત્સાહથી સૈનિકોમાં ચારે પાસ ઉત્સાહ ફેલાઇ રહ્યો. ઉજ્જુ કાઢના દિવસોમાં દક્ષિણ દિશાનો પવન ફૂંકારતા જેમ ધરનાં છાપ-રામાં આગ વિશેષ જોરથી ફાટી નીકળે છે તેમ તેની સેના ઉત્સાહ પામીને દોડવા લાગી. તેની મતિને કાંઈ રોકી શક્યું નહીં; દુશ્મનોનો દક્ષિણ બાજુનો મોરચો તૂટ્યો. બન્ને બાજુની સેના સામસામી થઈ મઠ. તરવાર અને બરછીઓનો ઉપયોગ શરૂ થયો. ખેતરમાં જેમ ઘાસ કાપવામાં આવે તેમ ફેટાફેટ શત્રુ સેનાનાં શિથિલ થઈ કપાઈને જુદાં થવા લાગ્યાં. પણ ધન્દ્રકુમારના ઘોડાએ દગો દીધો. તેનો પગ કપાઈ જવાથી તે જમીન ઉપર પડી ગયો. ધન્દ્રકુમાર પણ તેની સાથે પડ્યો. ચારે બાજુ ધાંધલ મચી રહ્યું પણ ધન્દ્રકુમાર સ્ફૂર્તિથી પાછો ઊઠ્યો અને એક બીજા અશ્વ ઉપર સ્વાર થઈને બમણા જોશથી શત્રુઓની વચમાં ધૂમવા લાગ્યો. સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકતી તેની તરવાર શત્રુ-સેનાના ઘોડીથી રંગાઈને લઘુ દેદીપ્યમાન બણાવા લાગી. ધન્દ્રકુમાર વારંવાર “હર હર મહાદેવ”ના પોકાર જમાવતો હતો. તેનું પ્રબલ સાહસ જોઈ મમસેના તેની ઉપર હલ્લો કરવાનું સાહસ કરી શકી નહીં. શત્રુઓએ હવે એક પ્રપંચ રચ્યો. તેઓ ધન્દ્રકુમારની સેના આગળથી દૂર ખસી ગયા અને યુવરાજના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. મમસેનાના બળ આગળ યુવરાજની સેના ટકી શકી નહીં. તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ મઠ. કાણે કંઈ તરફ જવું, તેની સમજ પડી નહીં. તે નાસવા લાગી. તેને રોકવા માટે યુવરાજે અને ઇશાંખાએ બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ. પાસે જ ક્યાંક રાજધરની સેના છુપાઈ રહી હશે. તેને મદદ માટે બોલાવવાને ઇશાંખાએ વારંવાર રજુશિંગડું ફૂંક્યું, પણ રાજધરની સેનાના આમમનના કાંઈ લક્ષણ જણાયાં નહીં.

ઇશાંખા ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગ્યા:—“તેને બોલાવવો નિરર્થક

છે. તે આવા કટોકટીને વખતે જાણી જોઇને બહાર આવશે નહીં.” તે ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને પશ્ચિમ તરફ મોં રાખીને જલ્દી જલ્દી નમાજ પઢવા લાગ્યા. આખરે પોતે મરવા માટે તૈયાર બનીને, જાણે પોતાનો દેહ છે જ નહીં એમ માનીને ઘણી વીરતાથી શત્રુઓ સાથે લડવા લાગ્યા. ચારે તરફથી મૃત્યુ જેટલું તેને ઘેરવા લાગ્યું તેટલું જ જાણે યુવાનીનું જોશ તેમના શરીરમાં પ્રવેશવા લાગ્યું.

ઇન્દ્રકુમાર શત્રુની સેનાને ખૂબ હેરાન કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો ફરતો હતો ત્યાં તેણે જોયું કે યુવરાજનું લશ્કર પાછું નાસી જાય છે. તરત જ તે સૈનિકો પાસે ગયો અને તેમનામાં ઉત્સાહ આણીને તેમને પાછા લડવા માટે તેડી લાવ્યો હતો. યુવરાજના થોડાંક માણસો ઢંગધડા વિના અહીં તહીં શત્રુ સેના સાથે લડતાં હતાં. પાછા આણેલા લશ્કરીઓ તેમને કાંઈ મદદરૂપ થઈ પડ્યાં નહીં. એ વખતે રાજધર તરફથી મદદ આવી પહોંચે એવી તીવ્રપ્રયત્ન પ્રદર્શિત થઈ અને બહુમત વારંવાર વખાડવામાં આવ્યું; પણ તેનો કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહીં.

આ સમયે એકાએક જાણે મન્ત્રવત્ સૌ ખચકી ગયા. મન્ત્રવતિની સેના ન્યાં હતી ત્યાં જ ચિત્રવત્ ખડી થઈ રહી. આરાકાનના રાજાની સેનામાંથી સન્ધિની પતાકા લઇને કેટલાક સૈનિકો આમળ આવ્યા. આરાકાનના રાજાએ પોતાની હાર કબૂલ રાખી છે, એ જાણીને ત્રિપુરાસેના હર્ષથી કૂદવા લાગી. ‘હર હર મહાદેવ’નો મંત્રીર ક્ષરવ જાણે આકાશપટને હયમચાવી રહ્યો. મન્ત્રસૈનિકો બારે આશ્ચર્યથી એક બીજાનું મોં જોવા લાગ્યા.

[૯]

રાજધર ન્યારે જીતનેા ઉપહાર લઇને પોતાના બાઇઓની છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે તે ખૂબ હસતો હતો. અદ્દહારપથી તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. તેણે ઇન્દ્રકુમારને હાથીદાંતનેા

મુકુટ દેખાડીને કહ્યું:—“જો બાપ, યુદ્ધની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ બનીને મેં આ બક્ષિસ મેળવી છે !”

ધન્વકુમાર કુદ થઇને બોલ્યો:—“યુદ્ધ ! યુદ્ધ તેં ક્યારે કર્યું ? યુદ્ધની પરીક્ષા તેં ક્યારે ઉત્તીર્ણ કરી ? એ બક્ષિસ તારી નથી. એ મુકુટ યુવરાજ પહેરશે !”

રાજધર—“તે હું જીતીને લાવ્યો છું ! આથી પહેલાં તે મુકુટ હું પહેરીશ અને પછી બીજુ કાંઈ બલે પહેરે.”

યુવરાજ:—“રાજધર ખરું કહે છે. એ મુકુટ રાજધરને જ મેળવેા જોઇએ.”

ધર્માબાએ ચીઢાઈને રાજધરને કહ્યું:—“તારી હોશિયારી તો ખૂબ વધી પડેલી જણાય છે. એ મુકુટ પહેરીને તું ત્રિપુરાના લોકો આગળ બંધીશ ? તું સેનાપતિની આજ્ઞાભંગ કરીને લઢાઇમાંથી નાસી ગયો હતો, એ કલંક આ મુકુટની અંદર છૂપાવી નહીં શકાય. તું એક ભાંગેલું હાડકું માયા ઉપર બાંધીને પછી દેશમાં આવજે, તારા શિર ઉપર એ જ શોભશે.”

રાજધર:—“ખાં સાહેબ, હવે તો તમારા મોંમાંથી ખૂબ વાતો વાતો ફૂટી નીકળતી જણાય છે. ! મેં યુદ્ધમાંથી નાસી જઈને તમારા પ્રાણ બચાવ્યા ન હોત તો તમે આટલી વાર જીવતા ક્યાંથી હોત ? એની કે ખબર છે ?”

ધન્વકુમાર:—“જ્યાં હોત ત્યાં હોત, પણ કાંઈ લઢાઇથી ડરીને કાંઈ જગ્યાએ છુપાઈ બેસત તો નહીં ?”

યુવરાજ:—“ધન્વકુમાર, તું ન્યાયની રીતે બોલતો નથી. તારે સત્ય વાત કહેવી જોઈએ, રાજધર ન હોત તો આજ આપણા ઉપર વિપત્તિનાં વાહણ બ ધસી પડત.”

ધન્વકુમાર:—“બાઈ, તમે આ શું કહો છો ? રાજધર આપણી સાથે આવ્યો ન હોત તો કાંઈ હાનિ થાત નહીં. આ મુકુટ તેના વિના હું જ જીતી લાવ્યો હોત. રાજધર આ મુકુટ ચોરી કરીને

લાવ્યો છે. હું એ મુકુટ યુદ્ધમાં જીતીને લાવ્યો હોત અને આપને જ પહેરાવત. હું પોતે તો પહેરત જ નહીં.”

યુવરાજે પોતાના હાથમાં મુકુટ લઈને રાજધરને કહ્યું: “ભાઈ, તેં જ આજે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. તું ન હોત તો આજ અમારી થી દુર્કંથા ચાત તે કહી શકાતું નથી. આટલી થોડી સેનાથી અમે શું કરી શકત? હું મારે હાથે જ આ મુકુટ તને પહેરાવું છું.” એમ કહીને યુવરાજે મુકુટ તેને પહેરાવ્યો,

આ જોઈને ઇન્દ્રકુમારનું કાળજી જાણે ચીરાઈ ગયું. તે જૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યો કે—‘મેં તમારી સાથે રહીને તમારા દેખતાં રણાંત્રણમાં યુદ્ધ કર્યું છે, છતાં મારી જરાકે પ્રશંસા નહીં અને રાજધરે રાતની વખતે જઈને મુકુટની ચોરી કરી તેનાં ખૂબ વખાણુ! શું મેં રણભૂમિમાં જરાકે કાયરપણું દાખવ્યું છે? જરાકે આરામ પણ લીધો છે? ભાઈ, તમે શું જોઈને રાજધરને આટલો બધો વખાણો છો! રાજધર સિવાય શું કોઈ પણ તમને સંકટમાંથી ઉમારત નહીં?”

યુવરાજે કુબ્ધ થઈને કહ્યું: “ભાઈ, હું તારા પરાભવની વાત કરતો નથી. તેં તો—”

ઇન્દ્રકુમાર યુવરાજની વાત સંભળવા બિચો રહ્યો નહીં અને બચ્ચો જ ગુસ્સે થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ઈશાખાંએ યુવરાજને કહ્યું: “યુવરાજ, મુકુટ કોઈને પણ અપૂર્ણ કરવાનો તને અધિકાર નથી. હું સેનાધિપતિ છું. મારી ઇચ્છા હશે તો હું એ મુકુટ આપીશ.” એટલું કહીને ઇશાખાંએ રાજધરના અથા ઉપરથી મુકુટ ઉતારી લીધો અને યુવરાજને પહેરાવવા તેની તરફ તેઓ આમળ વધ્યા --

યુવરાજે તરત જ કહ્યું: “નહીં; એ મુકુટ હું ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી—”

ઈશાખાં: “જો તું નહીં પહેરે તો કોઈથી પણ પહેરી શકાશે નહીં” એમ કહીને તેણે પોતાના પગની ઠોકર મારીને મુકુટને કહ્યું-

ફૂલી નદીના બળમાં ફેંકી દીધો ! એ પછી કહ્યું : “રાજધરે યુદ્ધના નિયમેનો ભંગ કર્યો છે. આ મુકુટ લાવવા માટે તે સળને પાત્ર થયો છે.”

[૧૦]

ધન્વકુમાર પોતાની સેના લઇને જતો રહ્યો. યુદ્ધ પૂરું થયું, એમ જાણીને યુવરાજની સાથે સેના પોતાના તંત્રીઓ સમેટી લઇને દેશમાં પાછી ફરવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. એ સમયે અહંસા વિદ્યન નડ્યું.

ઇશાખાએ જ્યારે મુકુટ નદીમાં ફેંકી દીધો ત્યારે રાજધરે મનમાં ને મનમાં કહ્યું : “ઠીક છે. હું બતાવીશ કે મારા વિના તમારો હિદ્દાર શી રીતે થશે ?”

રાજધર પોતાના મામાના દીકરા પાસે જઇ કહેવા લાગ્યો :— ‘ધુરંધર, મુકુટ જે બળ્યાએ ગયો છે તે જ કર્ણકૃતીના બળમાં મારા યુદ્ધનો જય પશુ હું વિસર્જન કરીશ.’

ધુરંધર—શું જીતીને ફરી હારીશ ?

રાજધર—હા, આ વખતે હારને જીતીશ. ધન્વકુમારના અહંકારને ધૂળમાં મેળવી દીધા સિવાય હું પાછો ફરીશ નહીં. મારા હાથની જીત એ નહીં સ્વીકારે ? જોઈું છું કે, આ વખતે એ પોતે એકાએક કેમ કરીને જીતી શકે છે !

ધુરંધર—બાઈ, એટલો બધો નિશ્ચિત ન થતો—દૈવવશાત્ એ કદાચ જીતી પશુ જાય ! ખરી વાતમાં ખાર શો ? યુદ્ધવિદ્યા ધન્વકુમાર સારી રીતે શીખ્યો છે.

રાજધર—ઠીક છે. એ બધા વિચારો પછીથી થશે. અત્યારે એક કામ કરવું પડશે. આરાકાનરાજ સૈન્ય લઈને કાલે સવારે જ ચાલ્યા જવાના છે. વાત એવી છે કે, ભ્યાં સુધી, તેઓ ચટમામની સ્ત્રીમાં પાર કરીને ચાલ્યા ન જાય ત્યાં સુધી, તેમના સેનાધિપતિઓ

આપણી છાવણીમાં કેદ રહે ! ને છાવણી ઉપાડે તે પહેલાં જ, આજ રાત્રે તું છાનોમાનો મારો કામળ લઇ તેમની આમળ જાણે.

ધુરંધર—કામળમાં શું લખ્યું છે તે મારે જાણવું જ જોઈએ, કેમકે, કદાચ એકાદ બે વાત કહેવાની જરૂર પડે તો એથી કરીને તે પ્રમાણે કહીને, કામ પૂરું કરીને આવી શકું.

રાજધર—મેં લખ્યું છે કે, હું અપમાનિત બન્યો છું. અને તેથી મારા બાઈએ પાસેથી વિદાય લીધી છે, મારું પાંચ હજારનું સૈન્ય લઇને, હું ઘેર ચાલ્યા જવાનું જહાનું કાઢી, દૂર ચાલ્યો જઈશ ઈન્દ્રકુમાર પણ બાઈ ઉપર રીસ કરીને ચાલ્યો ગયો છે. સૈનિકો પણ, યુદ્ધ પતી ગયું એમ જાણીને પાછા ફરવા તૈયાર થઇ રહ્યા છે —આની તકે આરાધનરાજ જે એકાએક આક્રમણ કરે તો તેથી ત્રિપુરાના સૈન્યનો પરાજય થાય.

ધુરંધર—પરાજય તો થશે-પણ ત્યાર પછી ? તું પણ હેવટ 'હાય હાય' કરીને મરીશ નહીં કે ? જે કદી આમ લગાડવી હોય તો પ્રથમ પોતાના ઘરને સંભાળીને પછી લગાડવી જોઈએ.

રાજધર—મને સાવધાન કરવાને માટે, મારે ખીજા કોઈની સુદ્ધિની જરૂર નથી. તું તારે તૈયાર થા-જેને કે આ બાબતમાં કોઈ પણ કશું જાણવા ન પામે-આપણા સૈનિકો પણ નહીં ! કદી કોઈ ને સંદેહ આવ્યો તો બંધુ એ ધૂળમાં મળી જશે !

ધુરંધર—જે રાજધર, મને સાવધાન કરવાને માટે પણ ખીજા કોઈની સુદ્ધિની જરૂર નથી. તું નિશ્ચિત રહે.

[૧૧]

ઈન્દ્રકુમાર સ્વતંત્ર થઇ જતો રહ્યો. યુવરાજ નર્મ દેશમાં પાછો ફરતો હતો ત્યાં શત્રુએ એકાએક તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાજધર ક્યાં ગયો તે જાણતું નહીં. યુવરાજ પાસે ૩૦૦૦ માણસો જ બાકી છે. આ રીતિમાં ઇલાખાએ કહ્યું—યુવરાજ, અજ્ઞાનું સ્મરણ કરો ! આજ

ધણે સખત સમે આવ્યો છે.

યુવરાજ—સખત થાનો. ખાં સાહેબ ! ભગવાનની ઇચ્છા કામ ત્યારે મરવું પણ સખત નથી, બચવું પણ સખત નથી. સધળું સદજ છે !

ઈશાખાં—મહારાજ તમને બધાને મારા હાથમાં સોંપીને નિશ્ચિત હતા; અને એટલા માટે મારા સામે બાક્ષેપ થાય છે ! નહીં તો યુદ્ધક્ષેત્રમાં મૃત્યુ એ તો લગ્નશૈયાની નિદ્રા છે. યુવરાજ, તમે નાસવાનો યત્ન કરો—મુદ્દનો બાર મારા ઉપર બહે રહો.

યુવરાજ—તમે મારા અન્ન-ગુરુ; અને તમારે મોંએ આવેા પદેશ ? એ ધટતું નથી ! તે સિવાય ખીજે રસ્તો પણ ક્યાં નથી ? મરવાને માટે જેવી સારી તક આજે મળી છે તેવી નાસવાને માટે નથી. હે હરિ, બાજી તારે હાથ છે !

ઈશાખાં—પણ બાઈ, હૈયામાં એક પ્રકારની આમ સજાગે છે. ઇન્દ્રકુમાર રીસે બરાઇને દૂર ચાલ્યો ગયો; તેના એ અપરાધની શિક્ષા આપવાને માટે ધણે બાગે હું જીવતો રહી શકીશ નહીં.

યુવરાજ—જો આપ કદી જીવતા ન રહેવા પામે તો, સેનાપતિજી એના કરતાં એની સજા વિશેષ કઈ ? એ તમને પિતાતુલ્ય ગણે છે.

ઈશાખાં—યા અણા ! એ વાત ખરી છે, બાઈ, આજ મને જણાય છે કે, મને સમય નહિ મળે; જો કદી તમને તક મળે તો એને કહેજો કે, ઇશાખાં જીવતો રહ્યા હોત તો, તને સજા આપત-પણ, મરણ પહેલાં તને ક્ષમા કરી છે ! બસ, હવે વખત નથી—જાઈ છું બાઈ, એક વાર બેટી લઇએ આવ.

એટલું કહીને ઇશાખાંએ યુવરાજને આલિંગન કર્યું અને કહ્યું :
“બાઈ, હું અજ્ઞાને હાથ તને સોંપું છું. તે તારું રક્ષણ કરે.”

યુવરાજ—ખાંસાહેબ, આટલા બધા દિવસોમાં મેં આપને કેટલા અપરાધ કયો છે ? એ સર્વ માફ કરતા જાઓ !

ધર્માર્થા—આમ, હું તને જન્મકાળથી જ જાણું છું. કોઈ દિવસ તે કોઈ પણ અપરાધ, જાણે શ્રેષ્ઠ દીધો નથી. તરત ને તરત જ જાણ નિકાલ કરી નાખ્યા છે—આજ હું માફ કરું એવું કશું બાકી નથી. તારો નિર્મલ પ્રાણ કદી અલ્પ આજે લઈ લે તો, એના સ્વર્ગોદ્ધારના કોઈ પણ કૃત્રી પાસે, તે જ્ઞાન થશે નહિ.

થોડી વાર પછી ધર્માર્થાએ પુનઃ કહ્યું: “હવે વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. ચાલ, આપણે ઉત્સાહથી શત્રુ સાથે લડીને દેહવિસર્જન કરીએ.”

એટલું કહીને ધર્માર્થાએ શત્રુસેનાનું જે બાજુએ જોઈું સૈન્ય હતું તે તરફ વેગથી અશ્વ દોડાવ્યો. ત્રિપુરાની સેના નાસવાનો કોઈ આશંક ન જોઈને, મરવાની જરાકે દરકાર ક્યાં વિના દીવાના સૈન્યની માફક યુદ્ધ કરવા લાગી. ધર્માર્થાએ બંને હાથમાં એ તરવારો લીધી હતી. તેની વીરતા જોઈને શત્રુસેના ચક્રિત થઈ ગઈ. કોઈની દિશ્મત ન હતી કે તેની સામે જઈને કેદ કરવા યતન કરે. કોઈ પણ શત્રુ તેની આગળ ખડો રહી શક્યો નહીં. શત્રુઓએ દૂર જઈને તેના ઉપર આણેતો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. રણભૂમિ સમીપ એક નાનું સરખું પાણીનું વહેણ હતું તેનું પાણી લોહીથી લાલ બની ગયું.

ધર્માર્થા દુશ્મનોના ઘનમાં ધૂમતો ધૂમતો એક પહોંચના શિખર સુધી પહોંચી ગયો. એ સમયે એક તીર અચાનક તેના શરીરમાં ભેંસાયું. તે ‘અલ્પા’નું નામ દઈને ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી ગયો. ફરી ઊઠવા પામ્યો નહીં.

યુવરાજના ઘૂંટણમાં એક તીર પેસી ગયું. પાંચમાં પણ એક તીર વાગ્યું. તેના હાથોનો અદાવત માર્યો ગયો. હાથોને પણ બાણ વાગ્યાં, જેથી તે માંડા માફક ગમે ત્યાં દોડવા લાગ્યો. આખરે નાસતો નાસતો તે હાથો સૈન્યથી વિખુટો પડી ગયો. યુવરાજે તેને પાછો ફેરવવાને બહુ યે યતન કર્યો પણ નિરર્થક ! યુવરાજને પોતાને પડેલા ધાર્મિકો હવે રૂધિર વહેવા લાગ્યું. કણ્ઠકૂલી નજદીક હાથો બંધ

પહોંચ્યો; તે તખતે યુવરાજ પોતાને થયેલા જોખમથી મૂર્છિત થઇને ઢાંધો ઊપરથી નીચે પડી ગયો.

[૧૨]

રાત્રિનો સમય છે. ચન્દ્રમા ઉદિત થયો છે. ખીજ દિવસોએ રાત્રે ચન્દ્રમાનો જે પ્રકાશ મેદાનની ફરિયાળી ભૂમિ ઉપરનાં અનેક પ્રકારનાં નાનાંનાનાં જંમલી ફૂલો ઉપર પડતો હતો તે આજ શશ્વ-સહ મનુષ્યોના કપાયલા હાથ, પગ, મસ્તક અને નિર્જીવ શરીરો ઉપર પડી રહ્યો છે. સ્ફટિક સમાન જે સ્વચ્છ જળમાં ચંદ્રમાનું પ્રતિબિંબ નાન્યા કરતું હતું તેમાં આજે મરેલા ધોડાઓની લાંબોની લાંબો પડેલી છે. એ જોતનું જલ આજ તદ્દન રક્તમય બની ગયું છે. દિવસે મધ્યાહ્ન કાળના તડકામાં જે સ્થળે મૃત્યુનું ભયંકર નૃત્ય થઇ રહ્યું હતું, દિવસે જ્યાં ભય ક્રોધ, નિરાશા અને હિંસાના તરંગની લહરીઓ છવાઇ રહી હતી, જે રણભૂમિનું સ્વચ્છ આકાશ શસ્ત્રા-ઓના ઝણઝણાટથી, અશ્વોના હણહણાટથી, ઉન્મત્તત સેનાના રૂપ ફિલગિલાટથી, ધાયલ થયેલાંઓના આતર્નિનાદથી, અને રણ-શૌર્ય ચઢાવનારાં વાજિત્રના હમહમાટથી જણે મચિત થઇ રહ્યું હતું, તે આજ આ ચાંદનીની અમાધ શાન્તિમાં વિષાદ ધારણ કરીને જણે સૂઈ રહ્યું છે, અને જણે મૃત્યુની નૃત્ય—લીલા જમી મૂકી છે. રણુ-મણુ રૂપ આ મોટી નાટકશાળાનાં પાત્રો જણે પોતપોતાના વેશ ભજવી રહીને હવે નિદ્રિત થઇ ગયાં છે. ઉત્સવનું અહીં નામ નથી. સર્વત્ર ભયંકરતા અને નિઃશબ્દતા છવાઈ રહી છે. એક તરફ ઊંચા પહાડોની વિસ્તૃત છાયા અને ખીજ તરફ ચન્દ્રમાનો પ્રકાશ દેખાઇ રહ્યાં છે. ચાંદનીમાં ક્યાંક ક્યાંક મોટાં મોટાં વૃક્ષ દેખાય છે. તે પોતાની ડાળીઓ ચોતરફ ફેલાવીને જણે રણુભૂમિની ભયાનકતા ઢાંકવા માટે અન્ધકાર કરવા મથે છે.

ધન્વન્તરુમાર લડાઇના સર્વ વૃત્તાંતથી માહિત થઇને યુવરાજની શોધ કરવા આગ્યો છે. યુવરાજ કર્ણકૂલી નદીને કિનારે ધાસ ઉપર પડેલા છે. બાણુવ્યથાથી તે અતિ પીડિત છે. તેને જ્યારે તૃષા લાગે છે ત્યારે નદીના જલની અંબલિ ભરીને તે પીએ છે. વચ્ચે વચ્ચે એકદમ અચેત થઇ જતાં આખો અંધ કરી પડી રહે છે. કંડો વાયુ વાર્ધ રહ્યો છે. કલકલ નિનાદ કરતી નદીનું જળ નિરન્તર વહ્યું જાય છે. મનુષ્ય એક પણ નથી. ચારે તરફ પહાડના પડાડ! શૂન્યાકાર ભંજલ જણે ખાવા ધાય છે.

ધન્વન્તરુમાર શોધ કરતો કરતો જ્યારે અહીં આવ્યો અને યુવરાજને અચેત અવસ્થામાં પડેલો જોયો, ત્યારે વિદિર્થ્ય હૃદયે તેણે “ભાર્મિ!” એ શબ્દોચ્ચાર કર્યો. હા! પણ એ કશું સ્વરનો તેવો જ પડેલો જણે આકાશ પાતાલ કંપીને કાઢતાં હોય તેમ પાછો આવ્યો. ચન્દ્રમાણિક્ય એ શબ્દ શ્રવણ કરતાં કંઈક હેંશમાં આવ્યો. તેણે કહ્યું: “કાણ? ભાર્મિ ધન્વન્તરુમાર? આવ ભાઈ!”

ધન્વન્તરુમાર પોતાના મોટા ભાઈના અને બાહુપાશની વચમાં બદ થઈને એક આલકની પેઠે મુક્ત કંઠે રૂદન કરવા લાગ્યો.

કલુષિત મંદ સ્વરે ચન્દ્રમાણિક્યે કહ્યું:—“ન રા બાપુ! ન રા. તારું રૂદન દેખી મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. બન્ધુ! છેલ્લી વાર તને જ નિહાળવા અંતર હું પ્રાણ ટકાવી રહ્યો છું. મારા ઉપર તને રોષ બપજ્યો હતો? શું તારો રોષ લઈને હું મરી જઈ? નહીં. હવે મેં તારું મુખ જોયું. તારો પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો. તારા મનનો રોષ હવે જતો રહેલો જણાય છે. હાશ! હું એ જ ચાહતો હતો. હવે મને કોઈ વાતની ચિન્તા નથી. હે ભગવન! હવે હું તારે શરણ છું!” યુવરાજે એટલું કહીને પોતાના શરીરમાં વાગેલાં બાણુ અહાર ખેંચી કાઢ્યાં. તીર બહાર નીકળતાં જ ધાર્માંથી રક્તધારા જોશથી નીકળવા લાગી. યુવરાજની નાડી ક્ષીણ થતા લાગી. દેહમાં શીતળતા વ્યાપવા માંડી. તેણે ખિન્ન સ્વરે કહ્યું: “હું મરું છું તેનો મને શોક

નથી થતો. પરંતુ હાર મારી ચૂક છે ?”

ધન્વન્તર્યુમાર: “ નહિ બાઈ, હાર તમારી નથી થઈ—મારી ચૂક છે. આ પરાજયના અપયશનો હું બાગી થયો. ”

ચન્દ્રમાણિક્ય પોતાનો અન્તિમ સમય આવેલો જોઈને મનમાં ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા લાગ્યો “ હે દયામય ! મારે માટે આ સંસારનો ખેલ હવે ખતમ થયો ! અસ, હવે મને તારી ગ્રાહમાં સ્થાન આપ. ” લેણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી.

પ્રાતઃકાલે જ્યારે નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ચન્દ્રમાનો રંગ ફિક્કો પડી ગયો, ચન્દ્રમાણિક્યના મુખની શોભા પણ મ્તાન થઈ ગઈ. ચન્દ્રમાની સાથે સાથે જ ચન્દ્રમાણિક્ય પણ સંસાર—સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચ્યો.

*

આરાધાનના વિજયી સૈન્યગણોએ આખા ચટગામને કબજે કર્યું. ત્રિપુરાની રાજધાની ઉદયપુરને પણ લૂટી લીધી. અમરમાણિક્ય નાસીને દેવવાટ ગયો; જ્યાં તેણે આત્મહત્યા કરી. ધન્વન્તર્યુમારે શત્રુ-સહ લઢતાં લઢતાં જ વીરોચિત મર્તિ પ્રાપ્ત કરી. લઢાઈમાં પાંદે દેખાડી દેશમાં પાછા ફરવું તેને પસંદ પડ્યું નહીં.

રાજધર રાજ થયો. ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરીને આખરે નદીનાં જળમાં ડૂબી મુક્યો. એ પછી ધન્વન્તર્યુમારનો પુત્ર કલ્યાણમાણિક્ય રાજ થયો. તે પોતાના પિતા જેવો વીરકેસરી હતો. જ્યારે શાહજહાં બાદશાહે ત્રિપુરા પર હુમલો કર્યો ત્યારે બાદશાહી સૈન્યને પરાજિત કરનાર કલ્યાણમાણિક્ય જ હતો.

†

[૮]

વહાણું વતન

ફટિક ચક્રવર્તી ગામના છોકરાઓનો મુખી હતો. એક દિવસ નદી આગળના કીચ્ચકની અંદર વહાણ બનાવવા માટે પડેલા લાકડાના ઢીમયાને તેણે ઉઠાવીને નદીમાં ફેંકી દેવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પોતાની ટોળાને કહ્યું—“આ ઢીમયું આણું ખસેડી નદીમાં નાંખી દેશું એટલે તેનો ધણી ગુસ્સે થશે અને એ જોવાની ખૂબ મજા પડશે. ચાલો, આપણે ઉઠાવીએ.” બધાને એ વાત પસંદ પડી અને તેમ કરવાનું હતું. પણ જેવું તે લાકડું ઉઠાવવામાં આવે છે કે તરત જ ફટિકનો નાનો બાપ તેના ઉપર બર્ષ બેઠો. છોકરાઓ આથી ચીઠાયા અને તેને ધક્કો મારી ગિઠવા કહેતામાં આવ્યું. પણ ફટિકનો નાનો બાપ કહે—“આવી નકામી રમત શા માટે રમવી જોઈએ?” તે ગિઠયો નહીં. ફટિક ગુસ્સે થઈને બોલ્યો—“માખન, તું ઊઠીશ નહીં, તો યાદ રાખજે હું, અમે તને ફટકાવીશું.”

તેના બવાજમાં માખન લાકડાની વચ્ચેવચ બર્ષ બેઠો.

હવે ફટિકે છોકરાઓના સરદાર તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવાનો તથા પોતાનું માન ટકાવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તેને માની દહેશત લાગી પણ પોતાનું અપમાન કેમ વિસરાય? તેણે ટોળાને હુકમ કર્યો—“માખન બંધે બેઠો તેના ઉપર. આપણે તો એ લાકડું ગમડાવીશું જ.”

માખન પણ હઠીતો હતો. તે ડર્યો નહીં—પોતાની બગ્યાએ બેસી જ રહ્યો. છોકરાઓ ઉપર જોર અજમાવવા મંડ્યા—“એક, બે, ત્રણ” સરદારનો હુકમ અને લાકડું ગમડાયું! માખન મૂખ

ડૂંથી. ફટિક હોંસિયાર ગણાયો. છોકરાઓ આનન્દાવેશમાં આવી જઈ, કિંમિયારીઓ પાડવા લાગ્યા; પણ ફટિક જરા પોચો હતો. માખનની હાર થવાથી તે શું કરશે, એની તેને ખબર હતી. થોડીક જ વારમાં માખન ખૂંચે પાડતો ઊભો થયો. ફટિકને લાતો લમાવવા લાગ્યો અને સાથે મોટેથી રડવા પણ લાગ્યો. લાતો મારી વેર વાળવાનો સંતોષ માની તે રડતો રડતો જ ઘેર ગયો.

ફટિક નદી કિનારે પાણીમાં, એક અર્ધી—ડૂંબેલી નાવની ઠાર ઉપર, ધાસનું તરણું ચાવતો ચાવતો, ‘માતા ધમકાવશે.’ એ ભયથી વિચાર કરતો કરતો બેઠો. એ સમયે છોકરાઓ વેરાવા લાગ્યા. બૂરા વાળવાળો, કાળી મૂંઝવાળો આગ્રેડ વયનો એક અગળયો માણસ એક હોડીમાં બેસીને ત્યાં આવ્યો. ફટિકને તેણે પૂછ્યું:—“અકવતી ક્યાં રહે છે?” ફટિકે કહ્યું:—“ત્યાં.” પણ તે કઈ તરફ આંખળા ચીંધતો હતો, એ સમજતું ન હતું. અગળયાએ ફરીથી એનો એ સવાલ કર્યો. મનમોજી ફટિકે બેદરકારીથી પોતાના પગ હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું:—“જા, શોધી કાઢ તારી મેળે.” ધાસ ચાવવાની ક્રિયા હજી ચાલુ જ રહી. એટલામાં ઘેરથી એક નોકરે આવીને ફટિકને કહ્યું:—“માજી બોલાવે છે.” ફટિકે કહ્યું:—“હું નથી આવતો!” નોકર:—“એમ કે?” એટલું કહીને તેણે તેને જાંચકરો અને તેની ખૂંચે, લાતંલાત અને તોફાનને ન અણકારતાં તે તેને ઘરમાં લઈ મર્યો.

ફટિક ઘરમાં ગયો કે તરત જ માએ ચુસ્કાથી કહ્યું:—“કેમ, માખનને તું હરેરાજ કેમ માર્યા કરે છે?”

“મેં એને માર્યો જ નથી. કાણે કહ્યું કે—મેં એને માર્યો?”

માએ મોટેથી ખૂંચ પાડીને કહ્યું:—“જૂઠું ના બોલ, તેં જ એને માર્યો!”

ફટિક:—“નથી માર્યો, એને પૂછી જુઓ જોઈએ?”

માખને કહ્યું:—“હા, ફટિકે જ મને માર્યો છે!” ફટિકને એ

કહેવું અન્યાયી લાગ્યું. તે એકદમ માખન તરફ ધસ્યો અને તેને પકડીને બે ધપા લમાવી કહ્યું: “જૂઠું બોલવા માટે આ બે ધપા વધારે !”

ફટિકની માતાને ગુસ્સો હવે વધી ગયો. છોકરાઓના મુખી સાહેબને તેણે ખૂબ ફટકાયો. ફટકે માને ધક્કો માર્યો. માએ કહ્યું: “હરામખોર ! તારી માને પણ મારતાં શરમાતો નથી ?”

એ વખતે જૂરા વાળવાળો અળસ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાં જ ફટિકની માએ કહ્યું: “ભાઈ, આવી પહોંચ્યો કે ?”

માતા તેને પગે પડી. જૂરા વાળવાળો તેને ભાષ હતો. તેનાં લગ્ન પછી તે કલકતેથી મુંબઈ પહોંચાર માટે ગયો હતો. તે મુંબઈમાં હતો ત્યારે પોતાના બનેલીના અવસાનના સમાચાર તેને મળ્યા હતા. એ પછી તે આજે અહીં આવ્યો હતો અને પોતાના બનેલીના ધરતું ઠેકાણું પૂછતો પછો, જે વખતે ફટિકને માર પડતો હતો તે વખતે તેના ધરમાં આવી પહોંચ્યો હતો.

બહેન બમરબંતર પૂછવામાં રોમાંક ફટિક શરમાઈને ત્યાંથી છટકી ગયો.

[૨]

બાપએ થોડાક દિવસ બહેનને ત્યાં રહ્યા બાદ એક દિવસ બહેનને છોકરાંના શિક્ષણ વિષે પૂછપરછ કરી. બહેને કહ્યું: “ફટિક બહુ રમતિયાળ છે, આળસુ અને મરતીખોર; બહુતો નથી અને બધાને બહુ પજવે છે. માખન બહુ સારો છોકરો છે. શાન્ત અને કથાખરો છે.” આથી બાપએ ફટિકને સુધારવાનું મન ઉપર લીધું. તેણે તેને પોતાની સથે મુંબઈ લઈ જવાનું નક્કી કર્યું, બહેનને એ વિચાર જણાવતાં તેને એ સૂચના પસંદ પડી. મામાએ ફટિકને પૂછ્યું: “તને મુંબઈ આવવું ગમશે કે ?”

ફટિક ખુશી થતો થતો બોલ્યો: “હા, ગમશે.”

માતાને કોઇક અન્ય કારણથી ફટિક તરફ અણુમત્રો હતો અને બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે પણ પ્રીતિ ન હતી. માને ફટિક જશે તેથી નિરાંત વળી.

ફટિક મામાને હંમેશાં પૂછતો: “આપણે ક્યારે જન્મશું ?” અને મામા હંમેશાં જવાબ દેતા: “થોડાક દિવસમાં.” ફટિક કોઈ દિવસ જવાના વિચારમાં ને વિચારમાં આખી રાત ઊંઘ વિના કાઢતો. ફટિકે મુંઝાઈ જવાનું ઈર્ષ્યો પોતાની મોટી પતંગ, પોતાની લખોટીઓ, માછલી પકડવાની સોટી અને બીજી રમવાની વસ્તુઓ પોતાના ભાઈને બક્ષિસ આપી અને જતી વખતે ભાઈ તરફ અણુધાર્યું વહાલ બતાવ્યું.

ફટિક મુંઝાઈ પહોંચ્યો છે. મામાને તેણે પહેલી જ વખત જોઈ, જોતાં જ ઉભયને એક બીજા પ્રતિ અણુમત્રો આવ્યો. મામા પોતાના ત્રણ છોકરાંથી જ કંટાળી હતી; ત્યાં આ ચોથો બાળક તેને વળગાડ રૂપ લાગ્યો.

સંસારમાં ૧૪ વર્ષનો છોકરો જેટલો કંટાળો આપે છે તેટલો કોઈ આપતું નથી. તેનું બાળપણ વહી ગયું હોવાથી તે બાળક અણુતો નથી, તેમજ યુવાનીમાં પ્રવેશનો હોવાથી યુવાન પણ અણુતો નથી. તે બાળકની માફક વાત કરતો હોય છે તો લોકો તેને છોકર-વાદ જ રહ્યો એમ ઠપકો આપે છે. મોટાની માફક વાત કરે છે તો તેને અસભ્ય કહે છે. ખરું જોતાં તેની વાતચીત ન બાળકમાં કે ન જુવાનીમાં ખપે તેવી હોવાથી તે કંટાળા રૂપ થઈ પડે છે. વળી તેનો દેખાવ પણ એ ઉમરે વિચિત્ર થતો જાય છે. એકદમ આડો ને ઊભો વધી જતાં તેનાં કપડાં તેને નાનાં પડે છે. અવાજમાં કૈંક ધૂનરી આવી જાય છે. મોઢું બેડોળ બની જાય છે, કૈંક સાવ-ચેતીથી કામ કરવા જતો હોવા છતાં આવડ ન હોવાથી બાળક જેવી જ ભૂલ કરી દેતાં મૂરખ ગણાય છે અને કોઈક રથને ન છાજતું શરમાળપણું બતાવતાં પણ મૂરખ કહેવાય છે. બાળપણું અને જુવાની

વચ્ચે ઝોલા ખાતું ૧૪ વર્ષનું વય કંટાળા સમાન છે.

આ વયમાં આવેલા છોકરાને એકદમ એવી લાગણી ઊપજે છે કે-
ખીજાં માણસોએ તેના તરફ વહાલ બતાવવું જોઈએ. જેઓ તેમ નથી
કરતાં તેઓને તે જીવન સુધી તિરસ્કારતાં શીખે છે. જેઓ તેને ચાહે
છે તેના ઉપર તે હંમેશાં માટે પ્રીતિ બતાવતો રહે છે. એક અજબ
હંરહારની ભૂમિ તે ૧૪ વર્ષનું વય છે. ૧૪ વર્ષના બાળકને પોતાનું
ધર બહુ ગમે છે. તેને ખીજાના ધરમાં રહેવાનું નથી ગમતું. સ્ત્રીઓ
જે તેને વહાલના શબ્દો કહે છે તેા તે કાશોમેશો થઈ જાય છે. કપડો
આપે છે તેા તે અસહ્ય થઈ પડે છે. ૧૪નું વય વિચિત્ર છે.

આ વયમાં આવેલા ફટિકે, મામીને ઘેર પોતે અણગમતો
પરોણો છે. એમ જોઈ લીધું. પળે પળે વગર વાંકે મામી મહેણાં
મારતી. છતાં મામી તેને કાંઈ વિશ્વાસનીય કાર્ય સોંપતી તેા તે ધણી
ખુશ થઈ જતો અને એ કાર્યમાં એટલે જાણે તફતીન થઈ જતો
કે વખત વહી જવાનું તેને બાન રહેતું નહીં. મામી આથી તેને
કપડો આપીને શાળાના પાઠ કરવા મોકલતી. ફટિકેને લાગતું કે—
મામી તેને ચાહતી નથી. વારંવાર તે ધરમાંથી બહાર નીકળી ખુલ્લી
હવામાં જવા ઇચ્છતો. પણ તેવી જગ્યા તેને આ મોટા શહેરમાં
મળતી નહીં. હમેશાં રાત્રે ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરીને તે સૂઈ
જતો અને તેને લગતા સ્વપ્નતરંગમાં રમતો. વહાલા વતનનું મોટું
મેદાન, હોડીઓમાં રમવાની નદી અને વતનના છોકરાઓની ટાળી—
તેને હમેશાં યાદ આવતાં. એ જગ્યામાં તેને પોતાની માની યાદ ધણી
જ આવતી. મા તેને મારતી, નાના ભાઈનું ઉપરાણું લેતી તેા પણ
તે જ માતા પાસે જવાનું તેને હવે બહુ મન થતું. એક જાતનો
પશુવૃત્તિ જેવો શારીરિક પ્રેમ તેને જોઈતો ન હતો. પોતાના પર
પ્રીતિ રાખનાર પાસે પોતાને રહેવું ગમતું હતું. આવી પ્રીતિની
મામીને ત્યાં ઉણપ જોવાથી તેની મનોબથા વધી ગઈ હતી. સાયંકાળે
જેમ વાહરડાને ગાય પાસે જવાની આતૃપ્તિ ઇચ્છા થાય છે, તેવી

ધ્રુવિયા તેને થતી. આમ લગભગ પશુવૃત્તિવાળો પ્રેમ આ શરમળ, બીકણ, પાતળા અને કદરૂપા બની ગયેલા ૧૪ વર્ષના છોકરામાં તનમનાટ કરી રહ્યો હતો. આવા તેના વિકારની દરકાર કોઈએ કરી નહીં. ફટિક આથો મનમાં ને મનમાં બળી રહ્યો છે. તેનું બહુતર નિષ્ફળ નીવડવા માંડ્યું છે. તે મૂઠા જેવો બેસી રહે છે. શાળામાં મહેતાજીના હાથનો માર મૂંઝે મોઢે ખાયા કરે છે. બીજા છોકરાઓ રમવા જાય છે પણ તેનું દિલ રમવામાં જોડાતું નથી. બારીએ બેસીને દૂર-દૂર આવેલા મકાનોનાં છાપરાં તરફ તે એકા નજરે જોતું રહે છે.

[૩]

એક દિવસ તેણે બધી કિંમત એકઠી કરીને મામીને પૂછ્યું:
“મારે ઘેર જવું છે. ક્યારે મોકલશો ?”

“રજાઓ પડશે ત્યારે.”

પણ રજાઓ તો નવેમ્બરમાં પડવાની હતી અને આત્યારે જુન માસ ચાલતો હતો.

એક દિવસ ફટિકની ચોપડી ખોવાઈ. ચોપડી હતી ત્યારે તેને તેમાંના પાઠ આવડતા નહીં, ચોપડી ખોવાઈ એટલે વળી ખાસ નહીં આવડવાનો સંભવ હતો. શિક્ષકે દરરોજ તેને મારવા માંડ્યો. મામાના છોકરાઓ તેની હાંસી કરતા. આખરે તે મામી પાસે ગયો અને ચોપડી ખોવાઈ ગઈ છે. એમ કહ્યું.

મામીએ તડૂકો કરીને કહ્યું: “મૂખ! મહિનામાં તું પાંચ ચોપડીઓ ખોઈ નાખે છે, એટલે દરરોજ હું ફટલી નવી ચોપડીઓ મંજાવી આપું ?” નવી ચોપડી ન મળી.

રાત્રે નિદ્રાળેથી આવતા ફટિકનું માથું દુઃખવા લાગ્યું. વરસાદની ઝડપ. ઠંડી ચઢી. શરીર ખરબ ચડ્યું. મેથેરીઆ થશે એવો સંભવ બહુ થયો. પણ ફટિકે મામી વહશે, એ બીકથી પોતાના નરમ શરીરની વાત કોઈને કરી નહીં.

સવારે ફટિક ક્યાંયે દેખાયો નહીં. પાડોશીઓને ત્યાં શોધ કરી તો પત્તો લાગ્યો નહીં, પોલીસખાતાને ખબર અપાઈ. છેક સંધ્યા-કાળે પોલિસના માણસો ફટિકને મામાને ઘેર લઈ આવ્યા. અત્યારે પણ વરસાદ પડતો હતો. રસ્તાઓમાં કીચકાઈ અટકી જ હતો. પોલીસનાં બે માણસોએ ફટિકને ઊંચક્યો હતો. તેનાં કપડાં પાણીથી ભીંજીઈ મથેલાં હતાં. શરીર તાવથી ગરમ હતું. આંખો લાલચોળ થઈ મૂક હતી. બદન આખું ધૂળતું હતું. મામાએ તેને ઊંચકાને ધરમાં આણ્યો. ઓરડામાં સુવાડ્યો. અધારી મામી બોલી બીડી: “આ છોકરાથી આપણે કેટલાં અર્ધા હેરાન થયાં? એને શા માટે તેને ઘેર મોકલી દેતા નથી?”

ફટિકે આ શબ્દો સંભળ્યાં. તેને અટકી જ માડું લાગ્યું. તે રડી પડ્યો. વિહવળ દશામાં આ ખિચારો વહાલમૂખ્યો બાળક બેઠ્યો: “મામા, હું ઘેર જતો જ હતો. આ લોકો મને પાછા લઈ આવ્યા!”

ખિન્ન મને અને હૃદયની અકળામણથી દર્દ વધ્યું. તાવ ઊતર્યો નહીં. આખી રાત તેણે લવલવ કર્યો કર્યું. મામાએ ડાક્ટરને બોલાવ્યો. ફટિક તાવથી લાલચોળ બની અચ્ચો આંખો ઉઘાડીને બેઠ્યો: “મામા, રજાઓ પડી કે? હું ઘેર જઈ?”

મામાને આ શબ્દો સંભળી રડવું આવ્યું. તેમણે ફટિકને ગરમ અને નમળો પડી અચ્ચો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તેને કહ્યું: “તને તાવ ઊતરશે એટલે મોકલીયું, બાઈ!” મામા આખી રાત ફટિક પાસે જમત દશામાં બેસી રહ્યા. લવારીમાં છોકરો લબ્યો: “ઓ મા! મને મારીશ નહીં. હું તને સાચું કહું છું.”

બીજે દિવસ. ફટિકને થોડું બાન આવ્યું. પોતે જાણે કેાઈને શોધતો હોય તેમ પથારીમાં બેઠો થઈ આકળવિકળ નજરે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. નિરાશ થયો હોય તેમ નિઃશ્વાસ નાખી પાછો પથારીમાં પડ્યો. આંખો મીંચી દીધી.

મામાએ ફટિકને કહ્યું: “ફટિક, માને બોલાવવા મેં માણસ

મોઝમું છે. મા આવશે.”

સાંજ પડી. ડાક્ટરે મંબીર અવાળે કહ્યું: “દર્દીની હાલત થણી જ ખરાબ છે. તેના જીવવાની આશા નથી.”

ફટિકની ભવારી ચાલુ રહી “નિશાનીની પાસે જવાને ચાર વામ રહ્યા. હા, હવે ત્રણ વામ રહ્યા. નિશાની પાસે જવાને—” ફટિક પોતાના વતનમાં નદીકિનારે જ રમતો હતો. કદી નદીમાં પડીને તરતો. નહીં, આજ તે અમાધ અને અમમ્ય સામરમાં પડ્યો છે. તે નાવમાંથી મળડી પડ્યો છે. જીવાવનાર માલિક વિના કોઈ નથી.

[૪]

દીવાઓ ચત્રાની તૈયારી છે. થોડી વારમાં રાત્રિ પડશે. ફટિકની માતા તેની માંદગીના સમાચાર જાણીને મહારાયલો દશામાં મુંખાઈ આવી પહોંચી છે. દુખથી સિસકારા મારતી આમતેમ લથડોમાં ખાતી, તે ફટિકરાળા ઓરડામાં દાખલ થઈ. ફટિકની બેભાન દશા જોઈ માતા મોટેથી રડવા લાગી. બાઈએ બહેનને શાન્ત કરવા વ્યથ થતી હતી. માતા ઓઠરાની પથારીમાં પડીને કહેવા લાગી: “ફટિક, મારા વહાલા રત્ન, મારા પ્રાણ, મારા જીવના આરામ!”

ફટિક બેભાન દશામાં શાન્ત પડી રહ્યો છે. પહેલાં તે અકળામણથી હાથ આમ તેમ પછાડતો. હવે પછાડતો નથી. તે બોલ્યો: “શું?”

માએ ફરીથી કંકળાણ કરી મૂક્યું: “ફટિક, મારા, બાપુ, મારા બેટા!” ફટિકે ધીમેથી માથું ફેરવ્યું અને કાર્જના તરફ નજર ક્યો વિના બોલ્યો: “મા, છેવટે રજા પડી છે!”

[૯]

બાળ-વિધવા

મારી પાડોશી બાળવિધવા હતી. જીવનરહિત શેફલિન્કની પેઠે તે કોઈ અન્તઃપુરની કૂચશય્યાને માટે નહીં, પરંતુ દેવપૂજને માટે આ સંસારમાં રહી ગઈ હતી. હું મનમાં ને મનમાં તેની પૂજા કરી કરતો હતો. બીજા કોઈ બાવથી હું તેની તરફ જોતો હતો કે નહીં, એ બતાવવાની મારી ધૂંછા નહી. મારો પ્રિય મિત્ર નવીનમાધવ પણ એ સંબંધમાં કંઈ જાણતો ન હતો. મારા મનના બાવોને એ પ્રમાણે ગુપ્ત અને એટલા માટે જ નિર્માળ રાખવાનો મને કાંઈક પણ અર્થ હતો.

પરંતુ મનનો વેગ પહાડી નદી જેવો છે. તે પોતાના જન્મ-શિખર પર રિશ્તર રહેવા ઇચ્છતો નથી; કોઈ પણ પ્રકારે તે બહાર નીકળવાની એજા કરે છે અને કૃતકાર્ય ન થાય તો મનને દુષ્પ પહોંચાડે છે. હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે કવિતા દ્વારા મારા હૃદયના બાવો પ્રકાશિત કરું; પરંતુ કુંઠિતા શેખિનીએ આમળ વધવા સાથે ના પાડી.

આશ્ચર્યની વાત એ બની કે બરાબર એ વખતે મારા મિત્ર નવીનમાધવને પણ કવિતા કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધૂંછા થઈ. મિયારો ભારે આપત્તિમાં ફસી ગયો. છંદ અને માત્રાનું કાંઈ પણ જ્ઞાન ન હોવા છતાં તેણે પાછો પગ ભરવાની ઇચ્છા કરી નહીં. આ જોઈ હું અવાક બની ગયો.

આખરે નવીને એ વિષયમાં સહાય અને સંશોધનને માટે મારું શરણ લોધું. કવિનાનો વિષય નવો નહોતો તેમ જૂનો પણ નહોતો. પ્રિયતમા પ્રત્યે પ્રેમીની કવિતા હતી. મેં હસીને પૂછ્યું: “ કેમ મિત્ર, એ કાણ છે ? ”

નવીને વાત ઉડાવી દીધી. તેની કવિતાઓનું સંશોધન કરતાં મને બહુ મઝા પડવા લાગી. એ કવિતાઓ દ્વારા હું તેની કાલ્પનિક પ્રિયતમા પ્રત્યે મારા રૂઢ આવેશનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. એ અર્ચ્યાની મરઘી હંસનું ઇંડું મેળવી જે રીતે તેને પોતાના હૃદય સાથે આપીને બેસે છે, તે રીતે હું પણ નવીનમાધવના બાવોને મારા હૃદયના સધળા ઉત્તપથી દર્શાવી બેઠો. નવીનની કવિતાનું સંશોધન હું એટલું કરતો હતો કે તેમાં લગભગ પંદર આના મારા તરફથી મેળવી હોતો.

નવીન વિરમિત થઈને કહેતો—“ બરાબર, આવી જ વાત કહેવા હું પણ ઇચ્છતો હતો; પરંતુ કળા ન આવડવાથી બાવો દર્શાવી શકતો નહોતો. તું આ સધળા બાવો કયાંથી લાવ્યો ? ”

હું કવિનો રીતે ઉત્તર આપતો—“ કલ્પનાથી. ” કેમકે નીરવ કલ્પના, એ એક સત્ય છે. મુખ્ય સત્ય ઘટનાના બાવ-સ્રોતને બંધ કરી દે છે; પરંતુ કલ્પના તેના માગને ખુલ્લો કરે છે.

નવીન કાંઈક વિચાર કરી મોટી અંબીરતાથી કહેતો—હું પણ એ જ જોઈ છું! ઠીક છે! વળી ફરોને કેટલીક વાર પછી કહેતો—“ ઠીક છે! ઠીક છે! ”

એક દિવસ નવીને કહ્યું:—“ કવિતાઓનો મોટો ભાગ તું લખે છે, માટે તારા જ નામથી તે પ્રકટ થવી યોગ્ય છે. ”

મેં કહ્યું—“ ના, એમ નથી. હું તો એમાં થોડો જ ફેરફાર કરું છું. ”

ધીરે ધીરે નવીનને પણ એવો જ વિશ્વાસ બેસી ગયો.

[૨]

જ્યોતિષી જે રીતે નક્ષત્રોના ઉદયની અપેક્ષાથી આકાશની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, તે રીતે હું પણ પાસેના મકાનની બારી તરફ વારંવાર જોયા કરતો હતો. એ વાત છુપાવી શકતો નથી. કદી મારો તે દૃષ્ટિક્ષેપ સાથેક પણ ચર્મ જતો હતો, બાગ્યદેવીના શાપથી બ્રહ્મ-ચારિણી બનેલી એ રમણીની સૌમ્ય મુખશ્રી સાથે પ્રતિબિંબિત બની એક શાન્ત અને સ્તિગ્ધ જ્યોતિ મારા સમગ્રા ચિત્તસોમને પણ માત્રમાં દૂર કરી દેતી હતી.

પણ તે દિવસે મેં એક એકાએક શું જોયું ? મારા ચંદ્રલોકમાં પણ શું હતું સુધી ઉત્તાપ છે ? ત્યાંની જનશન્ય સમાધિમગ્ન શ્રિરિ—શુદાઓનો સમગ્રો અગ્નિદાહ શું હતું સુધી મોક્ષપદને નથી પહોંચ્યો ?

વૈશાખ મહિનો હતો. આકાશમાં વાદળોઆ ચઢી આવ્યા હતાં. મારી પાડોશણ એ વખતે બારીમાં એકલી બેસી હતી એ દિવસે મેં તેની આંખોમાં ચારે તરફ ફેલાયેલા નિમિત્ત વેદનાનાં ચિહ્ન દેખ્યાં છે—મારા ચંદ્રલોકમાં હતું સુધી ઉત્તાપ છે. હતું સુધી ત્યાંના નિઃશ્વાસ ઉજ્જ્વલતાથી પરિપૂર્ણ છે. તેની આંખોની વ્યગ્રતા—વ્યાકુળતા ઠેવી કાતર જણાય છે ! બપોર પિત પક્ષીની પેઠે તે બહુ વેગથી બેઠે છે, પણ તે સ્વર્ગની તરફ નહીં,—મનુષ્યના હૃદયની તરફ બેઠે છે.

બસ, એ વખતથી મારા માટે મારા ચિત્તને સુરિધર રાખવાનું કઠિન થઈ ગયું; હવે કેવળ કવિતાઓના સંશોધનથી તૃપ્તિ નતી નહોતી. કોઈ પણ પ્રકારે કે કામ કરવાને માટે હું ચંચળ થઈ રહ્યો. હું.

સંકલ્પ કર્યો કે બંધનમાં વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કરવાને

કેં બાકી રાખવું નહીં. કેવળ બાપણો અને લેખોથી જ નહીં, પરંતુ ધનથી પણ મદદ કરવાને માટે તૈયાર થવું.

નવીન મારી સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: “ચિર-વૈધવ્યમાં એક પવિત્ર શાંતિ છે. અકાદશીની ક્ષીણ જ્યોત્સ્નાલોકિત સમાધિભૂમિનો પેઠે તેમાં એક વિલક્ષણ રમણીયતા છે. વિવાહની સંભાવના માત્રથી એ સર્વનો નાશ થઈ જશે.”

એ સઘળા કવિત્વની વાતો સાંભળીને મને કોષ ઊપજતો, દુઃખાળના દિવસોમાં જે માણસ નિર્ધનતાથી બૂખે મરી રહ્યો છે, તેની સામે ખાદ્ય વસ્તુઓ ઉપર ઘૃણા પ્રકટ કરવી અને કૂંડોની સુમધી તથા પક્ષીઓના માનથી તેનું પેટ ભરવાની ઠાણીશ કરવી એ મૂખ્યતા નહિ તો ખીણ શું છે ?

મેં કહ્યું—“ભાઈ, ચિત્રકાર અને શિલ્પી લોક કહે છે કે કળા-શિક્ષિત દષ્ટિથી બળા મથેલા મકાનમાં પણ ઘણું સૌન્દર્ય દેખાય છે; પરંતુ મકાનને એવી રીતે જોવા માત્રથી કામ નભી શકતું નથી. તેમાં વાસ કરવાની જરૂર પડે છે. અને તેથી શિલ્પી મને તે કહે; પરંતુ મકાનને મરામત જરૂરી છે. વૈધવ્ય વિષે તું તો દૂર બેઠો બેઠો કવિતા કરતા ચાહે છે; પરંતુ તેની અંદર આકાંક્ષાપૂર્ણ માનવહૃદય પોતાની વિચિત્ર વેદના સાથે વાસ કરી રહેલું છે, એ પણ તારે જાણવું આવશ્યક છે.”

નવીને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી, મારી સઘળા વાતો માની લીધી.

એક અઠવાડીઆ પછી નવીને આવીને કહ્યું;—“જે તું મને મદદ કરે તો હું વિધવાવિવાહ કરવા માટે તૈયાર છું.”

એ સાંભળીને મને ઘણે આનંદ થયો. નવીનને હૃદય સાથે ચાંપીને મેં કહ્યું—“જે ખર્ચ થશે તે હું આપીશ.” નવીને સંતુષ્ટ થઈ, પોતાની સઘળા હકીકત મને કહી સંભળાવી.

મને આશ્ચર્ય પડ્યું કે નવીનની પ્રિયતમા કાલ્પનિક નહોતી.

તે ઠેટલાક દિવસોથી એક વિધવા ઉપર પ્રેમ કરતો હતો, પરંતુ તે વાત તેણે કોઈની પાસે પ્રકટ કરી નહોતી. માસિક પત્રમાં મારો કવિતાઓ નવીનના નામથી પ્રકાશિત થતી હતી, તે માસિક એ વિધવા મંભાવતી હતી. કવિતાઓ વ્યર્થ જતી નહોતી. મેળાપ કયાં સિવાય હૃદય ખેંચનાનો એ સુંદર ઉપાય મારા મિત્રે ખોળી કાઢ્યો હતો.

પરંતુ નવીને કહ્યું કે: “મેં કોઈ મૂઠ વિચારથી એ કામ કર્યું નહોતું. હું જાણતો હતો કે વિધવા લખતાંવાંચતાં જાણતી નથી. વિધવાના બાઈના નામથી પત્રની એક નકલ હું વિના મૂલ્યે પ્રતિ માસ મોકલ્યા કરતો હતો.” મનને ચાન્ત રાખવા માટે તે એક પ્રકારનું દીવાનાપણું જ હતું. નવીન વિચારતો હતો કે દેવને હૃદયેશીને હું પુષ્પાંજલિ આપી ચૂક્યો છું; તે જાણે અજાણે અદૃશ્ય કરે અથવા ન કરે !

વિધવાના બાઈની સાથે નવીને જન્મુવ જોડ્યું હતું, તેમાં નવીનની કેવી મતલબ હતી તે આ ઉપરથી જણાશે. જેની ઉપર કોઈ વફાસ કરે છે, તેના જન્મુઆંધવોની સાથે પણ તેને સારો મેળ રાખવો પડે છે. બાઈની માંદગી વખતે નવીનને એ બાઈની બહેન સાથે શી રીતે મુલાકાત થઈ. એ ગદ્ગદ લાંબી વાત છે. નવીનની લગ્નની વાત સાંભળી, વિધવા પ્રથમ તો રાજી ન થઈ પરંતુ આખરે નવીને મારી સઘળી યુક્તિઓનો પ્રયોગ કરી, તેના આંસુઓ સાથે પોતાની આંખોનાં એ ચાર જળમિન્દુઓને મેળવી, તેનું મન મનાવી લીધું. વિધવાનાં સમાં—સંબંધીઓને પૈસાની જરૂર હતી એ વાત પણ નવીને મને કહી સંભળાવી.

મેં સઘળી વાત સાંભળ્યા પછી કહ્યું—“જોઈએ તેટલા પસા લઈ જા.”

નવીન ખોલ્યો—“લગ્ન પછી મારા પિતા મારું ખર્ચ પાંચ-છ મહિના સુધી જરૂર ખર્ચ કરી દેશે. તે વખતે અમારા બન્નેનો ખર્ચ માટે પણ કેંક ઉપાય કરી આપવો પડશે.”

મેં તેનો કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં એક એક લખી આપ્યો; પછી ધીમેથી કહ્યું—“ નવીન ! હવે તો તેનું નામઠામ મને બતાવ ? મનમાં કાંઈ પણ જાતનો બય રાખીશ નહીં. હવે હું તેને હિંદેશીને કવિતા નહીં કરું; અથવા જો કરીશ તો તે તેના બાઈ પાસે ન મોકલતાં તારી પાસે મોકલી દઈશ.”

નવીને કહ્યું—“ મને હવે કાંઈ જાતનો બય નથી. વિવાહ કરવાના કારણથી વિધવા શરમાય છે અને લગ્નજથી તે અત્યંત કાયર બની ગઈ છે; તેથી તેણે તારી સાથે એ સંબંધમાં આગ્રહના કરવાની મને મના કરી દીધી છે; પરંતુ હવે નામ છુપાવવું ઠીક નથી. તે વિધવા તારી પાડોશી છે કે જે આમણીસમા નંબરના મકાનમાં રહે છે.”

હત—પિંડ જો લેવાનું ‘બોમ્બલર’ હોત તો તે વખતે તત્કાળ એ કાટી જત !

મેં પૂછ્યું—“ લગ્ન માટે હવે તેની અસંમતિ નથી ?”

‘ અત્યારે તો નથી. ’

‘ શું કવિતા વાંચીને તે આટલી બધી મુગ્ધ થઈ ગઈ ?’

‘ કેમ ! મારી કવિતાઓ શું કાંઈ જેવી તેવી હતી ?’

મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું :—“ ધિક્કાર !” પરંતુ ધિક્કાર કાને ? તેને, મને કે વિધાતાને ?

સમાપ્ત

ગૃહ ઉપયોગી વસ્તુઓ

પહેલું પાઠ્યું

કિંમત રૂ. ૬-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

ખાલજનમ અગાઉની સંભાળથી શરૂ કરી પ્રસૂતિ, ખાલઉછેરના તબક્કાઓ, આળસમાં ખીજ સંસ્કાર રોપવા માટેની સૂચના, ખાલ-રોગોનાં ઔષધો અને ખાલકોની ખાસીયતો, કાલી ખોલીની નોંધ, ખાલમદગીની નોંધ, ખાલકોના ફેટા ચીટકાવવાનાં પાનાં, અને ખાલજનમ વખતનો ખરે જનમસમય, રથળ વગેરેની નોંધ. ખાલ-જનમ વખતનો ખરે જનમસમય, રથળ વગેરેની નોંધ, આત્મશિક્ષણ-આ સર્વ માહિતી પુષ્કળ ચિત્ર સા રીતે આપવામાં આવી છે. દરેક દંપતિએ વસાવવા જેવું દામ્પત્યપ્રેમની સાધનામાંથી જનમતા ખાળક જેવું વહાલસોજું આ પુસ્તક આજે જ વસાવો.

દાદીમાનું વૈદું

રૂ. ૬-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

પહેલું સુખ તે જાને નથી. આ જવાબદારી પહેલાં ધરમાં દાદીમાની હતી. ધરમાં બહેનો, દિકરીઓ, ને વડુઓ, વૈદનું પ્રાથમિક જ્ઞાન ધરાવે તો કુટુંબનું આરોગ્ય અનેકમણું સારૂ રહે. આ પુસ્તકમાં કુટુંબનાં દરેક સભ્યના આરોગ્યની ચાવી છે. જાણીતા વૈદરાજ શ્રી. મોહનલાલ ધામાને તેમનાં દાદીમા તરફથી વારસામાં મહેલ અનુભવસિદ્ધ ૯૯૯ વૈદકીય અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગોનો સંગ્રહ.

આપણો ઘર સંસાર (સચિત્ર) કર્તા શ્રી શકુંતલાવળ.

ગૃહસ્થાશ્રમને આદર્શરૂપ બનાવવા ગૃહજીવનના પ્રત્યેક સભ્યની શી રજો છે; અને ગૃહસંસારના સામાન્ય, ને ગંભીર પ્રશ્નોના વ્યવહાર ઉકેલ કેમ લાવવો? એ ત્રિષે ધરમથુ શૈલીમાં રેખાચિત્રોના સ્વરૂપમાં માર્ગદર્શન આપતું સર્વોપયોગી પુસ્તક. કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૭ આના.

ગૃહિણીમિત્ર કિંમત રૂ. ૫) વી. પી. ખર્ચ ૮ આના.

જેમાં ગૃહપ્રબંધ—પત્રવ્યવહાર. અલંકાર, લગ્નનું મહત્ત્વ-દામ્પત્યજીવન, મજબૂતાન—પ્રસૂતિ—ખાળરોગો અને તેના ધરગથ્ય ઉપચારો, આદર્શ સંતતી, દિનચર્યા, દેશદેશનું નારીજીવન અને ગૃહિણીને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા પુષ્કળ વિષયો આપવામાં આવેલ છે.

સંસ્કાર લક્ષ્મી ભાગ ૧-૨ સાથે

કિંમત ૬-૧૨ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના.

ગુજરાતની ગૃહકુળેમાં સંસ્કારનાં અગ્રી સિંચતા આ ગ્રંથ માટે કંઈ લખવું તે સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવા બરાબર છે. હુંક અમયમાં જ બધી નકલો ખપી જઈ છે. એવા આ પુસ્તકમાં ગૃહ-જીવનના ૭૫૦ વિષયો આપવામાં આવેલ છે. સુંદર બેટ આપવા લાયક ત્રિરંગી સોનેરી સચિત્ર બોક્સમાં મળશે. ચોથી સંસ્કારી આવૃત્તિ મંગાવો તેમજ શુભ પ્રસંગે બેટ આપો.

ઘરની રાણી ભાગ ૧-૨-૩-૪ સાથે કિંમત ૬-૧૨-૦

વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

રૂપ-ગુણ-કલા અને લાવણ્યથી મધમધવર્તુ ગૃહઉપયોગી પ્રકાશનઃ ૨૫૦ ચિત્રો તથા સુશોબનો, ૬૪૬ પાના, સુંદર આકર્ષક છપાઈ. માત્ર ગૃહિણી મારેનું જ નહિ પરંતુ નાના મોટા દરેક મારેનું એક અનોખું, અનુષ્ઠાન અને વિવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર એવું આ એક લાડીલું પ્રકાશન છે. બેટ આપી શકાય તેવા સુંદર ત્રિરંગી બોક્સમાં આ પુસ્તક મળે છે.

જીવન સખી

કિંમત રૂ. ૪૧૧

વી. પી. ૮ આના

દામ્પત્યજીવનની રસ કથા કહેતું શ્રી. સંપટ, શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈના સહકારથી તૈયાર થયેલ અમૂલ્ય પ્રકાશન : ત્રિરંગી બોક્સ સાથે નવી આવૃત્તિ. ભાતભાતનું ભરતકામ અને

ગુંથણકામ કિંમત રૂ. ૧ વી. પી. ખર્ચ આના.

શ્રીમતી બદ્રા દેસાઈના ત્રિરંગી કવર ચિત્ર સાથે ભરતકામ અને ગુંથણકામના વિવિધ પ્રકારો આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ છે. નવી બીજી આવૃત્તિ:

એન. એમ. ઠક્કરની કું.

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૨.

